

In memoriam Verseghy Ferenc 8.

Reciti konferenciakötetek · 27

Sorozatszerkesztő

MAJOR ÁGNES

SZABÓ-REZNEK ESZTER

In memoriam Versegly Ferenc

8.

Emlékkönyv
a 2024. április 8-án, Szolnokon rendezett
tudományos konferencia anyagából

Szerkesztette
DONCSECZ ETELKA – LENGYEL RÉKA

reciti
Budapest
2024

A könyv megjelenését a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézete
támogatta

A borítón Carl Gottlieb Guttenberg *Joseph der 2. Römischer Kaiser befahl im Jahre 1782 die Abschaffung der Mönche und Nonnen Kloester in allen seinen Erblanden* című metszetének részlete látható.

A metszet lelőhelye és jelzete: Thorvaldsens Museum, Grafksamlingen, E 616.
Fotó: Helle Nanny Brendstrup.

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X
ISBN 978 963 672 017 9

Kiadja a Reciti,
HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tartalom

Előszó (<i>Doncsecz Etelka</i>)	7
GYÓI RENÁTA – VLADÁR ZSUZSA Versegly Ferenc és a magyar eseterminológia	11
ZSOLDOS ENDRE Versegly Ferenc és a Naprendszer keletkezése	25
DONCSECZ ETELKA Versegly Ferenc, az esztergomi egyházmegye papja	45
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN Gyomok a Parnasszuson Versegly Ferenc közköltészeti ismeretei	63
LENGYEL RÉKA Horváth János, Versegly Ferenc és a teremtő képzelet Jacques Delille tanköltészete magyarul	87
LACZHÁZI GYULA A férfiaság alakzatai Versegly Ferenc műveiben	125
Névmutató	141
A kötet szerzői	149

Előszó

2022 különleges esztendő volt Versegly Ferenc tisztelőinek körében. Nemcsak születésének 265. és halálának 200. évfordulójára emlékeztünk, hanem arra is, hogy a szolnoki Versegly Ferenc Könyvtár 50 éve, 1972. december 14–15-én tartotta első tudományos emlékülését *In memoriam Versegly Ferenc* címmel. Ez év decemberére tervezett konferenciánkat végül 2024. április 8-án tartottuk meg. E tudományos tanácskozás tanulmányokká érlelt eredményeit kötetbe rendezve nyújtjuk át most az olvasónak.

Legutóbb 2017-ben gyűltünk össze. Az azóta eltelt hét év során számos öröndetes fejleménnyel gazdagodott a Versegly-filológia. Versegly Ferenc drámáinak 2014-es kiadása után a HUN-REN-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport munkatársainak köszönhetően összesen közel négyezer nyomtatott oldalon és öt kötetben, kritikai kiadásban jelentek meg Versegly szépprózai művei, levelezése és költeményei.¹ Elkészült az életmű jelenleg feldolgozott részét közreadó elektronikus kritikai kiadás, amely egy közös felületen teszi elérhetővé és tanulmányozhatóvá az e kötetekben foglaltakat: <https://deba.unideb.hu/deba/versegly/>. A szövegkiadások mellett 2023 végén, 120 évvel Császár Elemér *Versegly Ferencz élete és művei* című munkája után új Versegly-monográfiával gyarapodott a szakirodalom.²

- 1 VERSEGHY Ferenc, *Drámái*, kiad. DONCSE CZ E t e l k a, Csokonai könyvtár: Források 17 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014); VERSEGHY Ferenc *Szépprózai művei*, kiad. BÉRES Norbert, Csokonai könyvtár: Források 20 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018); VERSEGHY Ferenc, *Levelezése*, kiad. DONCSE CZ E t e l k a, Magyar Írók Levelezése (Debrecen: Debrecen Egyetemi Kiadó, 2019); VERSEGHY Ferenc, *Összes költeményei*, kiad. HOVÁNSZKI Mária, Régi magyar költők tára: XVIII. század 18, 2 köt. (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021); VERSEGHY Ferenc, *Összes költeményei: 3. Dallamok*, kiad. HOVÁNSZKI Mária, Régi magyar költők tára: XVIII. század 18 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022).
- 2 DONCSE CZ E t e l k a, *Szerep és identitás: Versegly Ferenc pályaválasztásai*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2023).

Az elvégzett munka impozáns, azonban csak akkor tekinthető igazán gyümölcsözőnek, ha nem marad kötetekbe zárva, s ha a felszínre került új forrásokat és információkat felhasználják, értelmezik, életre keltik. Tanácskozásunkon erre tettünk kísérletet. Az előadások mindegyike más-más szempontból vizsgálódik, s a szerteágazó életmű más és más szeletére irányítja a figyelmet. Gyói Renáta és Vladár Zsuzsa Verseghy Ferenc nyelvészeti munkáinak eseterminológiáját elemzi. Verseghy volt ugyanis az első, aki a klasszikus hataseset rendszerrel eltérve először bővítette nyelvtanaiban a magyar nyelv eseteinek számát. Ehhez megfelelő terminológiát is kidolgozott, mégpedig három nyelven. Gyói Renáta és Vladár Zsuzsa ezt a többnyelvű terminusrendszert veszi górcső alá, kitérve a korabeli terminológiai hagyományra, s Verseghy újításainak utóéletére.

Zsoldos Endre tanulmányának középpontjában Verseghy Ferenc *A' Teremtésről* című költeménye áll. Verseghy eredetileg egy hat énekből álló, hosszabb verses szöveget tervezett írni, munkájának azonban csak az első része készült el. Fennmaradt viszont egy kiadatlan cikke, melynek befejező szakasza akár a vers elgondolt második részének prózai vázlata is lehetett volna. E szövegében Verseghy a bolygók keletkezésének egy, a csillagászat történetében nem szereplő elméletét írta le Christian Ernst Wunsch *Horus*ának alapján. Zsoldos Endre ezt a teóriát ismerteti s értelmezi a korabeli csillagászati szakirodalom kontextusában.

Doncsecz Etelka arra a kérdésre keresi a választ, hogy Verseghy milyen papi feladatokat látott, illetve láthatott el fogságból való szabadulása után. Kevéssé ismert tény ugyanis, hogy a jakobinus per egyik fő vádlottjaként egy időre eltiltották egyházi feladatainak gyakorlásától. A dolgozat megkísérli feltárni, miben állt papi jogköreinek korlátozása, szabadulása után milyen lépéseket tett az eltiltás feloldása érdekében, s ezek milyen eredménnyel jártak.

Lengyel Réka Verseghy Delille-fordításával foglalkozik tanulmányában. A fordításra Horváth János veszprémi kanonok, az Egyházi Értekezések és Tudósítások című folyóirat kiadója kérte fel Verseghyt. A dolgozat amellet, hogy bemutatja Jacques Delille-nek a fordítás alapjául szolgáló, Magyarországon szinte ismeretlen, *L'Imagination* című tankölteményét, ismerteti a képzeletről zajló korabeli eszmecsereket, kitér a fordítás keletkezéstörténetére, s a francia és magyar szöveg összevetésével retorikai-stilisztikai szempontból elemzi Verseghy munkáját.

Csörsz Rumen István a Verseghy által lejegyzett közköltészeti szövegek és dalok nyomába ered írásában. Ezeket kétféle összefüggésben vizsgálja: részint saját közegükben, a 18. század végi, 19. század eleji magyar közkultúrában, részint a Verseghy-életmű nézőpontjából. Felhívja a figyelmet arra, hogy Verseghy személyén és a korszakon túlmutatóan is fontos lehet, hol helyezkednek el az ismert író-, költő- vagy zenészegyéniségek egy-egy alkotás hagyományláncában, s milyen

minőségű másolatokkal vagy milyen eredeti ötletekkel járulnak hozzá az adott alkotás közösségi terjedéséhez.

Laczházi Gyula dolgozatában a nemzetközi szakirodalomban már évtizedek óta sikeresen alkalmazott megközelítési módot, a férfiaság kutatását választja elemzési szempontul. A klasszikus századforduló a férfiaság története szempontjából különösen érdekes periódus, hiszen ekkor nemcsak a nő társadalmi szerepe és a nőre vonatkozó elképzelések változnak, hanem a férfiaságra vonatkozó eszmények is. A tanulmány Verseyhy Ferenc prózai és lírai műveiben kutatja ennek nyomait.

A konferencia nem valósulhatott volna meg a Verseyhyvel és korával foglalkozó kutatókat, szakembereket összefogó intézmények együttműködése nélkül. A szervezés munkálatai a Verseyhy Ferenc Könyvtár és Közművelődési Intézmény, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, XVIII. Századi Osztály, valamint a HUN-REN-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport munkatársainak kooperációjával zajlottak. Köszönettel tartozunk a tanácskozás résztvevőinek, amiért vállalták, hogy előadással készülnek, s amiért eredményeiket tanulmányok formájában is rendelkezésre bocsátották. Köszönet illeti a konferenciát követő könyvbemutató résztvevőit, az elmúlt hét év során megjelent, Verseyhyhez kapcsolódó kötetek sajtó alá rendezőit, szerzőit, amiért vállalták, hogy Verseyhy szülővárosába utazva egy kerekasztal-beszélgetés keretén belül bemutatják a helyi közönségnek közelmúltban megjelent munkáikat. Hála és elismerés jár Csörsz Rumen Istvánnak, valamint zenész- és énekestársainak, jelesül Fancsali Emőkének, Honty Krisztinának és Hovánszki Máriának, amiért a könyvbemutatót követő koncerten hangszereikkel és hangjukkal megelevenítették Verseyhy énekelhető költeményeit. Köszönjük a szolnoki Verseyhy Ferenc Könyvtár és Közművelődési Intézménynek, hogy a konferencia helyszínét biztosította.

E tanulmánykötet nem jelenhetett volna meg a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet igazgatójának, Kecskeméti Gábornak a támogatása nélkül: hálásan köszönjük segítségét és elkötelezettségét. Végül, de nem utolsósorban köszönet illeti a Reciti Kiadót, illetve a Reciti konferenciakötetek szerkesztőit, amiért tanulmánykötetünket befogadták, s gondos hozzáértéssel kísérték a nyomdai előkészítés fázisai során.

Doncsecz Etelka

Verseggy Ferenc és a magyar eseterminológia

Bevezetés

Ebben a tanulmányban Verseggy Ferenc sokoldalú munkásságának nyelvtudományi oldalával foglalkozunk. Ezen belül a terminológia tükrében mutatjuk be azt a tudománytörténeti fordulópontot, amely megváltoztatta és a mai napig meghatározza a magyar névragozás leírását. Verseggy volt ugyanis az, aki először vezette be a magyar névragozás leírásába a sokesetes rendszert, elszakadva a korábbi latinalapú hagyománytól. E sokesetes rendszerhez természetesen megfelelő terminológiára is szükség volt, melyet Verseggy három nyelven (latinul, magyarul és németül) is megalkotott.

Az alábbiakban Verseggy három nyelven írt nyelvészeti munkáinak terminológiai rendszerét elemezzük, a terminológiai struktúrákat egy rendszeren belül és egymással is összehasonlítva, és rámutatunk, milyen előzménye és milyen továbbélése volt az általa létrehozott rendszernek. Az első részben azt az esetfogalmat és eseterminológiát vizsgáljuk, amely a görög-latin hagyományban alakult ki, és meghatározta a korai magyar grammatikák esetfelfogását és rendszerét, illetve röviden bemutatjuk, miképpen kezdett megbomlani a korábban egységes rendszer. A tanulmány középpontjában Verseggy latin, német és magyar nyelvű eseterminológiájának a bemutatása és összehasonlító elemzése áll. Felvázoljuk az általa alkotott esetrendszert, ennek változását, és azt az egységesítő folyamatot, amellyel a három terminológiai rendszert összehangolta. A terminusok általános bemutatásán kívül ismertetjük a főbb névadó motívumokat, a névadás szemléletét, a hasonlóságokat és különbségeket is.

Végül megvizsgáljuk, hogyan épült be a Verseggy által lefektetett terminológiai hagyomány a magyar grammatikai kánonba, illetve milyen mértékben ha-

tott a modern grammatikairadalomban is használt esetterminológiára, van-e különbség az egyes nyelvű terminológiák továbbélésében.

Az eset fogalma, a görög–latin modell

Az esetrendszer és az esetterminológia vizsgálatához fontos tisztázunk, mit is értünk eseten. Meg kell különböztetni az esetviszonyt és az esetformát. Az esetviszony (esetfunkció) egy (tipikusan) igei alaptag és a bővítménye közti viszony, míg az esetforma ennek a morfológiai megjelenése. Az esetviszonyok és az esetviszonyokat kifejező esetformák között nincs feltétlenül egy az egyhez megfelelés: egy esetforma több esetviszonyt is kifejezhet, illetve egy esetviszony több esetformában is megjelenhet.¹ Így például a részeshatározói viszonyt kifejezheti ragozó névszó (*Pistának*) és névutós névszó (*Pista részére*), ahol esetformaként egy rag, illetve egy névutó jelöli a viszonyt. Másfelől a *-nak/-nek* rag lehet részeshatározó, irányhatározó stb. funkciójú. A régi grammatikákban az eset értelmezése tisztázatlan volt, összemosódott az esetforma és az általa jelölt mondattani funkció fogalma. Az *eset* (*casus*, *Falle*) szót hol az egyik, hol a másik értelemben használták, és ez a kettősség végigkísérte a nyelvleírás történetét, és a magyar esetterminológia számos problémája ide vezethető vissza.

Az esettel az európai nyelvészetben az első századtól kezdtek foglalkozni a görög, majd nyomukban a latin grammatikusok, akik a nyelv leírásához természetesen a saját nyelvük sajátosságaihoz illő kategóriarendszert állítottak fel.² A latin grammatikusok az esetet formának értelmezték, ezen belül is csak a névszói végződések tekintették esetnek. Az előjárókat (amik egyébként ugyanúgy esetviszonyokat fejezhetnek ki) alaki önállóságuk miatt önálló szófajnak tekintették. Ez a szófaj a nevet onnan kapta, hogy a névszó előtt áll: *praepositio* (szó szerint: előálló).

A *casus* tehát a latinok grammatikáiban az esetformát és nem az esetviszonyt jelölte. Azok a végződések számítottak egy esetnek, amelyeknek egy formája volt,³ függetlenül attól, hányféle viszonyt jelölhettek. Hat esetet állapítottak meg. Az esetek közül a *nominativust* és a *vocativust* alapformának tekintették, amely tisztán mutatja a szót, míg a többi az alapformától való 'elhajlás'-nak, 'elhajlítás'-nak (*declinatio*). Az eltérés neve *casus* (szó szerint: 'esés', 'eset') volt. Az egyes eseteknek

1 LADÁNYI Mária, „Névszói inflexió”, in *Nyelvtan*, szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor, 579–593 (Budapest: Osiris Kiadó, 2017).

2 HASPELMATH, Martin, „Terminology of Case”, in *The Oxford Handbook of Case*, szerk. Andrej MALCHUKOV és Andrew SPENCER, 505–517 (Oxford University Press, 2012).

3 Természetesen a formának a ragozási típusok és nemek szerint eltérő változatai lehettek.

(formáknak) nevet is adtak, amely a forma által betölthető legfontosabb funkcióra utalt. Így: *nominativus* (ma: alanyeset, szó szerint: ‘megnevező eset’) *accusativus* (ma: tárgyeset, szó szerint: ‘vádoló eset’),⁴ *genitivus* (ma: birtokos eset, szó szerint: ‘nemző, a leszármazást jelölő eset’), *dativus* (részes eset, szó szerint: ‘adó eset’) és *vocativus* (megszólító eset), amely a legtöbb névszónál egybeesett a *nominativusszal*. Ezek az esetek a mondatban többnyire szintaktikai viszonyokat jelölnek, míg a hatodik eset, az *ablativus* sokféle határozói viszonyt jelölhet, a nevét pedig az egyik jellegzetes funkcióról, a térbeli eltávolításról kapta (szó szerint: ‘elvivő eset’). Az esetnevek alakilag két részből álltak: a forma legfontosabb funkciójára utaló igének (pl. *nomino* ‘megnevezek’, *do* ‘adok’ stb.) a töve + *-ivus* esetnévképző: *nominat + ivus*, *dat+ivus*.

A magyar esetrendszer és esetterminológia Verseghy előtt

A nemzeti nyelvtanok megszületésekor a nyelveírás természetes és alapvető mintája a latin grammatika volt, kategóriáit pedig univerzálisnak és általános érvényűnek vélték. Ezért a korai magyar nyelvtanokban ugyanazokat az eseteket vették fel a magyarban is, amelyek a latin nyelvtanban szerepeltek. Vagyis a magyarban is számon tartottak *nominativust* (-0), *accusativust* (-t), *genitivust* (ennek az -é birtokjelet feleltették meg), *dativust* (-nak/-nek) és *ablativust* (-tól/-től), valamint egyes szerzők *vocativust* is (ami megegyezett a *nominativusszal*). Mivel a grammatikák latin nyelven íródtak, az esetek nevei is ugyanazok voltak, mint a latin nyelvtanokban. Kivétel az első ránk maradt magyar grammatika, Sylvester János 1539-es nyelvtana, ahol a latin terminusok magyar tükörfordításai szerepelnek: *nevező*, *vádoló*, *adó*, *nemző*, *elvivő* és *hívó* eset.⁵

A többi határozóragot, valamint a névutókat, mivel a fordításban ezeknek latin előjárók felelnek meg, egy kategóriába sorolva *praepositiónak* nevezték. E *praepositiónak* nevezett csoportban a ma határozóragoknak tekintett elemek neve *praepositio affixa* (szó szerint: ‘toldott előjáró’) volt, míg a névutóké *praepositio separata* (szó szerint: ‘különálló előjáró’). Néha, a magyar nyelvre jellemző sorrendet hangsúlyozva, a *postpositio* (szó szerint: ‘utoljáró’) szót használták. Leegy-

4 A latin esetnevek a görög esetnevek tükörfordításai voltak. Az *accusativus* név egy sajnálatos félrefordítás eredményeként született meg: a görög *aitiaomai* ‘áthat, okoz’ ige egy másik jelentését ‘okol, vádol’ vették alapul.

5 Vö. VLADÁR Zsuzsa, *Sylvester János latin–magyar nyelvtana* (Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1989).

szerűsítve tehát a következőképpen feleltethető meg egymásnak a korai grammatikák névragozási leírása és a mai rendszer:

A korai grammatikák rendszere		Mai rendszer
casus		esetragok
prae(post-)positiones	affixae	
	separatae	névutók

1. táblázat. A korai grammatikák eseterminológiája. Saját összeállítás.

Világos volt azonban, hogy az úgynevezett *casus*ok és az úgynevezett *praepositió*ók valamiképpen összetartoznak, ezt több grammatikában meg is fogalmazták.

Természetesen a szerzők érezték azt is, hogy a sokesetes magyar rendszer nehezen szorítható be a latin keretbe. Ezért a 17–18. században többféle megoldással is próbálkoztak: hol csak a *nominativus-accusativus-genitivus-dativus* sort tartották igazi esetnek, az *ablativust* kivették az esetek közül, és a szóhoz kapcsolt *praepositiónak* minősítették (mint a többi ragot, ami nem illett a latin keretbe), vagy éppen fordítva: minden határozórag egyaránt az *ablativus* nevet kapta.⁶

A 18. század végétől, amikor a grammatikák már magyar nyelven is íródtak, és megjelentek a magyar nyelvű terminusok, az esetek megnevezése is kérdésként merült fel. Itt két fő tendencia rajzolódott ki. Az egyik a latin megnevezések tükröfordítása. A másik a hagyomány megkérdőjelezése: vagy teljesen elhagyták az esetneveket, és sorszámmal helyettesítették őket ('első, második ejtegetés' stb.), vagy a latin esetnevek megváltoztatására tettek javaslatot. A sorszámozást választotta például az 1795-ös *Debreceni Grammatika*,⁷ az esetnevek megváltoztatását szorgalmazta Révai Miklós latinul írt *Elaboratior Grammaticájában* (ő a latin esetneveket kívánta a magyar sajátosságához igazítani, pl. mivel a *-nak/-nek* eredetileg térbeli irányt, relációt jelölt, a *dativus* helyett a *relativus, oppositivus* nevet javasolta).⁸

Ennek a fellazult, elveiben és terminológiájában is szétbomló hagyománynak a helyébe állított teljesen új, világos és következetes rendszert Verseyhy Ferenc. E rendszer a sokesetes névragozás volt, ahol minden esetforma külön esetnek számított, s az esetforma fő funkciójára utaló, egységes nevet kapott – ráadásul három nyelven: latinul, németül, magyarul.

6 Részletesen lásd: CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA, *A korai magyar grammatikák* (Budapest: Tinta Kiadó, 2016).

7 *Magyar grammatika, melyet készített Debreczenben egy magyar társaság* (Bécs: Alberti, 1795).

8 Részletesen lásd GYÓI Renáta, *Tudományos grammatikák az újmagyar kor első felében*. PhD értekezés (ELTE, 2022), hozzáférés: 2024.10.16, <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/86016>.

A vizsgálatba bevont Verseggy-grammatikák

Verseggy Ferenc eseterminológiájának elemzésekor négy nyelvtanának, az 1793-as *Proludiumnak*,⁹ az 1816-os *Analyticae*-nek,¹⁰ az 1816-ban megjelent *Sprachlehrének*¹¹ és az 1818-ban kiadott *Magyar Grammatikának*¹² a szakszókincset használtuk fel. E négy munka központi szerepet foglal el nemcsak Verseggy nyelvészeti munkásságában, de a korszak nyelvtanirodalmában is kiemelkedő jelentőséggel bír. A *Proludium* volt az a mű, melyben Verseggy a nyelvszokáson alapuló rendszerezés, a névszóragozás leírásakor elsőként szakít a klasszikus, latinon alapuló rendszerrel. Fontos megjegyezni, hogy a vizsgálatba bevont két, latin nyelvű Verseggy-grammatika eltér egymástól. A későbbi latin nyelvtanában, az *Analyticae*-ben felsorolt végződések és terminusok megegyeznek a *Sprachlehre* eseteivel és terminusaival (ott német és latin nevek vannak, egymás mellett), míg a korai, neve szerint is nyitánynak szánt *Proludiumban* négygyel több eset van, és a *Proludiumban* és az *Analyticae*-ben egyaránt szereplő névszói végzések közül is némelyiknek más a latin neve (más szemléletet tükröz).

Verseggy grammatikai (ezen belül névragozási) rendszerének újításaival Éder Zoltán foglalkozott több, úttörő tanulmányában.¹³ A három nagy, időben egymáshoz közeli, szemléletében és terminológiájában is összehangolt grammatika közti összefüggéseket, hasonlóságokat és különbségeket is ő foglalta össze igen szemléletesen:

Verseggy Ferenc alapvető nyelvtani művei, a német nyelvű *Sprachlehre*, a latin nyelvű *Analyticae* (I. és II. kötete), valamint a hazai nyelven írt *Magyar Grammatika*, egy töről fakadnak, egységes szemléletet tükröznek, azonos elvekre s lényegében azonos szabályrendszerre épülnek. Egy eredetileg nagy terjedelmű, az elméleti alapokat is taglaló leíró nyelvtannak, amely azután az *Analyticae* köteteiként latinul jelent meg, más-más szem-

9 VERSEGGY Ferenc, *Proludium in institutiones linguae hungaricae* (Pest: Typis, et expensis Trattnerianis, 1793).

10 VERSEGGY Ferenc, *Analyticae Institutionum linguae Hungaricae pars I–II.* (Buda: Typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1816).

11 VERSEGGY Ferenc, *Neuverfaßte Ungarische Sprachlehre* (Pest: Joseph Eggenberger, 1805).

12 VERSEGGY Ferenc, *Magyar Grammatika avagy Nyelvtudomány* (Buda: Királyi Magyar Universitas, 1818).

13 ÉDER Zoltán, „Verseggy Ferenc nyelvtanai tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására”, *Magyar Nyelvőr* 112, 1. sz. (1988): 57–66; ÉDER Zoltán, „Verseggy nyelvi rendszere és a kortársi grammatikák”, *Magyar Nyelv* 94, 3. sz. (1998): 292–301.

pontú rövidített változata egyrészt a Sprachlehre [...] másrészt az elméleti és leíró részeket szerencsésen ötvöző Magyar Grammatika.¹⁴

A négy grammatika eseteit és esetterminológiáját a 2. táblázat szemlélteti.¹⁵

Új leírás – új megnevezések:

néhány általános megjegyzés Verseghy esetterminológiájáról

Közismert tény, hogy Verseghy és Révai közt a 19. század elején a nyelvi leírás sok kérdésére kiterjedő vita folyt,¹⁶ mely aztán a közvélekedés szerint Révai győzelmével végződött. Kevésbé köztudott viszont, hogy ez a győzelem korántsem volt teljes: a magyar nyelv leírásának egyes elemei kapcsán ugyanis Verseghy elképzelései épültek be nyelvészeti hagyományunkba.¹⁷ Az egyik ilyen fontos újítás volt Verseghy részéről a magyar névszóragozásnak, azon belül is az esetrendszer leírásának megreformálása. Az általa kidolgozott sokesetes névragozási rendszer elszakadt a hateseset latin hagyománytól, átalakította és bővítette azt, kidolgozva ezzel egy új, a magyar nyelv karakteréhez és sajátosságaihoz illeszkedő struktúrát, mely alapjául szolgál a ma ismert és használt rendszernek is.

Verseghy háromnyelvű esetterminológiájának részletesebb elemzése előtt érdemes néhány szót szólni az esetek általa használt általános megnevezéseiről is, megvizsgálva, hogy ezek milyen általánosabb terminológiai kategóriarendszer mentén írhatók le.

Verseghy Ferenc az esetek általános megnevezésekor már a vizsgált legkorábbi, latin nyelvű *Proludium*-ban is sokesetes rendszert vázol fel. Úgy érvel, hogy a magyar nyelv a predikátum melletti viszonyokat a latin prepozícióknak megfelelő szótagokkal fejezi ki, melyek a névszók inflexióitól sem természetükben, sem alakjukban nem különböznek, ezért nyelvünkben húsz eset (*casus*) van.¹⁸ Ezen elképzeléshez képest a vizsgált másik latin nyelvű Verseghy-grammatika, az *Analyticae* visszafogottabb álláspontot képvisel: ebben Verseghy csak a latin eseteket nevezi esetnek, a többi végződést pedig *suffixa praepositionalia* (prepozíció értékű tolda-

14 ÉDER, „Verseghy Ferenc nyelvtanai...”, 66.

15 A táblázat a négy grammatikában használt terminusokat és azok tükörfordításait összesítve, tehát nem az adott grammatikában megjelenített sorrendben szemlélteti.

16 C. VLADÁR Zsuzsa, „Újabb szempontok a Révai–Verseghy-vitához”, in *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII.*, szerk. FORGÁCS Tamás, NÉMETH Miklós, SINKOVICS Balázs, 179–193 (Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2015).

17 A kérdéstől lásd bővebben: ÉDER, „Verseghy nyelvi rendszere...”, 292–301.

18 VERSEGHY, *Proludium...*, 38.

Az esetek terminusai Versegly grammatikájában

Esetrag	Proletium (1793)		Analytica (1816)		Sprachlehre (1805)		Magyar Grammatika (1818)
	Terminus	Tükörfordítás	Terminus	Tükörfordítás	Terminus	Tükörfordítás	
Ø	nominativus	'alanyeset'	nominativus	'nevező eset'	Der Nominativ	'alanyeset'	nevező/hívó
<i>-nak/-nek</i>	dativus	'adó eset'	dativus	'adó eset'	Die Gebendung	'adó végződés'	bitrökös/ tulajdonító
<i>-t</i>	accusativus	'vádoló eset'	accusativus	'vádoló eset'	Die Wirkendung	'ható végződés'	szervelő
<i>-é</i>	genitivus	'nemző eset'	–	–	–	–	–
<i>-tól/-től</i>	ablativus	'elvivő eset'	ablativus	'elvivő eset'	Die Nehmendung	'elvező végződés'	feszítő
<i>-ba/-be</i>	illativus	'bevivő eset'	illativus	'bevivő eset'	Die Dringendung	'(be)ható végződés'	beható
<i>-ból/-ből</i>	elativus	'kivivő eset'	elativus	'kivivő eset'	Die Quellendung	'(be)ható végződés'	kiható
<i>-hoz/-hez/-höz</i>	adlativus	'odavivő eset'	adverbativus	'közeliítő eset'	Die Nahendung	'közeli végződés'	közeliítő
<i>-ról/-ről</i>	delativus	'levivő eset'	delativus	'levivő eset'	Die Fallendung	'lesző végződés'	leható
<i>-ra/-re</i>	sublativus	'rávivő eset'	sublativus	'rávivő eset'	Die Hebungung	'emelkedő végződés'	félható
<i>-ni/-oni/-eni/-őni</i>	superlativus	'felvivő eset'	inhaesivus	'rátapasztó eset'	Die Lagendung	'állapotvégződés'	állapító
<i>-ban/-ben</i>	locativus	'helyhatározó eset'	locativus	'helyhatározó eset'	Die Orterendung	'helyvégződés'	helyvezető
<i>-val/-vel</i>	conjunctivus	'összekötő eset'	instrumentalis	'eszközeset'	Die Hillendung	'segítő végződés'	segítő
<i>-nál/-nél</i>	adjunctivus	'hozzakötő eset'	adhaesivus	'hozzátapasztó eset'	Die Hilfendung	'tápadó végződés'	melléltés
<i>-ért</i>	causativus	'okadó eset'	causativus	'okadó eset'	Die Grundendung	'okvégződés'	okmutató
<i>-ig</i>	terminativus	'véghatározó eset'	terminativus	'véghatározó eset'	Die Gränzendung	'határvégződés'	határozó
<i>-nál/-nél</i>	transformativus	'átalakító eset'					
<i>-ul/-ül</i>	substitutivus	'helyettesítő eset'					
<i>-ként</i>	distributivus	'szétszórtó eset'					
<i>-sául/-sául</i>	collectivus	'összegejtető eset'					

2. táblázat. Versegly grammatikáinak esetrendszere és terminológiája. Saját összeállítás.

lék) névvel illeti, elválasztva ezeket a *casus*októl (azzal együtt, hogy a *suffixum*nak is saját latin nevet ad). Magyar nyelvű munkájában már következetesen a *névragaszték* terminussal él (ez az *affixum* tükörfordítása), de az *eset* szakszót is gyakran használja,¹⁹ mely ugyancsak tükörfordítás a latin *casus*ból, ahogy a németben használt *Falle* is. Fontos azt is megjegyezni, hogy a *Sprachlehre*ben az egyes esetekhez kapcsolódó elnevezések az *-endung* ('végződés') utótagot kapják, ami semleges megnevezés, és volt is előzménye a korábbi nyelvtanirodalmunkban (ott a *terminatio* szót használták).

Az esetragok tárgyalásának, felsorolásának sorrendjét tekintve természetesen minden grammatikában a hagyományos latin esetek nyitják a sort. A latin nyelvű *Proludium*ban ezután a helyhatározói viszonyokat kifejezők következnek, majd a többi, ezek sorrendje pedig teljesen esetlegesnek tűnik. Míg a *Proludium* húsz esetet tárgyal, a három nagy grammatika már csak tizenhatot, ezek sorrendje meggyezik a három műben. Elsőként a latin hagyomány szerinti klasszikus esetek következnek (a *genitivus* kivételével, amit akkor már nem tekintett külön esetnek), majd a többi, viszonylag szabad sorrendben, alakai szempontok szerint listázva.

Verseghy terminológiai rendszere nemcsak újító szemlélete miatt kiemelt jelentőségű, de amiatt is, mert latin nyelvű esetelnevezései a legtöbb ponton meggyeznek a ma is használt latin eseterminusokkal, magyar nyelvű terminológiáját pedig két eset kivételével az első akadémiai nyelvtan veszi majd át.

A latin paradigmában szereplő esetek terminusainak alakulása

A hagyományos latin hatesetes rendszer és a hozzá tartozó terminusrendszer (*nominativus, vocativus, dativus, accusativus, genitivus és ablativus*) természetesen Verseghy mindhárom rendszerében adott kiindulópont. Verseghy azonban igyekszik ezeket a német, de különösen a magyar nyelvű grammatikájában továbbgondolni és szemléletesebb elnevezésekkel élni.

Az alanyeset az egyetlen eset, ahol német munkájában is a latin elnevezéssel (*Nominativ*) él, a magyarban viszont megjelenik a latinból tükörfordított kettős *nevező/hívó* terminus. Hasonlóan tükörfordítást mutat a *dativus* német megfelelője (*Gebendung* 'adó végződés'), a magyar terminus (*birtokos/tulajdonító*) viszont nem közvetlen fordítás, hanem transzparens módon a *-nak/-nek* rag magyarban meglévő birtokosi funkciójára utal. A tárgyeset kapcsán már a német terminus sem tükörfordítás; a latin alapján várható *Akkusativ* 'vádoló' terminus helyett a

19 VERSEGHY, *Magyar Grammatika...*, 115, 124.

Wirkendung 'ható végződés' szakszó szerepel, mely az 'átható, okozó' jelentést emeli ki, helyreigazítva ezzel a latinban hibásan megalkotott *accusativus* nevet, lásd fentebb. Ezzel szemben a magyar *szenvedő* terminus nem az okozó szempontjából ábrázolja a viszonyt, hanem annak a szempontjából, akire irányul a cselekvés. Némileg speciális a *genitivus* esete; a legkorábbi, 1793-as latin nyelvű grammatikában még a hagyományos elnevezés (*genitivus*) az *-é* birtokjelet takarja. Német nyelvű grammatikájában a birtokos eset (*Genitiv*) nem szerepel az esetragok tárgyalásánál, csak később, a mondattanban bukkan fel a *Vokativ*val együtt, aminek az az oka, hogy ekkor már Verseghy nem számol külön *genitivusi* formával a magyarban.²⁰ A *Magyar Grammatikában* már részletesen indokolja is, hogy miért a *-nak/-nek* ragot nevezi *birtokos/tulajdonító esetnek*.

Az ablativus 'elvivő eset' és a neki megfelelő *Nebmendung* ('elveő végződés') latin/német terminusai is az esetrag funkciójában bennefoglalt eltávolítás mozzanatát emelik ki. A magyar *fosztó* terminus megtartja ugyanezt az alaplogikát, de az elnevezés sokkal szemléletesebb, általánosabb jellegű.

A kibővített esetrendszer terminusai:

névadó motívumok, hasonlóságok és különbségek

A következőkben azt vizsgáljuk, hogyan illeszkednek a Verseghy által megalkotott új terminusok az általuk leírt esetek funkcióihoz, milyen névadási motívumok állnak az egyes elnevezések hátterében, milyen struktúrát mutat a terminológia, mennyire transzparens morfológiailag a megnevezések. Az elemzést három nagyobb kérdéskör, jellemző, illetve motívumrendszer köré csoportosítottuk. Elsőként azt vizsgáljuk, milyen általános formai megoldások jellemzik Verseghy esetterminológiáját. A második szakasz Verseghy háromnyelvű terminológiájának egyik fontos sajátosságát, a bennük fellelhető cselekvő jelleget igyekszik megragadni. A harmadik pont helyzet és mozgás, avagy a statikus-dinamikus skála mentén követi a Verseghy terminusai mögött felsejlő motívumrendszert.

Formai megoldások

A formai megoldásokat tekintve a legkorábban keletkezett vizsgált grammatika, a *Proludium* azért jelentős, mert az ebben használt és megalkotott latin terminológia a kiindulópontja a későbbi hagyománynak. A mozgást jelentő helyhatá-

²⁰ ÉDER, „Verseghy nyelvi rendszere ...”, 294.

rozó ragok alaki felépítése az *ablativus* mintáját követi: a mozgás irányát kifejező igekötő a mozgást jelentő latin *supinum*-igetőhöz kapcsolódik, melyet aztán az esetnév *-ivus* képzője tesz teljessé. Így például *elativus*, *illativus*, *allativus* stb. A statikus helyhatározói viszonyt jelölő ragoknál viszont nem egységesek a megoldások: a *-ban/-ben* neve *locativus*, a *-nál/-nél* neve *adjunctivus*, az *-on/-en/-ön* rag neve *superlativus*. Ez utóbbi terminus különösen érdekes, hiszen a mozgásra utaló *lat-* tö van benne, holott ebben a viszonyban nincs mozgás.

Német nyelvű grammatikájában Verseghy összetett szavas terminusalakokkal él. Ennél a megoldásnál az esetforma által jelölt viszony egyik elemét kiemelő főnévi előtag és a semleges, a szóalakon belüli elhelyezkedésre utaló *-endung* ('végződés') utótag képezi az esetterminust, például a *Quelle* 'eredet, forrás' és az *-endung* összetételéből keletkezik a *Quellendung* terminus a *-ból/-ből* esetragra, míg a *Grund*'ok, indok' + *-endung* tagok kapcsolatából születő *Grundendung* szakszó az *-ért* esetrag leírására szolgál, de példaként említhetjük még a *Gränzendung* 'határvégződés' terminust is, mely az *-ig* esetragot takarja.

Verseghy magyar nyelvű grammatikájában is megőrzi azt a formai következettséget, mely latin és német nyelvű terminusrendszerét jellemzi; a magyar terminusok végig melléknévi igeneves formában jelennek meg, így például *leható* (*-ról/-ről*), *okmutató* (*-ért*), *határozó* (*-ig*), vagy a *fosztó* (*-tól/-től*).

Cselekvő jelleg

Az esetnevek magyar terminusainak általános és jelentésbeli jellegét tekintve sajátos „cselekvő” jelleg figyelhető meg. Ezek olyan egyszerű cselekvésekre utaló, az előző pontban is megnevezett melléknévi igeneves elnevezések, amelyek a lehető legegyszerűbben és legtranszparensbben igyekeznek illusztrálni az adott esetrag (egyik) fő funkcióját. Így például a 'közelítő' terminus a *-hoz/-hez/-höz* rag helyhatározói funkciójára, vagyis a valamihez való közeledésre utal; a *segítő* elnevezés a *-val/-vel* esetragot takarja, és annak eszközhatározói funkciójához köthető: a valamivel együtt, annak segítségével történő cselekvésre, aktivitásra utal; az 'állapító' terminus az *-on/-en/-ön* végződést jelöli, és valószínűleg a 'megállapodik valamin', 'állva marad' elvont funkciót igyekszik leírni.

Helyzet és mozgás

A vizsgált Verseghy-nyelvtanok esetterminusainak hátterét, azok névadó motívumait leginkább a statikusság és dinamikusság, avagy a helyzet és mozgás ellentétei mentén lehet leírni. Ilyen logikai ellentét húzódik a *-ban/-ben* rag (nála latinul:

locativus) német és magyar terminusai között: az *Ortendung* 'helyvégződés' egyfajta befejezett állapotra utal, ezzel szemben a *helyezettő* elnevezés itt is dinamikus mozgást sejtet. Az *-on/-en/-ön* esetrag esetében is megvan a helyzet és mozgás ellentéte: a német *Lagendung* 'állapotvégződés' itt is egyértelműen statikus (míg a latin *superlativus* 'felvivő' terminus a mozgásjelentést emeli ki), a magyar *állapító* pedig egy adott állapotot létrehozó cselekvést ábrázol. Érdeemes megjegyeznünk, hogy nem minden terminus esetében ível ilyesfajta ellentét a három grammatikán keresztül, de mint tendencia mindenképp kiemelendő.

Esettanulmányok

A következőkben az előző részben megismert formai megoldások, jellemzők és motívumok mentén néhány esetragokhoz tartozó terminusegyüttest közelebről is bemutatunk. Ez a fajta kiemelés azért is fontos, mert az egyes grammatikák között átívelő terminusokat így közvetlenül egymás mellett, az egyes hasonlóságokat és különbségeket még inkább kiemelve is megszemlélhetjük.

A könnyebb átláthatóság kedvéért az egyes formákhoz tartozó elnevezéseket külön táblázatokban is megjelenítjük.

1. *-nak/-nek*

A Verseghy által használt német *Gebendung* terminus a latin *Dativus* tükörfordítása (mindkettő 'adó eset' jelentéssel bír). Ezekkel ellentétben a magyar terminus már a magyarban meglévő birtokosi funkcióra is utal. A kettős magyar terminushasználat szépen szemlélteti a hagyományos *dativus* és *genitivus* egybevonódását: a *tulajdonító* elnevezés a birtokba kerülés mozgását jeleníti meg, míg a *birtokos* a birtoklás aktusának statikusságára utal.

<i>Proludium</i> (1793)	<i>Sprachlebre</i> (1805)	<i>Magyar Grammatika</i> (1818)
<i>Dativus</i> 'adó eset'	<i>Die Gebendung</i> 'adó végződés'	<i>birtokos/tulajdonító</i>

3. táblázat. A *-nak/-nek* rag elnevezései Verseghy grammatikáiban. Saját összeállítás.

2. *-nál/-nél*

A *-nál/-nél* rag német és latin terminusait általánosságban a dinamikusság jellemzi, a megoldások között viszont nem teljes a megfeleltethetőség. A *Sprachlebre* és a *Proludium* terminusai esetében ugyanaz a cselekvés fejeződik ki eltérő megne-

vezéssel ('hozzákötés' és 'hozzátapadás'), míg az *Analyticae* és a *Sprachlehre* terminusai között tükörfordítás áll fenn (mindkettő 'tapadó' jelentéssel bír). Az idegen nyelvű megnevezésekkel ellentétben a magyar terminus sokkal statikusabb, a kötés, tapadás helyett a mellette levés mozzanata emelkedik ki benne.

<i>Proludium</i> (1793)	<i>Analyticae</i> (1816)	<i>Sprachlehre</i> (1805)	<i>Magyar Grammatika</i> (1818)
<i>Adjunctivus</i> 'hozzákötő'	<i>Adhaesivus</i> 'hozzátapasztó'	<i>Die Haftendung</i> 'tapadó végződés'	<i>melléklő</i>

4. táblázat. A *-nak/-nek* rag elnevezései Verseghy grammatikáiban. Saját összeállítás.

3. *-tól/-től*

A *-tól/-től* is azon ragok egyike, ahol valamifajta ellentét feszül az idegen nyelvű (latin és német) és magyar elnevezések között, bár ez az ellentét nem teljes. A német és latin szakszavak az eltávolítás mozzanatát hangsúlyozzák ('amit elvisz'). A magyar *fosztó* terminus ezekhez hasonlóan szintén dinamikus szemléletű, de más megvilágításból, szemszögből szemlélteti ugyanazt a mozgást ('ahonnan elvisz').

<i>Proludium</i> (1793)	<i>Sprachlehre</i> (1805)	<i>Magyar Grammatika</i> (1818)
<i>Ablativus</i> 'elvívó eset'	<i>Die Nehmendung</i> 'elvévő végződés'	<i>fosztó</i>

5. táblázat. A *-nak/-nek* rag elnevezései Verseghy grammatikáiban. Saját összeállítás.

4. *-val/-vel*

A *-val/-vel* rag kapcsán is különböznek a két vizsgált latin grammatika terminusai. Verseghy első latin terminusa statikus szemléletű és a végeredmény felől közelíti meg a *-val/-vel* funkcióját ('valaminek segítségével létrejött kötés, társulás'). Ennek ellentétéként a későbbi latin, a magyar és a német terminusoknál maga a cselekvés a hangsúlyosabb ('valaminek segítségével' való cselekvés, történés, megvalósulás).

<i>Prologium</i> (1793)	<i>Analyticae</i> (1816)	<i>Sprachlehre</i> (1805)	<i>Magyar Grammatika</i> (1818)
<i>Conjunctivus</i> 'összekötés, társulás'	<i>Instrumentalis</i> 'eszközeset'	<i>Die Hülfendung</i> 'segítő végződés'	<i>segítő</i>

6. táblázat. A *-nak/-nek* rag elnevezései Verseghy grammatikáiban. Saját összeállítás.

Verseghy után

Verseghy grammatikái a 19. század fordulóján és első két évtizedében jelentek meg, de a sokesetes leírási rendszer nem épült be rögtön a magyar grammatikai hagyományba. A 19. század elején makacsul tartotta magát a latin mintához való ragaszkodás, és Verseghy legnagyobb ellenfele, a nagy tekintélyű Révai Miklós is ezt követte. Bitnitz Lajos 1837-es magyar nyelvű grammatikájában²¹ azonban már ugyanazt a sokesetes rendszert találjuk, mint Verseghynél, sőt terminológiája is szinte teljesen azonos a *Magyar Grammatikáéval*. Bitnitz munkája nem hagyott maradandó nyomot, annál inkább egy másik mű, az 1846-os első akadémiai nyelvtan.²² Az akadémia tekintélyével támogatott hivatalos és célja szerint is standardizáló grammatikában normának állított névragozási rendszer maradónak bizonyult. Bár a közvélekedés szerint a Révai–Verseghy-vita Kazinczy közbenjárására Révai javára dőlt el, ez a győzelem nem volt teljeskörű. A névszóragozás leírásában egyértelmű Verseghy hatása, mind a szerkezetben, mind a terminológiában. Számos közvetlen egyezést találunk Verseghy magyar eseterminusaival, így a *beható, kiható, közelítő, leható, felható, állapító, segítő, tulajdonító* terminusok mindkét grammatikában ugyanúgy szerepelnek, vagy éppen a szemlélet azonos, csak másik szinonimát használnak: Verseghy *okmutató* terminusa az akadémiai nyelvtanban *okadó*, a *-nak/-nek* rag Verseghynél a ma is használatos *birtokos* nevet kapja, az akadémiai nyelvtanban ez *sajátító*. Vannak persze eltérések is: a legjelentősebb, hogy az akadémiai grammatika terminológiája már tükrözi a mondatrészek szerinti elemzést, ezért *alanyesetről* és *tárgyesetről* beszél *nevező* és *szenvédő* helyett.

Az akadémiai nyelvtanban tehát Verseghy rendszerét és terminológiáját követve készen állt a teljes magyar nyelvű eseterminológia. Azt gondolhatnánk, hogy a grammatika tekintélye nemcsak a leírási rendszert, hanem a terminológi-

21 BITNITZ Lajos, *Magyar nyelvtudomány* (Pest: Trattner és Károlyi, 1837).

22 Magyar Tudós Társaság szerk., *A' magyar nyelv' rendszere* (Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1846).

át is kanonizálta, ez azonban nem így történt. Míg a rendszer maradandónak bizonyult, a magyar nyelvű terminológia a 19. század végétől eltűnt. Napjainkban többféle szemlélettel készült grammatikai leírása is van a névragozásnak, amelyek mind a sokesetes rendszert követik, egységes magyar nyelvű terminológia azonban nincs. Pontosabban: a latin keretből örökölt esetformáknak van egységes neve: *alanyeset, tárgyeset, birtokos eset, részeseset*, azonban a többinek nincs – helyette terjedős körülírások (például *végző határt kijelölő ragos határozó alak*) vagy a mondatrészi szerepek (*állapothatározó*) jelennek meg.

Maradandónak bizonyult azonban a Verseggy által alkotott latin nyelvű terminológia. Ez az, amit a modern magyar grammatikák néhány ponton megváltoztatva és kibővítve ma is egységesen használnak. A latin elnevezések morfológiai mintája mára kibővült egy új típusal: a főnévi töből *-alis* melléknévképzővel létrehozott esetnevekkel, mint *finalis, causalis, instrumentalis*. Érdeemes megemlíteni azt is, hogy Verseggy korábban tárgyalt kétféle latin terminológiájából a *Proludiumé* áll közelebb a modern esetnevekhez. Egyrészt azért, mert több esetben van latin neve (és ezek a többletek megegyeznek a mai esetnevekkel), másrészt következetesebb, mint a későbbi.

Összegzés

Verseggy Ferenc sokesetes névragozási rendszere a magyar grammatikatörténet egyik fordulópontja. Verseggy ezzel az esetek számát tekintve kilépett a latin keretből, ugyanakkor megtartotta azt a latin esetértelmezést, amely a mondattani viszonyokat jelző névszói végződéseket tekintette esetnek, és minden végződést külön esetnek tartott. Terminológiáját több nyelven is megalkotta: először latinul a *Proludiumban*, majd ezt átdolgozva a három nagy grammatikában latinul, németül és magyarul: ezekben a műveiben számbelileg és terminológiai szemléletében is összehangolt esetrendszert hozott létre. Terminusalkotása morfológiailag következetes egy adott nyelven belül, de a nyelvek között különböző a képzésmódban, a cselekvő jelleg és a dinamikusság mentén. Verseggy esetrendszere a mai napig tovább él, de a terminológiai közül a magyar és a német nyelvű kiszorult, míg a latin nyelvű (összhangban a nemzetközi tendenciákkal) a mai napig alapját adja a magyar esetnevek megnevezésének.

Versegly Ferenc és a Naprendszer keletkezése

Csillagászati témájú versek a 18. század végén

A kora újkorban még egészen természetes volt, hogy csillagászati munkákban költőket idéztek. Így tett Kepler is, aki az 1604-ben megjelent új csillagról (ma szupernóvának nevezzük az objektumot) szóló művében¹ a klasszikus szerzők (főleg Vergilius, de Aratosz, Catullus és Manilius is előfordul) mellett a kortárs Johannes Weidner (1545–1606) német lutheránus teológustól, költőtől is idézett, mai szemmel nézve elég sokszor. A hazai szerzők esetében sem volt ez másképp, például Jacob Schnitzler (1636–1684)² csillagászati tárgyú wittenbergi disputációjában is találkozhatunk versrészletekkel (főleg Ovidius, de előfordul Manilius és Lucanus is). Tabitta van Nouhuys kimutatta, hogy a 17. századig az ókori szerzőket még „partnernek” tekintették, véleményüket – még ha el is utasították – komolyan vették, adott esetben megcáfolandónak.³ Ez a század folyamán lassan megváltozott, partnerből illusztrációvá váltak, majd a 18. század végére nagyrészt ki is koptak a csillagászati szakkönyvekből. A csillagászat és az irodalom kapcsolata azonban ezzel nem szakadt meg. Még a 19. század végén is ezt olvashattuk az *Irodalomtörténeti Közleményekben* a Hell Miksa levelei elé írt előszóban:

* Köszönöm Pál Bernadett és Sarbak Gábor segítségét.

- 1 Johannes KEPLER, *De Stella Nova in pede Serpentarii, et qui sub ejus exortum de novo iniit, Trigono Igneo* (Pragae: Ex Officina calcographica Pauli Sessii, 1606).
- 2 Schnitzlerről lásd Johann SEIVERT, *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihrer Schriften* (Preßburg: im Weber und Korabinskischen Verlage, 1785), 376–387; wittenbergi disputációról lásd ZSOLDOS Endre és Cristina BLAGA, „Jacob Schnitzler Wittenbergben”, *Magyar Könyvszemle* 122, 1. sz. (2006): 16–31.
- 3 Tabitta VAN NOUHUYS, *The Age of Two-Faced Janus: The Comets of 1577 and 1618 and the Decline of the Aristotelian World View in the Netherlands* (Leiden–Boston–Köln: Brill, 1998), 15–25.

Nem vétünk az irodalomtörténet célja s érdekei ellen, ha azt, a tudományok történetétől egészen el nem különítjük. Irodalomnak és tudománynak egymásra való kölcsönös hatásától csak jó eredményt várhatunk. Próza és vers ez által tartalmasabbá válhat, a szaktudomány közölhetőbbé lehet, az olvasó közönség ízlése tisztul, értelme, ítélő képessége áthatóbbá lesz, sekélyességtől, félszegségtől menekül. A nemzeti irodalomtörténetnek bizonyos tekintetben még az egyetemesnél is inkább kell erre törekedni.⁴

Az irodalom és a tudomány egymásra hatásának szép példáját adja hazánkban a 18–19. század fordulója, amikor több csillagászati témájú vers is napvilágot látott, magyarul és latinul egyaránt. Az egyik latin nyelvű költemény egy különleges eseményhez kapcsolódik. William Herschel (1738–1822), hannoveri születésű angol amatőr csillagász 1781-ben felfedezett egy (mozgó) objektumot, melyet eleinte üstökösnek gondolt.⁵ Hamar kiderült azonban, hogy a Naprendszer egy addig ismeretlen bolygóját találta meg. Az ókor óta először bővült a bolygók száma, ez hatalmas érdeklődést váltott ki a csillagászok és a nagyközönség körében. Rögtön felmerült az a kérdés is, mi legyen az új égitest neve? Herschel mint felfedező – nyilván a király hálájára számítván és ebben nem is csalódva – *Georgium Sidus*nak nevezte el III. György angol királyról. Amint várható volt, ez a név nem tetszett a kontinens csillagászaiknak. Louis Poinsoner de Sivry (1733–1804), a Société Royale des Sciences & Belles-Lettres de Lorraine tagja a *Cybelles* nevet javasolta, mivel úgy illett, hogy a név mitológiai és egyben költői is legyen.⁶ A hír magyarul is megjelent, de érdekes módon inkább Herschel választását vélték helyesnek: „De talám azon okból, hogy arról való tudományunk, nem a régiekről származott mi reánk, hanem új találmány, helyesebb volna, azt valamely mostani időbeli Fejedelmi Személy nevével meg-tisztelni. Lássák a Tűdósok, kit tartanak arra leg-méltóbbnak.”⁷

A *Cybellét* azonban a franciák sem tartották megfelelő névnek és inkább *Herschel*nek nevezték a bolygót a felfedező tiszteletére.⁸ Berlinben Johann Elert Bode (1747–1826) az *Uranust* javasolta 1782-ben.⁹ Mivel ő adta ki a Berlieni Csil-

4 [Anon.], „Hell Miksa levelei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 3, 2. sz. (1893): 212–224.

5 William HERSCHEL, „Account of a Comet”, *Philosophical Transactions* 71 (1781): 492–501.

6 Louis POINSONER DE SIVRY, „Astronomie”, *Journal de Paris*, 1782. máj. 29., 596.

7 [Anon.], „Tanúságok”, *Magyar Hírmondó* 3 (1782): 465–466.

8 Lásd Jérôme Le Français LALANDE, *Astronomie*, Tome Second (Troisième édition, revue et augmentée) (A Paris: Chez la Veuve Desaint, 1792), 1–144.

9 Johann Elert BODE, „Ueber die Entdeckung eines neuen Planeten”, *Schriften der Berlinischen Gesellschaft naturforschender Freunde* 3 (1782): 350–371. Bodéről lásd Friedhelm SCHWEMIN, *Johann Elert Bode (1747–1826), der Astronom der Berliner Aufklärung. Leben und Werk in dokumentarischer Darstellung* (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2022).

lagászati Évkönyveket (*Astronomisches Jahrbuch*), ez a név kezdett elterjedni a kontinens nagy részén. Volt azonban még egy elnevezése az új bolygónak, mely Hell Miksától származott. Hell nem értett egyet a Bode által adott névvel, mivel *Uranus* az egész eget jelentette, itt pedig csak egy bolygóról volt szó. Ő az *Urania* nevet javasolta. Először egy Placidus Fixlmillnerhez 1785. december 15-re datált levélben említette ezt az elnevezést: „Uraniának neveztem, aki egyike a kilenc műzsának és a csillagászat fejedelme...”¹⁰ Az általa kiadott Bécsi Évkönyvekben (*Ephemerides Anni ... ad meridianum Vindobonensem*) – Bodéhoz hasonlóan – megpróbálta népszerűsíteni ezt a nevet. Így került az 1788-ra szóló, de 1787-ben megjelent évkönyvbe Szerdahely György Alajos verse az *Uraniáról*.¹¹ Hell saját állítása szerint: „A Historia Uraniae-ban, amit Szerdahely úrral állítottunk össze, minden gondolat az enyém, és lényegében minden jegyzetet is én írtam hozzá.”¹² Ez alapján úgy tűnik, hogy a költemény csillagászati tartalma – és az is inkább csak a jegyzetekben található – Hell nevéhez fűződik. Az az állítás tehát, hogy „kora természettudományos eredményei iránt is érdeklődő és azt ismerő tudós poétával van dolgunk, aki megalkotja az új bolygó mitopoetikus történetét”¹³ erős túlzás, mivel mindez Hell műve volt. Mint tudjuk, a bolygó neve végül *Uranusz* (*Uranus*) lett. Hell javaslata nem sok követőre talált, de *Uraniának* nevezte a bolygót például Pankl Máté tankönyvében¹⁴ és Segesvári István is egy versében.¹⁵

A magyar nyelvű költemények közül a legismertebb Pálóczi Horváth Ádám műve: a *Leg-rövidebb nyári éjtszaka*.¹⁶ Ennek erényeiről és hibáiról a közelmúlt-

- 10 PINZGER Ferenc, *Hell Miksa emlékezete. II. rész: Hell levelezése* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1927), 173: „...nomen ei imponam *Uraniae*, quae est una ex 9 Musis, Praeses Astronomiae;...” – Az idegen nyelvű idézetek fordítását, ahol nem adok meg egyéb forrást, én készítettem. (Zs. E.)
- 11 Georgius Aloysius SZERDAHELY, „Historia Uraniae Musae, quam inter Deos, Deasque Planetarias recens detexit Herschelius”, in *Ephemerides Astronomicae Anni 1788*, szerk. M. HELL és F. de Paula TRIESNECKER (Viennae: Trattner, 1787), 273–286. Új kiadása: TÓTH Sándor Attila, *Az ég műzsája és planétája: Uránia: Szerdahely György csillagászati tankölteményei* (Szeged: Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2007).
- 12 Levél Abraham Kästnerhez 1788. január 26-án, in *A csillagász Hell Miksa írásaiból*, összeáll., ford. CSABA György Gábor, 58–59 (Budapest: Magyar Csillagászati Egyesület, 1997).
- 13 TÓTH, *Az ég műzsája...*, 44.
- 14 Matthaeus PANKL, *Compendium Institutionum Physicarum*, Pars I, Editio tertia (Budae: Typis Regiae Universitatis Pestiensis, 1797), 208.
- 15 SEGESVÁRI István, „A’ Felsőleges Tsászári és Királyi Udvar’ sok esztendeig volt Ég-Visgálójának: a’ Párisi, Hafniai ’s a’ t. Királyi Tudós Társaságok Tagjának: a’ Bétsi Universitásban, az Ég-Visgálásraól való Tudomány’ Nagy Érdemü Tanítójának, T. T. Hell Maximilián Urnak, 1792-dik Esztendőben, Aprilis 14-dik napján történt halálának alkalmatosságával irott Verse”, *Magyar Kurir* 6, 37. sz. (1792): Toldalék, 1–32.
- 16 HORVÁTH Ádám, *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* (Pozsony: Wéber Simon Péter, 1791).

ban már írtam,¹⁷ ezt most nem ismétlem meg. Kevesebb szó esett azonban Segesvári István (1762–1826)¹⁸ Hell Miksa halálára írt verséről¹⁹ és annak csillagászati tartalmáról.²⁰ Segesvári számos tudomány eredményeit említette, legutoljára a csillagászatét. Főleg a Holddal foglalkozott, leírta Föld körüli keringését, fázisait, elmagyarázta a hold- és napfogyatkozások okait, és hogy a Hold is és a Vénusz is a Naptól kapja a fényét. A vers legérdekesebb része kétségtelenül a Hold feltérképezéséhez kapcsolódik: Segesvári kifogásolta, hogy magyar tudósról semmit sem neveztek el kísérlőnkön. Rögtön két javaslattal is előállt, szerinte Hellről és Madarassy Jánosról kellene valamilyen területet elnevezni:

De tsak két Magyarnek lehet ez úttal gazdálkodnom
Több Magyar Böltsnek most a' részt nem lehet ki mutatnom
A' *Tsendességnek Tengerét*, (41) (*Béda* szomszédtságáig,
Nyulik az, és el-ér a' Bölts *Plinius* jószágáig,
'S a' *Vitruviuséval*-is határos) adjuk *Hellnek*: (42.)
Mert annál jobb Földet soha a' Hold'-mérők nem lelnek.
Ama *Friss-Erő'-Tengerét* (43) *Madarasinak* mérjék (44.)
A' melynek széles határi *Langrén*²¹ jószágát ériék.
A' Szomszéd *Langrén*nek mond-meg, majd Kedves *Madarasim*,
Hogy hijában irigykedett! mert már az én Magyarim
Meg-nyerték a' Pert; 's ki-vették a' Hóldból is jussokat.²²

Hell esetében teljesült is kívánsága, a Hold déli részén található a Hell-kráter. Az viszont nem világos, Madarassyról miért akart volna bármit is elneveztetni a Holdon. Madarassy Bécsben Hellnél tanulta a csillagászatot, de miután az egri egyetem alapítására irányuló törekvések sikertelenek voltak, otthagya a csilla-

17 ZSOLDOS Endre, „Pálóczi Horváth Ádám és a világ vége”, in *A kis világbéli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*, szerk. CSÖRSZ Rumen István és MÉSZÁROS Gábor, 507–519 (Budapest: Reciti Kiadó, 2021); ZSOLDOS Endre, „Pálóczi Horváth Ádám és Newton”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126, 1. sz. (2022): 31–48.

18 TÓTH Béla, „Első magyar nyelvű »irodalomtörténetünk« szerzője: Segesvári István”, in *Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve X.*, szerk. GAZDAG István, 189–197 (Debrecen: Hajdú-Bihar megyei Levéltár, 1983).

19 SEGESVÁRI, „A' Felséges Tsászári és Királyi Udvar?...”, 1–32.

20 Rövid ismertetését lásd PIPICS János, „Tudomány versbe szedve – Segesvári István egy 1792-es verséről”, 2022. aug. 24., hozzáférés: 2024.01.12, <https://f21.hu/irodalom/tudomany-versbe-szedve-segesvari-istvan/>.

21 Michael van Langren (1598–1675), németalföldi csillagász és kartográfus.

22 SEGESVÁRI, „A' Felséges Tsászári és Királyi Udvar?...”, 29–30.

gászatot, a továbbiakban csak egyházi tisztségeket viselt²³ – és így nincs is olyan munkássága, amely alapján ilyen kitüntetésben részesülhetne. Mint fentebb már említettem, Segesvári verse azért is érdekes, mert az *Uranus* név helyett a Hell által alkotott *Urania* nevet használta.

Pálóczi Horváth Ádám munkássága mellett Verseghy Ferenc egyik, *A' Teremtésről* című verse is igen érdekes.²⁴ Csillagászat-történeti szempontból viszont Verseghynek egy, a saját korában publikálatlan írása a legjelentősebb, mely valamennyire kapcsolódik is a költeményhez. A továbbiakban csak erről a nem régen kiadott cikkéről lesz szó.

Verseghy a bolygórendszer keletkezéséről

A' Teremtésről című versében Verseghy a Naprendszer felépítését, a bolygók és a Nap adatait ismertette.²⁵ A számunkra most legizgalmasabb rész a költemény végén olvasható:

oh! Galiléi, Kopernik,
Nagy Newton! legyetek tehetős segedelmeim akkor,
majd ha meg-írandom: mint ábrázolta Napunkat
A' nagy *Erő* az Egek' szörnyű téjére ki-széllyedt
Zűrzavaros szerből. Mint vontaki annak-utánna
Fényetlen Gomolyink' nyáját a' Napnak öléből,
És a' fényt-hányó gőzökből össze-akasztaltt
Tsillagokat, Népünk' vázit: mint meg-meg' az odvas
Hóldakat annyokból.²⁶

Verseghy itt azt ígéri, hogy megverseli a bolygók és holdak keletkezését. Sajnos ezt végül nem tette meg, csak az első ének készült el.

23 KELÉNYI B. Ottó, *Az egri érseki liceum csillagvzsgálójának története* (Budapest: Stephaneum, 1930), 9.

24 VERSEGI Ferencz, „A' teremtésről: Költemény hat énekben”, *Magyar Museum* 2, I. negyed (1790): 20–39. Újra kiadva VERSEGHY Ferenc, *Összes költeményei I. kötet: Szövegek*, kiad. HOVÁNSZKI Mária, Régi magyar költők tára: XVIII. század 18 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021), 232–243. A továbbiakban RMKT XVIII/18.

25 ZSOLDOS Endre, „Verseghy Ferenc a teremtésről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 127 (2023): 180–200.

26 RMKT XVIII/18, 242-243, 374–382. sor.

Zvara Edina néhány éve adta közre Verseghy egy kiadatlan kéziratát.²⁷ Ez egy, a Mátra vulkáni eredetét ismertető, a *Magyar Hírmondó*ban megjelent cikkre²⁸ írt válasza, mely azonban akkor nyomtatásban nem jelent meg. A szöveg bevezetésében így fogalmazta meg célját:

Azon tudománybéli jegyzések, mellyek a' Magyar Hírmondónak N és Q árkussaiban Mátra' hegyéről olvastatnak, arra határoztak engemet, hogy a' tiszta Magyarok gyönyörködtetésére a' Földnek még most is tüzet okádó hegyeiről, és a' legsükezebb Természetvizsgálóknak ama' vélekedéséről, melly a' Napot és a' hozzá hasonló Tsillagokat mindedig égő, a' Planétákat pedig és a' Holdakat <...> elaludtt Vulkanus gyüleményeknek tarttya, rövid tudósítást adgyak.²⁹

Ennek megfelelően a vulkánok leírása után rátért a csillagászati témára, a Naprendszer keletkezésének ismertetésére, s egy igen figyelemreméltó elméletet fogalmazott meg. A bolygórendszer kialakulásának ebben az időben két közismert magyarázata volt: Buffon elképzelése és a Kant–Laplace-féle teória.³⁰ A csillagásztörténeti művek e kettőt emlegetik rendszeresen, míg a Verseghy által leírt mechanizmusnak másutt nincs nyoma. Ez azonban nem tőle származik, hanem, mint a kézirat végén írja: „Lásd ezekről: *Bestimmung des Menschen durch Gott*.”³¹ A rövid címléírás elegendő ahhoz, hogy azonosíthassuk a költő forrását: ez Christian Ernst Wunsch (1744–1828) *Horus*ának második függeléke.³² Mivel Wunsch éppúgy nem szerepel a csillagásztörténetekben, érdemes egy kicsit alaposabban megvizsgálni az elméletet, forrásait és esetleges utóéletét.

Először nézzük, Verseghy hogyan írta le a bolygórendszer keletkezését. Négy kiinduló állítása volt:

27 ZVARA Edina, „Görög Demeter könyvtárának kéziratai: Bárány Péter, Batsányi János, Kis János, Révai Miklós, Trenk Frigyes és Verseghy Ferenc írásai”, in *Könyvek magántulajdonban (1770–1820)*, szerk. DÖBÉK Ágnes, 141–169 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

28 A szövegben forgó cikk: „[A' Mátra nevezet alatt, értetik egy sor hegy *Heves Vármegyében*.]”, *Magyar Hírmondó*, 1792. aug. 14., 242–243.

29 ZVARA, „Görög Demeter könyvtárának...”, 159.

30 Stanley L. JAKI, *Planets and Planetarians: A History of Theories of the Origin of Planetary Systems* (New York–Toronto: John Wylie & Sons, 1977), 87–185.

31 ZVARA, „Görög Demeter könyvtárának...”, 166.

32 Christian Ernst WÜNSCH, *Horus oder Astrognostisches Endurtheil über die Offenbarung Jobannis und über die Weissagungen auf den Messias wie auch über Jesum und seine Jünger. Mit einem Anhang von Europens neuern Aufklärung und von der Bestimmung des Menschen durch Gott* (Ebenezer: Im Verlage des Vernunftthaußes, 1783), 390–472.

1. A Nap tüzes, a napfoltok nem üregek,³³ hanem fellegek, melyek időnként visszaesnek a felszínre, hogy táplálják a tüzet.
2. A 7 bolygó és 10 hold összömege nem haladja meg a Nap tömegének hatszázad részét.
3. A Nap fő alkotórésze a flogiszton, kevesebb benne a víz, föld és ég,³⁴ mint a többi bolygóban.
4. A tűznek pozitív elektromos töltése van, mert tűz előállhat dörzsölés által, éppúgy mint a sztatikus elektromosság.³⁵

Ezek után a bolygók keletkezése így történt (1–3. ábra). Kezdetben a káosz-részecskék a nehézség hatására a középpont felé igyekeztek, összedörzsölődve égni kezdtek és forogni.³⁶ Az így kialakult tüzes Nap felszínén vulkánok sokasága keletkezett, melyek tüzet okádtak, s gyakran hamufellegekkel lepték el az atmoszférát, e fellegeket nevezzük napfoltoknak (*macula*).³⁷ A Nap hatalmas, pozitív töltésű anyagcsomókat lövellt ki, melyek visszaesvén már negatív töltéssel bírtak, és így újra kilöködtek.³⁸ Egyes darabok olyan nagy erővel lettek kihajítva, hogy már nem estek vissza a Napra. Ugyanis a Nap a beeső részecskék ütközései által forogni kezdett (ma is forog, mint a napfoltok bizonyítják), és ezt a mozgást a kilökött darabok magukkal vitték.³⁹ A két mozgás összeadódott, és spirális pályán

33 Célzás Wilson napfolt-elméletére, Alexander WILSON, „Observations on the Solar Spots”, *Philosophical Transactions* 64 (1774): 1–30.

34 Ez a Hold alatti világot felépítő négy elem, a tűz szerepét a flogiszton vette át, az ég pedig a levegőt jelenti.

35 Verseghy értékes és értéktelen gyantázatnak nevezi a pozitív és negatív elektromos töltést, ezeket a kifejezéseket máshol nem találtam.

36 „Ammint a’ Chaosnak atomussai, vagy magyarábban a’ Zavarának [rés]zetskái, a’ közönséges nehézségtől ösztönözöttvén, a’ mí Planeta vilá[gun]knak (systema planetarium) közepére tolódtak: olly hathatós dör[zsölé]sekkel [?] ütköztek öszve, hogy elvégre égni kezdettek.” ZVARA, „Görög Demeter könyvtárának...”, 164

37 „Valamint tudnillik a’ földi Vulkánusok egynehány mázsányi sziklákát ordító dörgések között vetnek fel sok mértföldnyire az [...]be, és iszonyú gőzföllegeket okoznak, mellyek még a’ világos napot is [?] elborították: úgy okádták a’ Napnak Vulkánussai rettenetes gyomrukból sokezer mértföldnyire az iszonyatos nagyságú lávákat és mindenféle salakdarabokat, és sokszor az egész Napnak gőzkörnyékét (atmosphæra) sűrű hamuföllegekkel borították be, mellyeket mí most napmakuláknak [?] nevezünk.” ZVARA, „Görög Demeter könyvtárának...”, 164.

38 „Valahányszor a’ Napnak értékes gyantázatú színéről felhagyítottak, annyiszor ők is értékes gyantázatúak voltak; de vissza érkezővén, értéktelen gyantázatot (electricitas negativa) hoztak, magokkal, és így újjolag felhagyítottak.” ZVARA, „Görög Demeter könyvtárának...”, 165. Ez valójában nem világos: mitől fordult meg a polaritás, a negatívát miért dobja ki újra a Nap?

39 „Tsak darabokonként gomolyodtak öszve, és minekutánna elégnagy gömbölyegekre nőttek, a’ Napnak leghathatós ütése által olly messzére hagyítottak, hogy vissza többé nem eshettek, ha nem a’ Nap

közeledtek a Naphoz, míg a ki- és befelé ható erő egyensúlyba nem került, és ekkor a spirális pálya elliptikussá változott. A bolygók keletkezési sorrendje tehát: Uránusz,⁴⁰ Szaturnusz, Jupiter, Mars, Föld, Vénusz és Merkúr. Verseghy szerint ez sűrűség szerinti sorrend, az Uránuszé a legkisebb és a Merkúré a legnagyobb.⁴¹ A bolygók maguk is tele voltak vulkánokkal, és hasonló módon keletkezett a Szaturnusz öt, a Jupiter négy, és a Föld egy holdja is.⁴² A többi bolygóban valószínűleg nem volt elég éghető anyag (flogiszton). A Naptól sem születhet több új bolygó, mert már felhasználta a saját anyagát. A holdakban sem volt már elég anyag, hogy nekik is mellékplanétáik születhessenek, de a vulkánok nyomai ma is láthatók a Hold felszínén. Míg a Földön az erózió gyakorlatilag eltüntette az eredeti vulkánok többségét, addig a Hold jóval kisebb atmoszférája ezt nem tette meg, így láthatók a vulkánok.⁴³

körül forogni kezdettek; mivel a' mennyire a' nehézségnek visszavonó ereje által a' Nap felé nyomódni kényszerítetének, annyira viszontag az ütéstől vett távoztató erő által a' vissza eséstől meggátoltattak." ZVARA, „Görög Demeter könyvtárának...”, 165.

40 És nem a Hell Miksa által javasolt *Urania*.

41 „A' Planéták tehát a' most megírtt mód szerint illy renddel származtak a' Naptól: Uranus, Saturnus, Jupiter, Mars, a' Föld, Venus, és Merkurius. Oka ezen származásbéli rendnek az: mivel a' Planéták a' benne lévő szereknek zomokságára nézve (densitas) szinte a' most megírtt rendben állanak. Bizonyos pedig, hogy a' Naptól a' legfínomabb és legporhonyóbb (relaxus, locker) salakok leelőször és legmesszebbre, a' gorombábbak pedig és zomokabbak utollyára és tsak közelre hagyítottak.” ZVARA, „Görög Demeter könyvtárának...”, 165–166.

42 „Teli voltak tudnillik még akkor számtalan vulkánusokkal, mellyek az ő színeikenn megírhatatlanúl dühösködtek, és értékes gyantázatúak lévén, tágas gyomraikból iszonyatos nagyságú salakdarabokat okádtanak. Ezen égő salakgombolyagok sokszor meggygyesültek az égben, értéketlen gyantázatúak lettek, és Planétáikra vissza hullottak mindaddig, míg az utolsó leghathatósbsziszitást vévén, szülőik körül, mint annyi Holdak, forгани kezdettek.” ZVARA, „Görög Demeter könyvtárának...”, 166.

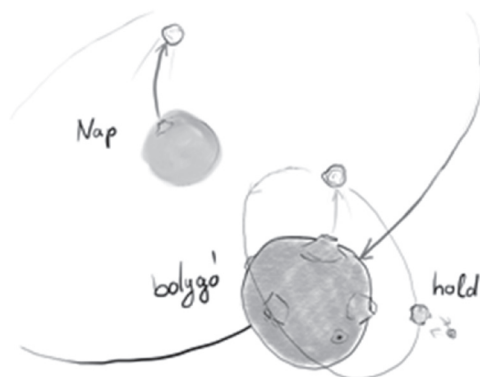
43 „A' kiégett tűztorkolatokat a' mí Holdunkban, kivált üvegek által, mindedig értelmesen láthatni. De a' Földgolyóbison ellenben a' támentalan sokaságú elaludtt Vulkánusoknak torkolatlyai úgy öszve omlottak, vagy beborítottak, hogy azokat megösmérni allig lehessen.” ZVARA, „Görög Demeter könyvtárának...”, 166.

1. ábra. Az összeeső kóoszrészecskékből kialakul a forgó Nap.

2. ábra. A napvulkánokból kidobott anyagból napfoltok lesznek, esetenként bolygók.

3. ábra. A Napból kidobódott bolygók pályája kialakul, és a bolygókból kidobódnak holdak.
(Pál Bernadett rajzai)

A négy kiindulási feltétel mind teljesül ebben az érdekes elméletben. Vannak benne nem teljesen világos állítások is: például mitől változik a kidobott anyag töltése pozitívból negatívvá? Az összes probléma ellenére nagyon sajnálatos, hogy ez a cikk kéziratban maradt. Érdeemes egy pillantást vetni Versegly közvetlen forrására. Összehasonlítva a fenti szöveget a Horus megfelelő részével,⁴⁴ látjuk, hogy a magyar költő mindent átvett, és nem változtatott meg semmit. A következő kérdés, amellyel szükséges még foglalkozni, az elmélet eredete. Noha feltételezhető, hogy ebben a formában Wunsch a szerzője, vannak azonban fontos előzményei.

Wunsch elméletének forrásai

Már korábban említettem, hogy a csillagásztörténet a 18. század végén a Buffon-féle és a Kant–Laplace elméleteket tartja számon.⁴⁵ Noha mindkettő, illetve az utóbbinak a Kant által megalkotott része hathatott Wunschre, más előzmények is feltehetőek, különösen úgy, hogy ezekben a jól ismert teóriákban nem szerepelnek se napfoltok, se napvulkánok.

A napfoltok – abban az értelemben, hogy a Nap felszínéhez tartoznak, és nem pedig egy bolygó árnyékai – a 17. század elején kerültek a csillagászati köztudatba, Galilei és Scheiner felfedezései következtében.⁴⁶ Az első, aki a Napból eredőnek gondolta őket, feltehetően Simon Marius (Simon Mayr, 1573–1624) német csillagász, matematikus és orvos volt. Ráadásul Marius úgy vélte, hogy akár az üstökösök keletkezéséhez is lehet közük. Egy 1619-ben megjelent művében olvashatjuk az általa a napkorongon látott hosszúkás foltokkal kapcsolatban: „Mi lenne, ha az ilyen napfoltok hidegebb területek lennének a Nap legnagyobb hőjében, és a későbbiekben összegyűlve, vagy inkább összegömbölyödve, üstökössé válnának?”⁴⁷ Marius azonban vizsgálta, hogy hogyan válhatnának üstökössé a napfoltok.

44 WÜNSCH, *Horus...*, 407–412.

45 JAKI, *Planets...*, 87–185.

46 Galileo GALILEI és Christoph SCHEINER, *On Sunspots*, ford., bev. Eileen REEVES és Albert VAN HELDEN (Chicago–London: The University of Chicago Press, 2010).

47 Simon MARIUS, *Astronomische und Astrologische beschreibung deß Cometen so im November und December vorigen 1618. Jahrs ist gesehen worden Genommen und Gestelt auß eygnen Observationibus dabey auch andere Sachen kurtz eingemischet werden* (Nürnberg: Johann Lauern, 1619), C3^r: „Wie / wenn solche maculae ein refrigerium weren / summi caloris solis, vnnd hernacher per adunationem, vel potius conglotationem zu einem Cometen würden.” Marius elgondolásáról lásd Jürgen HAMEL, „Simon Marius’s Reports on the Comets of 1596 and 1618, in the Context of the Comet Research of His Times”, in *Simon Marius and His Research*, szerk. Hans GAAB és Pierre LEICH, 205–221 (Cham: Springer, 2018); Dagmar L. NEUHÄUSER és Ralph NEUHÄUSER, „Sunspot Observations by Simon

Az üstökösök keletkezésére egy másik elképzelést a jezsuita Athanasius Kircher írt le: „De ha ezek az éter legtávolabbi mélységeibe lökődnek ki a nap intenzív hője által, és az éteri régióknak ezekben a [a Naptól] legtávolabbi zugaiban teljes szabadságra tesznek szert; akkor íme az éter mozgása által gerjesztett kigőzölgés rendkívüli nagyságúra terjed ki és homályossá válik, a nap sugarait, amelyek megvilágítják, visszaveri a földlakók szeméihez, és megszületik az üstökös, ami egy borzasztó jel a halandók számára.”⁴⁸

A 18. század elején William Derham úgy vélte, hogy a foltokat a Nap felszínén található vulkánok kitörése okozza.⁴⁹ E néhány elképzelésből összeállítható lehetett Wunsch elmélete: Marius szerint a napfoltok és az üstökösök keletkezése között kapcsolat van, és az előbbieket Derham szerint a napvulkánokból, míg utóbbiak Kircher szerint a Napból dobódtak ki. Eddig azonban a bolygókról nem esett szó. Ezen a helyzeten változtatott Buffon nevezetes elmélete a Naprendszer keletkezéséről.⁵⁰ Katona Mihály leírása és kritikája szerint: „A' híres Buffon az-

Marius”, in *Simon Marius and His Research*, szerk. Hans GAAB és Pierre LEICH, 223–238 (Cham: Springer, 2018).

48 „Quod si huiusmodi in maximam aetheris altitudinem vehementi globi solaris aestu eiaculentur, et perfectam in remotissimis illis aetherae regionis recessibus libertatem noctuae fuerint, tum ecce huiusmodi exhalatio aetheris motu agitata in inaestimabilem amplitudinem extenditur, et eum opaca sit, solarem lucem, qua tingitur ad terrigenarum oculos reuerberat, nasciturque cometa, dirum mortalibus omen.” Athanasius KIRCHER, *Itinerarium extaticum* (Romae: Vitalis Mascardi, 1656), 166–167.

49 „That the Spots on the Sun are caused by the Eruption of some new Vulcano therein; which at first, pouring out a prodigious quantity of Smoak, and other opacous Matter, causeth the Spots: And as that fuliginous Matter decayeth and spendeth itself, and the Vulcano at last becomes more torrid and flaming, so the Spots decay and grow to *Umbræ*, and at last to *Faculae*; which *Faculae* I take to be no other than more flaming brighter Parts than any other Parts of the Sun.” [Hogy a Napon a foltokat valamilyen ott található új vulkán kitörése okozza, amely először hatalmas mennyiségű füstöt és más átlátszatlan anyagot bocsát ki, és okozza a foltokat: És ahogy ez a kormos matéria elenyészik és elhasználódik, és a vulkán végül még forróbbá és lángolóbbá válik, úgy a foltok is elenyésznek és umbrákká, végül pedig fáklyákká válnak; mely fáklyákat nem másnak, mint a Nap bármely más részénél fényesebb és lángolóbb részeinek tartom.] William DERHAM, „Observations upon the Spots That Have Been upon the Sun, from the Year 1703 to 1711. With a Letter of Mr. Crabtree, in the Year 1640. upon the Same Subject”, *Philosophical Transactions* 27 (1711): 274–275.

50 „Ne peut-on pas imaginer avec quelque sorte de vraisemblance, qu’une comète tombant sur la surface de Soleil, aura déplacé cet astre, & qu’elle en aura séparé quelques petites parties auxquelles elle aura communiqué un mouvement d’impulsion dans le même sens & par un même choc, en sorte que les planètes auroient autrefois appartenu au corps du Soleil, & qu’elles en auroient été détachées par une force impulsive commune à toutes, qu’elles conservent encore aujourd’hui!” [Nem tudjuk-e elképzelni valamilyen valószínűséggel, hogy egy, a Nap felszínére zuhanó üstökös megmozdítja ezt a csillagot, és hogy leválaszt róla néhány kisebb részt, amelyeknek ugyanabba az irányba és ugyanazzal a lökéssel lendületet ad, így a korábban a Nap testéhez tartozó bolygók egy közös erő által lettek leválasztva,

zal tartotta, hogy valamely Űstökös Tsillag esett a' Napba; és abból eltört egy nagy Darabot; a' melly, részekre szakadozván, abból lettek a' Nap körül forgó Planeták. Egy ilyen darab volt a' Föld-is, még pedig eleinte folyó és tüzes állapotban; a' mellynek maradványa a' Föld' saját melegsége. [...] A' Buffon' vélekedése pedig mitsoda egyéb, hanem egy valóságos Román?"⁵¹

Buffon tehát az üstökösöket már létezőnek képzelte, és egy ilyen objektumnak a Nappal való ütközése (érintőleges ütközés volt, inkább csak súrolta a Nap felszínét) hozta volna létre a bolygókat, melyek ezek szerint a Napból kiszakadt anyagból állnának.

A káoszrészecskék összetömörülése sem teljesen új elgondolás. Swedenborg⁵² és főleg Kant⁵³ már ezzel kezdte a Naprendszer keletkezését tárgyaló elméletét. Míg azonban Swedenborg még karteziánus volt és elméletében örvények is szerepeltek, Kant már nem foglalkozott örvényekkel. Mindkét esetben az egész Naprendszer térfogatára kiterjedő kaotikus részek először a Napot hozták létre, majd abból jöttek létre a bolygók. A bolygókeletkezés mechanizmusa azonban már más Swedenborgnál, Kantnál és Wünschnél is. Megemlíthető még a kevésbé ismert jénai professzor, Johann Ernst Basilius Wiedeburg (1733–1789)⁵⁴ elmélete is, mely szintén összekapcsolja a napfoltokat az üstökösökkel, bolygókkal. A *Horusszal* ellentétben azonban a napfoltokat nem a Napból származtatja, hanem más égitestekből kiáramló gőzökből. „Így, hipotézisem szerint, a többi égitest kigőzölgéseiből eredő napfoltokból üstökösök válnak, ezekből végül lakott bolygók: ezek most már lehetnek [fő]bolygók, vagy esetleg, egyikük vagy másikuk, mellék-bolygók, kisebb holdak.”⁵⁵

melyet [ti. az okozott mozgást] ma is megtartanak!] Georges-Louis Leclerc BUFFON, *Histoire naturelle, générale et particulière*, Tome Premier (A Paris: De l'Imprimerie Royale, 1749), 133.

- 51 KATONA Mihály, *A' Föld' mathematica leírása, a' világ' alkotmányával együtt* (Rév-Komáromban: Özvegy Weinmüllerné' betűivel, 1814), 178–180.
- 52 Emanuel SWEDENBORG, „Principiorum Rerum Naturalium”, in *Opera quaedam aut inedita aut obsoleta De Rebus Naturalibus. II. Cosmologica*. 263–363 (Holmiae: Ex Officina Aftonbladet, 1908). A bolygók keletkezése a 280–292. oldalakon található.
- 53 Immanuel KANT, *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels* (Königsberg–Leipzig: bey Johann Friederich Petersen, 1755), 23–37.
- 54 Reinhard E. SCHIELICKE, *Von Sonnenuhren, Sternwarten und Exoplaneten: Astronomie in Jena* (Jena–Quedlinburg: Verlag Dr. Bussert & Stadelers, 2008), 58–65.
- 55 „Ich mache also, nach meiner Hypothese, aus den aus Ausdünstungen der übrigen HimmelsKörper entstehenden SonnenFlecken Kometen, und aus diesen endlich bewohnte Planeten: es mögen nun HauptPlaneten oder auch wohl vielleicht, aus diesem oder jenem, nur Neben Planeten, kleinere Mönngen seyn.” Johann Ernst Basilius WIEDEBURG, *Neue Muthmasungen über die SonnenFlecken Kometen und die erste Geschichte der Erde* (Gotha: bey Carl Wilhelm Ettinger, 1776), 19.

Nagy különbség azonban Wunsch és Wiedeburg között, hogy az utóbbi elképzelését a mőzesi teremtéstörténethez igazította, míg Wunsch esetében arról szó sincs (bár a lehetséges párhuzamokra ő is felhívta a figyelmet).

Láttuk, hogy Wunsch elméletének gyakorlatilag minden összetevője megtalálható volt korábbi teóriákban. Nem a *Horus* volt azonban az első megjelenése Wunsch elképzelésének, ezt már megtalálhatjuk a néhány évvel korábban megjelent *Kosmologische Unterhaltung* köteteiben.⁵⁶ Az első kötetben részletesen ismertette a napfoltokat,⁵⁷ míg a második kötetben már a Naprendszer (és a Föld) keletkezéséről is olvashatunk.⁵⁸ Noha, mint a *Horus*-ban olvashattuk, a bibliai teremtés időskálájánál jóval hosszabb időkből gondolkodott, a mőzesi teremtéstörténettel itt azonban nem szakított. Amikor lehetséges volt, elméletét megfeleltette a Genézisnek:

Kezdetben az anyag legkisebb részei egyenként és rendezetlenül lebegtek az ég végtelen terében, és nem fejtettek ki vonzóerőt egymásra. Ezért nem mozogtak, és sem fényt, sem hőt nem termeltek, mert minden kietlen volt, nem voltak még testek, mert még egy sem létezett és az ég sötét volt. Egyedül az egész világegyetemet örökké betöltő Isten volt jelen az anyagnak e szétszórt részecskéi között, amelyek közül különösen sok vízátom volt, azaz az Isten szelleme lebegett a sötétségben a víz felett.⁵⁹

A bolygókeletkezés mechanizmusa azonban nagyon hasonló ahhoz, amit Verseghy idézett a *Horus*-ból (lásd fentebb). Láttuk, hogy Wunsch elméletének részletei több forrásból eredhettek. Úgy tűnik azonban, hogy ezekből merítve egy teljesen új mechanizmust gondolt ki, melyet aztán Verseghy szándékozott magyarul közzétenni.

56 Christian Ernst WÜNSCH, *Kosmologische Unterhaltungen für die Jugend*, Erster Band (Leipzig: Johann Gottl. Breitkopf, 1778) és Zweyter Band (Leipzig: Johann Gottl. Breitkopf, 1779).

57 WÜNSCH, *Kosmologische...* Erster Band, 159–191.

58 WÜNSCH, *Kosmologische...* Zweyter Band, 526–528.

59 „Anfangs schwebten die kleinsten Theile der Materien einzeln und unordentlich in den unendlichen Raume des Himmels, und äußerten keine anziehende Kraft gegen einander. Sie bewegten sich demnach nicht, und machten weder Licht noch Wärme: denn alles war wüste und von Körpern leer, weil noch keine existirten, und es war finster in der Tiefe des Himmels. Nur Gott der Herr, der den ganzen Weltraum von Ewigkeit erfüllet, war bey diesen zerstreuten Materientheilchen, worunter sich vorzüglich viel Wasseratomen befanden, gegenwärtig, das heißt, der Geist Gottes schwebete in der Finsterniß auf dem Wasser.” WÜNSCH, *Kosmologische...* Zweyter Band, 526. Vö. 1Mőz 1, 2: „A föld pedig kietlen és pusztá vala, és setétség vala a mélység színén, és az Isten Lelke lebeg vala a vizek felett.” A bibliai idézetek a revideált Károli-fordításból vannak (<https://szentiras.hu/KG>).

Erasmus Darwin

Egy kísértetiesen hasonló bolygókeletkezési elméletet olvashatunk ugyanebből az időből. Annyira hasonlítanak egymásra, hogy nehezen elképzelhető az egymástól független keletkezés, bár semmilyen kapcsolatot nem találtam a kettő között. A szóban forgó mű Erasmus Darwinnak (1731–1802)⁶⁰ a 18. század végén nagyon népszerű tankölteménye, a főleg a növényekről szóló *The Botanic Garden*.⁶¹ Az első ének elején rögtön a Föld (és a világ) keletkezéséről olvashatunk:

“–Let there be light!” proclaim’d the Almighty Lord,
Astonish’d Chaos heard the potent word; –
Through all his realms the kindling Ether runs, 105
And the mass starts into a million suns;
Earths round each sun with quick explosions burst,
And second planets issue from the first;
Bend, as they journey with projectile force,
In bright ellipses their reluctant course; 110
Orbs wheel in orbs, round centres centres roll,
And form, self-balanced, one revolving Whole.⁶²

Ez nem más, mint Wunsch elmélete megverselve (amit Verseghy sajnos már nem tett meg). Semmilyen utalás nincs azonban a műben arra, hogy Darwin honnan vette az ötletet. A 105. sorhoz („Through all his realms the kindling Ether runs”) írt lábjegyzetében William Herschel egy cikkére hivatkozott,⁶³ de ez a cikk nem a

60 Darwinról lásd Desmond KING-HELE, *Erasmus Darwin: A Life of Unequalled Achievement* (London: Giles de la Mare Publ., 1999). Erasmus a jóval híresebb Charles nagyapja volt.

61 ERASMUS DARWIN, *The Botanic Garden* (London: J. Johnson, 1791). Rövid ismertetése KOMÁROMY Zsolt, „A didaktikus bölseleti hosszúvers”, in *Az angol irodalom története 6: 1640–1830. Első rész*, szerk. KOMÁROMY Zsolt, GÁRDOS Bálint és PÉTI Miklós (Budapest: Kijarat Kiadó, 2021), 388–389.

62 DARWIN, *The Botanic...*, 9, 103–112. sorok. [„Legyen világosság!” szolt a Mindenható Úr, a megdöbbsent Káosz hallotta a hatalmas szót; - Minden birodalmán keresztül fut a gyúlékony éter, s tömege milliónyi napba tömörül; a Földek minden egyes nap körül [belőlük] gyorsan kirobbannak, s a főbolygók mellékbolygókat hoznak létre, ahogy a kilövellés erejével haladnak, fényes ellipszisekbe görbül vonakodó pályájuk, szférák szférák körül keringenek, középpontok középpontok körül forognak, és alkotnak, önmagukban egyensúlyozva, egy forgó Egészet.]

63 „Mr. Herschel has given a very sublime and curious account of the construction of the heavens with his discovery of some thousand nebulae, or clouds of stars; many of which are much larger collections of stars, than all those put together, which are visible to our naked eyes, added to those which form the galaxy, or milky zone, which surrounds us. He observes that in the vicinity of these clusters of stars

bolygók keletkezéséről szól, hanem a Herschel által megfigyelt ködökről és a világ felépítéséről. Valóban alapja lehetett Darwin gondolatainak a világ, de semmiképpen sem a bolygók keletkezéséről.⁶⁴ A lábjegyzet további része is érdekes. Itt a lehetséges ellenvetésekre válaszolt. Például ha a csillagok a kezdeti Káoszról szakadtak ki, akkor – a Darwin által feltételezett kritikusok véleménye szerint – a gravitáció miatt vissza is kellett volna esniük. Ezt úgy magyarázta, hogy az *egész* Káosz robbant fel, és alakult át csillagokká, ekkor nem maradt vissza semmi, ami vonzotta volna a kirepülő új égitesteket.⁶⁵ A bolygók esetében pedig a többi csillag gravitációs hatásával magyarázta vissza nem esésüket.

A második énekben a Föld keletkezését írta le részletesebben:

Gnomes! your bright forms, presiding at her birth,
 Clung in fond squadrons round the new-born Earth;
 When high in ether, with explosion dire,
 From the deep craters of his realms of fire,
 The whirling Sun this ponderous planet hurl'd, 15
 And gave the astonish'd void another world.

there are proportionally fewer stars than in other parts of the heavens; and hence he concludes that they have attracted each other, on the supposition that infinite space was at first equally sprinkled with them; as if it had at the beginning been filled with a fluid mass, which had coagulated. Mr. Herschel has further shewn, that the whole sidereal system is gradually moving round some centre, which may be an opaque mass of matter, Philos. Trans. V. LXXIV.” [Herschel úr az égbolt szerkezetéről nagyon fennköltlen és érdekesen számolt be, amikor felfedezett néhány ezer csillagködöt, azaz csillagfelhőt; ezek közül sok jóval nagyobb csillagcsoport, mint a szabad szemmel látható csillagok együttvéve, mindazokkal együtt, amelyek a minket körülvevő galaxist vagy Tejutat alkotják. Megjegyzi, hogy a csillaghalmazok közelében arányosan kevesebb csillag van, mint az égbolt más részeiben; és arra következtet ebből, hogy ezek magukat vonzották [egymás közelébe], feltételezve, hogy a végtelen tér eredetileg egyenletesen volt lefedve velük; mintha kezdetben egy folyékony tömeggel lett volna tele, amely megdermedt. Herschel úr továbbá megmutatta, hogy az egész csillagrendszer lassan mozog valamilyen középpont körül, amely egy sötét tömeg lehet, Philos. Trans. V. LXXIV.] DARWIN, *The Botanic...*, 9. Feltehetően erre a cikkre hivatkozott: William HERSCHEL, „Account of Some Observations Tending to Investigate the Construction of the Heavens”, *Philosophical Transactions* 74 (1784): 437–451. Herschel Darwinnál sokkal óvatosabban fogalmazott.

64 Még inkább inspirálhatta Herschel következő évi cikke, William HERSCHEL, „On the Construction of the Heavens”, *Philosophical Transactions* 75 (1785): 213–266.

65 Van aki ebben már az ősröbbség elözményét látja, „There is more than mere rhetoric too, because Darwin speaks across the centuries to modern astronomers in his footnote, where he adopts the now fashionable ‘big bang’ theory of cosmogony...” [Mindez nem csak ékesszólás, mivel Darwin a századokon át szólítja meg a modern csillagászokat lábjegyzetében, ahol a ma divatos kozmológiai „nagy bummm” elméletét fogadta el.] KING-HELE, *Erasmus...*, 259. Helyesen ‘cosmology’.

When from it's vaporous air, condensed by cold,
 Descending torrents into oceans roll'd;
 And fierce attraction with relentless force
 Bent the reluctant wanderer to it's course.⁶⁶

20

Ez teljesen megfelel a *Horus*-ban található leírásnak (bár hiányoznak az elektromosságra való utalások): a mély kráterek a napfoltok, ahonnan kirepült az Ősföld, ami később hasonló módon szülte a Holdat. A napfoltokhoz egy kiegészítő jegyzetet írt, mely a könyv végéhez csatolt „Additional Notes”-ban található.⁶⁷ Ebben a jegyzetben ismerteti Alexander Wilson nézetét, mely szerint a napfoltok mélyedések a Nap felszínén,⁶⁸ melyek esetenként nagyobbak lehetnek a bolygóknál. Ismét válaszolt az ellenvetésekre, hogy a kidobott bolygók visszaesnének: mivel a Nap tengely körüli forgása miatt a kidobott anyagnak érintő irányú sebessége is van, a kettő összeadódva már lehetővé teszi a Nap körüli keringést. Ugyanakkor úgy vélte, hogy a Herschel által kimutatott napmozgás az eredeti Káosz-maradvány körül történhet, és esetleg a Nap és a bolygók nagyjából egyszerre is keletkezhetnek.⁶⁹

Darwin és Wünsch elmélete között túl sok a hasonlóság ahhoz, hogy a véletlen számlájára írhatnánk őket. Arról viszont, hogy Darwin ismerte-e a *Horus*t vagy a *Kosmische Unterhaltungent*, semmi információm nincs. Mindenesetre nem ő volt az egyetlen angol szerző, aki nagyon hasonló elképzelést publikált ebben az időben.⁷⁰

66 DARWIN, *The Botanic...*, 60–61, 11–20. sorok. [Gnómok! ragyogó alakotok jelen volt születésénél és gyengéd rajokban öleltétek körbe az újszülött Földet; Mikor fent az éterben, szörnyű robbanással, tüzes birodalmának mély kráteréből, a forgó Nap e nehéz bolygót kilövellte [magából], és a meghökkenet úrnak egy másik világot adott. Mikor a párás, a hideg által összesűrített levegőjéből lezúduló áramlatok az óceánokba hullottak; és a heves vonzás állandó erővel a vonakodó vándort az útjához hajlította.]

67 ERASMUS DARWIN, „Note XV. -- Solar Volcanos”, in DARWIN, *The Botanic...*, (29)–(31). A számozás újrakezdődött az Additional Notes elején.

68 WILSON, „Observations...”, 11–12.

69 „The planets might be thrown out of the sun at the time the sun itself was rising from chaos, and be attracted by other suns in the vicinity rising at the same time out of chaos, which would prevent them from returning into the sun.” [A bolygók kirepülhettek a Napból ugyanakkor, amikor a Nap maga kiemelkedett a káoszból, és az ugyanakkor a káoszból keletkező közeli napok vonzása megakadályozhatta őket abban, hogy visszatérjenek a Napba.] DARWIN, *The Botanic...*, (31).

70 EARL OF ORFORD, „Conjectures on the System of the Universe”, *Annals of Agriculture, and Other Useful Arts* 11, No. 61 (1789): 41–49. Orford grófjának elméletet azonnal kritizálta az amatőr csillagász Capel Lofft (1751–1824). CAPEL LOFFT, „On the Hypothesis of a Volcanic Origin of our Planetary System”, *Annals of Agriculture, and Other Useful Arts* 12, No. 68 (1789): 154–161. Lofftról

Az elmélet további sorsa

Az elmélet lényeges pontjai – a bolygók és üstökösök eredete a napvulkánokból – a 19. században is feltűnt publikációkban. Nérée Boubée (1806–1862)⁷¹ egy cikksorozatban ismertette a francia nagyközönséggel a bolygók és üstökösök eredetét – napvulkánokból kidobódott anyagnak leírva őket.⁷² Teljesen hasonló keletkezési mechanizmussal magyarázta az üstökösök létrejöttét is.⁷³ A század közepén azonban az elmélet kezdett eltűnni a csillagászati irodalomból. Alexander von Humboldt igen népszerű *Kosmos*ának a Napról szóló fejezete hosszasan tárgyalta a napfoltok tulajdonságait, de napvulkánokat nem említett.⁷⁴ Ugyancsak kimaradtak John Herschel számos kiadást⁷⁵ megért könyvéből.⁷⁶

Míg a csillagászati irodalom elfelejtette Wunsch elméletét, az önjelölt próféta megőrizték. Ezekiel Stone Wiggins (1839–1910)⁷⁷ 1864-ben megjelent könyvében írta az alábbiakat:

Így nyilvánvaló, hogy mivel nagyobb test [ti. a Nap], mint a mi Földünk, vulkáni ereje is arányosan nagyobb; és ezért nem lépnénk a hihetlenség mezejére, ha elismerjük, hogy a napvulkánok elég erősek ahhoz, hogy anyagot dobjanak át a Nap fénylő légkörén. Itt keressük az üstökösök világának eredetét. Ha egy test kidobódna a Napból a lég-

lásd „Capel Lofft, Esq.”, in *Memoirs of Celebrated Men of the Nineteenth Century* (London: I. J. Chidley, 1842), 155–167.

71 L. Silvia F. DE M. FIGUERÓA, „Science Popularization in Nineteenth Century France: Nérée Boubée (1806-1862) and the Journal *L’Echo du Monde Savant*”, *Notes and Records* 77 (2023): 379–397.

72 N. BOUBÉE, „Formation des planètes”, *L’Echo du Monde Savant* 5, 315. sz. (1838): 66.

73 N. BOUBÉE, „Formalion des planètes et de leurs satellites”, *L’Echo du Monde Savant* 5, 319. sz. (1838): 81–82.

74 Alexander VON HUMBOLDT, *Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung*, Dritter Band (Stuttgart–Tübingen: J. G. Cotta’scher Verlag, 1850), 391–392.

75 Még 1902-ben is jelent meg új kiadása, M. J. CROWE, „Bibliography of the Publications of Sir John Herschel”, *Transactions of the Royal Society of South Africa* 49 (1994): 125–140.

76 John F. W. HERSCHEL, *Outlines of Astronomy* (London: Longman, 1849), 229.

77 Wigginst a New York-i *Sun* ottawai bolondnak nevezte: „A fool in Ottawa known as Prof. E. Stone Wiggins has made a prediction that on the 29th of this month there will be an earthquake unequalled in violence by any that has ever been known on this continent.” [Egy ottawai bolond, akit E. Stone Wiggins professzorként ismernek, megjósolta, hogy e hónap 29-én ezen a kontinensen még soha nem tapasztolt erősségű földrengés lesz.] „The Earthquake Prophecy”, *The Sun* 54, No. 23, 1886. szept. 23., 2. Természetesen nem volt földrengés. Az eseményekről l. Susan Millar WILLIAMS és Stephen G. HOFFIUS, *Upheaval in Charleston: Earthquake and Murder on the Eve of Jim Crow* (Athens: The University of Georgia Press, 2011), 148–155.

körén keresztül, az valószínűleg soha nem térhetne vissza, mert azonnal feltöltődne, és az űrbe sodródna.⁷⁸

Wiggins később sem ment a szomszédba hangzatos, de minden alapot nélkülöző kijelentésekért.⁷⁹ Ismert időjós is volt, rendszeresen jelzett előre katasztrófális eseményeket – melyek ugyanilyen rendszeresen nem következtek be.⁸⁰ Személye semmiképpen sem tett jót a már így is eltűnőben levő elméletnek. Ráadásul mára maga az elmélet is különösnek tűnik, és összemósódik Wiggins nyilvánvalóan sületlen elképzeléseivel és jóslataival.⁸¹

- 78 „Then it is plain that as he is a larger body than our earth, that his volcanic violence is proportionably greater; and hence we would not require to trespass on the domain of incredulity, if we acknowledge that the solar volcanoes are sufficiently powerful to throw a body of matter through his luminous atmosphere. It is here we look for the origin of the cometic world. If a body was projected from the sun through his atmosphere, it could not possibly ever return, for it would become charged immediately, and driven off into space.” [Világos, hogy mivel nagyobb, mint a Föld [ti. a Nap], így vulkáni tevékenysége is arányosan nagyobb, így nem fogunk a hihetlenség területére tévedni, ha elismerjük, hogy a napvulkánok elég erősek egy testet a fénylő atmoszférán keresztül kidobni. Itt kereshetjük az üstökösök világának eredetét. Ha egy test a Nap atmoszféráján keresztül lett kihajítva, sohasem lesz képes visszatérni, mert rögtön feltöltődik [elektromos töltéssel] és távozik az űrbe.] Ezekiel Stone WIGGINS, *The Architecture of the Heavens* (Montreal: John Lovell, 1864), 66.
- 79 Egy, a *New York Times*-ban megjelent rövid írásában kijelentette, hogy a Nap nem egy magas hőmérsékletű test, hanem csak egy elektromos fényforrás, és minél közelebb van hozzá egy bolygó, annál hidegebb. E. Stone WIGGINS, „No Heat at All in the Sun”, *The New York Times* 38(1889. május 26), 16.
- 80 Mark Twain egy, a New York-i *Sun*-ban megjelent levelében kifigurázta Wigginst. „As it [ti. egy vihar, amelyet Wigginst utánozva Twain „megjósolt”] approaches Canada it will make a majestic downward sweep in the direction of Ottawa, affording a spectacle resembling a million inverted rainbows woven together, and will take the prophet Wiggins right in the seat of his inspiration and lift him straight up into the back yard of the planet Mars, and leave him permanently there in an inconceivably mashed and unpleasant condition. This can be depended on.” [Ahogy Kanadát megközelíti, fenségesen lecsap Ottawa irányába, millió egymásba szőtt fordított szivárvány látványát nyújtva, és elkapván ihlete színhelyén Wiggins prófétát, egyenesen a Mars bolygó kiskertjébe helyezi és ott hagyja örökké egy elképzelhetetlenül összetört és kellemetlen helyzetben. Erre mérget lehet venni.] Mark TWAIN, „The Approaching Supreme Disaster”, *The Sun* 54, No. 29, 1886. szept. 29., 2.
- 81 „*The Architecture of the Heavens*, like Taylor’s *System*, shows a good knowledge of contemporary astronomy but, as with the books of many enthusiastic but not quite knowledgeable enough amateur scientists, comes close to being in the class of crackpot ideas. [...] For contemporary astronomers, the nature of sunspots was a great mystery, but it was evident to Wiggins that they must represent solar volcanoes that eject comets by their repulsive electrical charges.” [A *The Architecture of the Heavens*, mint Taylor *Systeme*, a kortárs csillagászat megfelelő ismeretét mutatja, de mint a lelkes, viszont nem teljesen felkészült amatőrök könyvei esetében előfordul, közel kerül ahhoz, hogy ostobaságok gyűjteményének tekintsük [...] A kortárs csillagászok számára a napfoltok természete komoly rejtély volt, de Wigginsnek nyilvánvaló volt, hogy ezek napvulkánok, melyek üstökösöket repítenek ki taszító elekt-

Végezetül

Ahogy már említettem, Wunsch és bolygókeletkezési elmélete nyomtalanul eltűnt a csillagászati irodalomból. Ha említik egyáltalán őt, akkor mint Heinrich von Kleist tanárát, akitől a költő csillagászatot tanult.⁸² Az elmélet elhalása nem meglepő, mivel több ponton is ellentétbe került az akkor elfogadott elképzelésekkel. A kor csillagászai egy szilárd Napot tételeztek fel, amely körül fénylő, világító atmoszféra van,⁸³ és általában elfogadták Wilson magyarázatát a napfoltokra. Ezzel szemben Wunsch tüzes Napot tételezett fel, és Wilson eredményeit nem fogadta el.⁸⁴

Saját korában még annyi elismerést sem kapott, hogy neki tulajdonították volna elméletét. Mint láttuk, Erasmus Darwin leírása a bolygók keletkezéséről kísértetiesen hasonlít Wunschére – de egy szóval sem említi a német csillagászt. A keletkezési mechanizmus későbbi előfordulásainál sem került elő Wunsch neve, az elmélet úgy szerepelt az irodalomban, hogy nem lehetett tudni, ki alkotta. Így különösen elismerésre méltó, hogy Verseghy, ha Wunsch nevét nem is, de a *Horus* megfelelő részének címét megemlítette.

romos töltésükkel.] Richard JARRELL, *The Cold Light of Dawn: A History of Canadian Astronomy* (Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 1988), 77.

82 Günter BLAMBERGER, *Heinrich von Kleist: Életrajz* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2015), 55–56.

83 „Nach den Untersuchungen von W. Herschel, Schröter, Sömmering und andern ist die Sonne ein dunkler, mit grossen Unebenheiten besetzter Körper, die sich in mehreren Gegenden, besonders in der Nähe ihres Aequators, als weit ausgedehnte Gebirgszüge mit vielen höhern Spitzen darstellen.” [W. Herschel, Schröter, Sömmering és mások kutatásai szerint a Nap egy egyenetlen felszínű sötét test, ami főleg az Egyenlítő környékén tele van hegylancokkal, magas csúcsokkal.] HERSCHEL, *Outlines...*, 229, F. W. A. ARGELANDER, „Aufforderung an Freunde der Astronomie”, in *Jahrbuch für 1844*, szerk. H. C. SCHUMACHER (Stuttgart–Tübingen: Verlag der J. G. Cotta’schen Buchhandlung, 1844), 217.

84 „Daß die Sonne wirkliches Feuer sey, und wenigstens auf ihrer Oberfläche brenne, wie auch, daß die Sonnenflecken keine Gruben, sondern höchstwahrscheinlich dichte Sonnenwolken sind, welche sich von Zeit zu Zeit auf die Sonnenfläche aus ihrer Atmosphäre zurücke stürzen, um dem Feuer neue Nahrung zu geben, findet man in dem ersten Bande der Kosmologischen Unterhaltungen, die man hierüber nachlesen kann, hinlänglich bewiesen.” [A *Kosmologischen Unterhaltungen* első kötetében, ahol erről olvasni lehet, kellő bizonyítást nyert, hogy a Nap valódi tűz, és legalábbis a felszínén ég, mint ahogy az is, hogy a napfoltok nem mélyedések, hanem valószínűleg sűrű felhők, amelyek időről időre visszahullnak a légkörből a Nap felszínére, hogy új táplálékot adjanak a tűznek.] WÜNSCH, *Horus...*, 407.

Verseghy Ferenc, az esztergomi egyházmegye papja

Verseghy Ferenc római katolikus pap volt. Ha ebben a minőségében szól róla a szakirodalom, elsősorban pálos szerzetesként kerül szóba, jóllehet, mindössze nyolc évig volt a rend tagja. 1778-ban kérte felvételét a közösségbe, amelyet 1786-ban kényszerűen kellett elhagynia: ekkor oszlatták fel ugyanis a pálos rendet. Rövid tábori papi szolgálat után, egészen 1822-ben bekövetkezett haláláig egyházi személyként, de nem szerzetesként élt. Közel három évtizedet töltött ebben a státusban, mégis nagyon keveset tudunk hivatásának részleteiről. E dolgozatban arra vállalkozom, hogy górcső alá vegyem, milyen jogokkal és kötelezettségekkel járt ez az életforma, milyen papi feladatokat kellett, lehetett Verseghynek ellátnia. Mindenekelőtt vessünk egy pillantást az előzményekre.

Verseghy a pálos rendben

Mielőtt Verseghy felvételét kérte volna a pálos rendbe, más szerzetesrendekről is tapasztalatokat szerezhetett. 1766 és 1769 között, a pesti piaristáknál végzett tanulmányai során lehetősége nyílt arra, hogy megismerkedhessen a piarista lelki-séggel.¹ 1769-től iskoláit Egerben, a jezsuita gimnáziumban folytatta.² Az iskola-váltáshoz családi okok is hozzájárulhattak. Édesapja, Verseghy János halála után édesanyja, Schaihl Erzsébet újraházasodott: második férje Vigh Ignác, az egri püs-

* A szerző a HUN-REN-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport és az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék munkatársa.

1 Császár Elemér, *Verseghy Ferencz élete és művei* (Budapest: MTA, 1903), 6.

2 Uo., 6.

pök számtartója lett, s a család Egerbe költözött.³ 1771-től az egri papi szeminárium növendéke lett. A korábban jezsuita szellemiségű intézményben Barkóczy Ferenc reformjának köszönhetően ekkor már egyházmegyés papok tanítottak.⁴ Szemináriumi éve alatt kiváló eredményeket ért el, a képzést mégsem fejezte be: 1777-ben megszakította tanulmányait.⁵ Közel egy éves kihagyást követően – amikor jogi stúdiumokat folytatott a budai egyetemen – kérte felvételét a pálos rendbe, feltehetően az egyetemen megismert Ányos Pál és Kreskay Imre hatására.⁶ Pálos szerzetesi karrierje egészen ígéretesen indult. Novíciusévet Márianosztrán töltötte. Rendi előjárói ezután Nagyszombatba küldték, ahol a pálosok saját teológiai intézetet tartottak fenn.⁷ Itteni tanulmányait 1781-ben fejezte be, ekkor szentelték pappá is.⁸ 1782–83-ban filozófiát tanult a budai egyetemen.⁹ Előjárói már növendék korában bevonták az oktatásba prefektusként, illetve héber- és görög nyelvtanárként.¹⁰ 1784 őszétől kezdte meg szolgálatait a pesti pálos rendházban, magyar nyelven prédikáló hitszónoki feladatokat látott el itt.¹¹ Ez a rendi hierarchiában viszonylag tekintélyes pozíciónak számított. A szónoki feladatokat ellátó szerzetesek a pálosoknál megbecsültségen túl kedvezményekben, és bizonyos kötelezettségeik alól felmentésben részesültek. Elmaradhattak a zsolozsmáról, szónoklat után haustus (egy adag bor) járt nekik, az asztalnál nem kellett felolvasniuk és felszolgálniuk. Tizenkét év prédikatori szolgálatot követően, amennyiben beszédeiket írásban rendszeresen bemutatták a rendfőnöknek, reverendusi címet kaphattak. Idővel, ha beszédeiket meg is jelentették, jogot nyerhettek a tartományi káptalanon való részvételre, tehát beleszólhattak a rend fontosabb ügyeinek alakulásába, például a tartományfőnök-választásba is.¹² A rend feloszlatásakor felvett jegyzőkönyv szerint Verseghy szobájában gyóntató zsámoly is volt.¹³ Ez arra

3 Uo., 6; SÁGHY Ferenc, szerk., *Verseghy Ferencz' maradványai és élete* (Buda: Királyi Magyar Universitas, 1825), 143.

4 CSÁSZÁR, *Verseghy...*, 8.; BOZSIK Pál, *Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig: Hittudori értekezés: Kézirat gyanánt* (Eger: Érseki Lyceumi Könyvnyomda, 1910), 93–171.

5 CSÁSZÁR, *Verseghy...*, 9.

6 Uo., 10; SÁGHY, *Verseghy Ferencz' maradványai...*, 144; SZAUDER József, *A romantika útján: tanulmányok* (Budapest: Szépirodalmi, 1961), 50–89.

7 A pálos teológiai intézetről bővebben: VERSEGHY Ferenc, *Levelezése*, szerk. DONCSE CZ ETELKA, *Magyar Írók Levelezése 1* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019), 532.

8 SÁGHY, *Verseghy Ferencz' maradványai...*, 144.

9 CSÁSZÁR, *Verseghy...*, 15.

10 Uo., 13–15.

11 Uo., 17.

12 DONCSE CZ ETELKA, *Szerep és identitás: Verseghy Ferenc pályaválasztásai*, Ligatura 18 (Budapest: Ráció Kiadó, 2023), 63.

13 Uo., 62.

utal, hogy valószínűleg ő volt azok egyike, akihez a közösség tagjai gyónni jártak. Elképzelhető, hogy a templomi gyóntatásban is részt vett. Bár Verseghy levelezésének egyes utalásaiból tudjuk, hogy a rendtársakkal való viszonya nem volt egészen felhőtlen, a fentiek alapján úgy tűnik, hogy rendi karrierje egyértelműen felfelé ívelt.¹⁴ Szerzetesként tanítással, prédikálással, gyóntatással foglalkozott. Ezzel elkülönült azoktól a rendtársaitól, akik elsősorban kétkezi munkával töltötték idejüket, például asztalosként.¹⁵ Ezt a szépen alakuló karriert szakította meg a felosztatás 1786 tavaszán. Verseghy ekkor döntésre kényszerült: határoznia kellett arról, miként folytatja karrierjét.

Útkeresés a rend felosztatása után

A szerzetesrendek felosztatása 1782-től zajlott a Habsburg Birodalom területén. A pálosokat viszonylag későn, 1786-ban érte utol sorsuk. A felosztatott rendek tagjai egyházi jogi státusukat tekintve alapvetően három lehetőség közül választottak: egyházmegyés papok lettek, egykori szerzetesként a nekik kiutalt nyugdíjból éltek, vagy laicizáltak. Elvileg lehetőségük volt más, még működő szerzetesrendbe átlépni, erre viszont alig akadt példa.¹⁶ Verseghy a felosztatóbiztosok kérdésére tervezett tartózkodási helyéül édesanyja lakhelyét, Egert jelölte meg, s 1786 tavaszán valóban oda is utazott. Pest város polgárai ugyan kezdeményezték, hogy egykori rendtársával, Ernestus Frenreisszel együtt továbbra is hitszónoki feladatokat lásson el egykori szolgálati helyén, beadványaik azonban nem jártak sikerrel.¹⁷ Verseghy hamar más feladatot talált magának: 1786 őszétől hozzávetőlegesen másfél évig táborig papként működött, kezdetben mint helyőrségi lelkész, később Milassin Miklós, a táborig főpap titkáráként. A táborig papok feladatai alapján véve megegyeztek a plébánosi feladatokkal: misézés, szentségek kiszolgáltatása, anyakönyvek vezetése, temetés. Rendelkeztek emellett megáldási és megengesztelési jogosítványokkal, valamint tanítaniuk kellett a katonai inté-

14 Verseghy Ferenc Horváth Jánosnak, h. n., 1821. február 15., in VERSEGHY, *Levelezése...*, 363–366, 363.

15 DONCSE CZ, *Szerep és...*, 55–63.

16 Uo., 65–66; VELLADICS Márta, „Szerzetesrendi abolíció Magyarországon (1782–1790)”, *Levéltári Közlemények* 71, 1–2. sz. (2000): 33–52; VELLADICS Márta, „Paradicsom vagy Pokol? Szerzetesség 1782–1790”, *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 18, 1–2. sz. (2006): 21–40.

17 Pest város német polgárainak beadványa Verseghy Ferenc és Ernestus Frenreiss hitszónoki kinevezése ügyében, Pest, 1786. május 16., PL, Bath. P II. PE No. 191; Pest város magyar polgárainak beadványa Verseghy Ferenc hitszónoki kinevezése ügyében, Pest, 1786. június 16., PL, Bath. P II. PE No. 191; DONCSE CZ, *Szerep és...*, 93–98.

zetekben. Rájuk is vonatkoztak a kánoni tilalmak, így fegyvert nem viselhettek. Akadtak azonban fontos különbségek is a plébánosi státuszhoz képest. Egyfelől a szervezeti kereteket tekintve: a tábori pap az Apostoli Tábori Helynökség és annak élén álló, a bécsi pápai nuncius felügyelete alá tartozó tábori főpap fennhatósága alatt állt. Így tehát nem tartozott sem egy szerzetesrend tartományfőnökének, sem egy megyéspüspöknek a joghatósága alá. Másfelől az életkörülményeket tekintve: a tábori papok a katonakéhoz hasonló körülmények között éltek, háború esetén is velük tartottak.¹⁸ Verseghy is így tett, amikor II. József csatlakozott Nagy Katalin törökök elleni háborújához. Az 1788. április 24-i szabácsi ütközet után nem sokkal, a zimonyi táborban izületi gyulladást és bőrbetegséget szerzett, s ezért nemsokára el kellett hagynia a sereget. Milassin Miklós 1788. június 5-én kelt iratából arról értesülünk, hogy kezdetben azt tervezte, Budán telepszik le, s Ley János segédkáplán mellett kapcsolódik majd valamilyen módon a tábori papi feladatokba.¹⁹ Terveiről azonban igen hamar kiderült, hogy nem valósulhatnak meg. Erről nyilatkozik 1788 második feléből fennmaradt beadványa, melyben cenzori állásért folyamodik.²⁰ Ebben kifejti, hogy a táborban szerzett betegsége nem teszi lehetővé, hogy a tábori vagy hagyományos lelkipásztorkodással járó fizikai igénybevételnek – amit például a beteglátogatások, temetések, keresztelések s utazással járó teendők okoznának – kitegye magát. Mivel nem akarja nyugdíjával terhelni a Vallásalapot, inkább hasznos tevékenységgel keresné kenyerét: a cenzori feladatkör képzettségének és egészségi állapotának is megfelelő lenne. Beadványához az öt Zimonyból hazafelé vezető útja során, Mohácson kezelő Ignatius Boros Baranya megyei főkirurgus igazolását is mellékeli. E szövegből mindössze annyi derül ki, hogy Verseghyt izületi fájdalmak kínozták, amelyeket vélhetően az időjárás viszontagságai és a sok testmozgás okozhatott. Hogy e tünetek ne fokozódjanak, Boros a továbbiakra ülő életmódot javasol páciensének.²¹ Betegségéről évekkel későbbi nyugdíjkérelmei árulnak el részleteket. E kérelmek egy részéhez orvosi igazolásokat is mellékel, érvelésének visszatérő eleme ugyanis, hogy az uralkodót szolgálva, tábori papként rendült meg egészsége, s került olyan állapotba, amely alkalmatlanná tette arra, hogy fizikailag megterhelő munkát végezzen. Ezek közül a legkorábbi Franz Anton Christen (1760–1847) budai orvos 1803. szeptember 18-án kelt igazolása, melyben kitér a Verseghyt még ekkor is kínzó bántalmak eredetére:

18 Uo., 74, 99–102.

19 VERSEGHY, *Levelezése...*, 48.

20 Verseghy Ferenc a Helytartótanácsnak, [Buda, 1788. június 30. után] in Uo., 45–46.

21 Uo., 46.

Infra scriptus testor Reverendum Dominum Franciscum Verseghy aboliti Paulinorum Ordinis Sacerdotem in Castris olim ad Zemlin fibribus acutis, ut refert, correptum, dein vero arthritiae vaga, sequela utpote prioris morbi, oppressum, tandem Metastasis tam in Thorace, quam in pede sinistro accepisse. Metastasis in thorace facta in suppurationem abiens fistulam, et Cariem in Costa post se dereliquit, qua post Curam fere 4 annorum difficulter consanari potuit, hinc et pectus debilius, quam ut violentiam sine periculo tolerare possit, remansit. Pes hodie tumidus variis coloribus circum scripsibus [!] vestigia trium ulcerum praeferit, qua more solito, tenuissima tantum membrana obducta, hucdum minimo motu aperiuntur. [...]²²

Újabb részleteket árul el Verseghy egykori állapotáról akkori kezelőorvosa, Krammer József:

Infrascriptus vigore Praesertim Fidem facio; et testor: A. Reverendum Dominum Franciscum Verseghy jam e castris ultimis Turcicis reducem, cum Carie Costae fistulosa, et pluribus in – utroque pede a materiae Scorbutria, et partim in Tibiis, partim in musculosis Partibus exortis Vulneribus, tristissimis utpote febris acutae in Castris contractae ac sinistre curatae sequelis, sub curam meam Medicam venisse! atque, cum exfoliatio Cariei Ossis longo nimis tempore fieri soleat, Vulnera vero scorbutica – nonnisi sanguine pedentim meliorato consanari valeant, febre Triduana, aut et quadriduana per eandem Cariem et vulnera causata, (quas Vulneraria dici potest) per quatuor Annos laborasse; [...]²³

22 Uo., 95–96. Az idézett szakasz Balogh Piroska fordításában: „Alulírott tanúsítom, hogy Tisztelendő Verseghy Ferenc Úr, a pálosok eltörölt rendjének papja a zimonyi táborban belső szerveiben, amint azt elmondja, károsodott, majd pedig köszvényes lett, egy korábbi betegséget elnyomva daganat képződött mind a mellkasában, mind a bal lábában. A mellkasán képződött daganat egy gennyes sipolyba nyilván bordájában fekélyt hagyott, mely közel négyesztendei kúra után nehezen tudott begyógyulni, ezért mellkasa gyengébb maradt, semhogy bármilyen megerőltetést veszély nélkül tudjon elviselni. Lába a mai napig dagadt, változatosan elszíneződött, és három fekély nyomait viseli magán, melyek a szokott módon, mivel csak igen vékony bőrréteg fedi, mindmáig minimális mozgástól megnyílnak. [...]” Uo., 631.

23 Uo., 138. Az idézett szakasz Balogh Piroska fordításában: „Alulírott különleges hatállyal tanúsítom: Verseghy Ferenc Tisztelendő Úr az utolsó török táborból visszatérve az én kezelésemet kérte, gennyes sipolyú bordával, mindkét lábán több, skorbutból származó, részben a lábszárain, részben az izmos részekben keletkezett sebekkel, úgymint a táborban szerzett és helytelenül kezelt láz következményeivel. És mivel a genny eltávolítása a csontokból hosszabb ideig szokott tartani, a skorbutos sebek pedig csak a vér lépésenként történő feljavításával gyógykezelhetők, ugyanezen sipoly és sebek miatt három- vagy négy napos láztól (melyet sebláznak is nevezhetünk) négy éven keresztül szenvedett; [...]” Uo., 685.

A Versegly orvosainak irataiban foglaltak megerősítik mindazt, amit a Verseglyt személyesen is közlelről ismerő, s róla az első részletes életrajzot összeállító és közlelő Ságly Ferenc és Ságly Sándor kötetében olvashatunk:

Zimont 6dik Júnibusban elhagyá, és 11dikben Mohácsra, hol nyolcz hétig nyavallyája tartóztatta, Budánn keresztűl, csak 15dik Augustusban Egerbe érkezett. Itt 26dik Septemberig betegágyban sínlődött, 's midőn Novemberben Budára visszatért, a' harmad- és negyednapi hideglelés ötet tovább sanyargatta. 1789dikben 6dik Aprilibusban beteges mostoha Attyának látogatására megint Egerbe ment, a' honnan, négy hétig tartott mulatása után, visszatérvén, mellyében támadott folyó sebét (fistula) Pestenn gyógyítatta, 's azért Júnibus' végéig ottan tartózkodott. Ekkor Budát maradandó lakhelyének választván, mostoha Attyának Augustus' elejénn Egerbe történt halála miatt ismét elhagyta, 's visszajövele után Novemberbe három hetet Pestenn töltött volt. Az esztendő végével a' köszvénybe visszaesvén, 1790dikben Februáriusban fellábadozott ugyan, de mégis külömbféle orvosságokkal élni kénytelenítettett – mellyek mindazáltal fájdalmat keveset enyhítették. Ezen bajai között özvegy édes Annját önmagához Budára hozta, hogy, fiúi köteleességéhez képest, tisztos öregségében ápolgassa és táplállya; roskadt egésségével pedig mindaddig vesződött, míg Klein Seborvos által már előbb kitisztított szulos oldalcsontyát 1791dikben 5dik Novemberben önnön kezével mellyébűl ki nem vette volna; a' mire 1792dikben 15dik Martiusban folyó sebe egészen begyógyult.²⁴

Verseglyt tehát ízületi bántalmak, külömbféle sebek és fekélyek, skorbut, valamint sebfertőzészből eredő láz kínozta. Állapota 1792 tájára fordulhatott jobbra. Zimonyból való hazatértét követően gyógykezelései miatt javarészt Pest-Budán tartózkodhatott. Tartósan 1789-ben, nevelőapjának halálát követően telepedhetett le Budán. Itt élt, édesanyját is magához véve, egy bérelt lakásban, s fő jövedelmét az egykori pálosként neki járó nyugdíj jelenthette, melyet szellemi munkából, kiadóiszerkesztői megbízásokból igyekezett kiegészíteni.²⁵ Ehhez kiváló alapot, szellemi muníciót nyújtott számára szerzetes éveiben szerzett műveltsége, nyelvismerete.

Egyházi státusára vonatkozóan csak feltételezéseket fogalmazhatunk meg. Mivel tábori papi feladatokat nem látott el, vélhetően kikerült az Apostoli Tábori Helynökség fennhatósága alól, egykori szerzetesként valószínűleg a területileg illetékes esztergomi egyházmegyéhez tartozott.²⁶ Az esztergomi egyházmegye

24 SÁGHY, *Versegly Ferencz' maradványai...*, 147.

25 CSÁSZÁR, *Versegly...*, 37.

26 Pest, Buda és Óbuda a korban az esztergomi egyházmegye területéhez, az esztergomi érsek fennhatósága alá tartozik. BEKE Margit, szerk., *A katolikus Budapest I: Általános történeti szempontok: Plébániák* (Budapest: Szent István Társulat, 2013), 28–29.

sematizmusa azonban nem említi Verseghyt a szóban forgó időszakban (1788–1794). A földrajzi közelség miatt elvileg szóba jöhetne még a székesfehérvári, a váci, a veszprémi, illetve az egri egyházmegye is, ám az említett megyékre vonatkozó, mára már csupán töredékesen hozzáférhető jegyzékek egyikében sem szerepel a keresett név. Kézfenekvőnek tűnhet leveleit záró aláírásait, illetve nyomtatott művein szereplő önjellemzéseit vizsgálni. A szóban forgó időszakból huszonegy levelét ismerjük. Ezeknek egy részét csupán saját nevével szignózza. Leveleinek másik csoportját hosszabb aláírással látja el, amellyel jelzi, milyen minőségében ragad tollat. Egyházi személy mivoltára az alábbi módokon utal:

- Eugenius Versegi aboliti Paulinorum Ordinis Presbiter
- Franciscus Eugenius Versegi aboliti Paulinorum Ord[inis] Sacer[dos]
- Franciscus Versegi mpria AA. LL. et Philosophia Doctor, aboliti Paulinorum Ordinis sacerdos, et emeritus capellanus castrensis
- Franciscus Versegi mpria aboliti Paulinorum Ordinis sacerdos, AA. LL. et Philosophia Doctor, et emeritus capllanus castrensis
- Franz Eugen Versegi Priester des augehoben en Pauliner-Ordens
- Franciscus Versegi, emeritus Capellanus castrensis
- Franciscus Versegi, aboliti Paulinorum Ordinis Sacerdos
- Franciscus Versegi AA. LL. et Phil. Doctor, et emeritus Capellanus castrensis
- infimus capellanus Franciscus Versegi

Leveleit zárva tudományos fokozatán kívül két egykori egyházi szerepkörét említi, olykor külön-külön, olykor vegyítve: a felosztatott pálos rend egykori szerzeteseként, papjaként, illetve kiérdemesült tábori lelkészként nevezi meg magát. Publikációi közül azokon, amelyeken egyáltalán feltünteteti nevét ezekben az években, kizárólag tudományos fokozata szerepel: „A’ józan és a’ természeti tudományoknak doktora”-ként, illetve „AA. LL. et Philosophiae, in Universale Pestiensis graduatus Doctor”-ként nevezi magát.²⁷ Arra, hogy melyik egyházmegye tagja, egészen 1805-ig nem utal egyetlen aláírásával sem.²⁸

27 [VERSEGHY Ferenc.] *A’ magyar hazának anyai szózattya az ország’ napjára készülő magyarokhoz. V**i a’ józan és természeti tudományoknak doctora által* (h. n.: k. n., 1790); Francisci VERSEGI AA. LL. et Philosophiae, in *Universale Pestiensis graduati Doctoris Proludium in institutiones linguae hungaricae, Ad Systema Adelungianum, genium item linguarum orientalium, ac dialectum tibiscanam et transylvaniam exactas* (Pest: Trattner, 1793); *A’ világnak közönséges történetei: írta Frantzia nyelven Abbás Millót úr a’ Lugdúnumi (Lioni) Academiának Tagja: Első kötet: A’ régi nemzetek*, [ford. VERSEGHY Ferenc] (Pest és Buda: Wingand [!] Ján. Mih., 1790). Millot-fordításában a címlapon nem, csak a fordításhoz csatolt értekezések végén szerepel Verseghy neve.

28 Először 1805-ben megjelent kötetei címlapján nevezi magát így. *Neuerfaßte Ungarische Sprachlehre, worin die verschiedenen Mund- und Schreibarten der ungarischen Sprache kurz*

A Martinovics-összeesküvés leleplezését követően

Verseghynek ez az életszakasza hozzávetőlegesen 1794 decemberéig tartott. Ekkor tartóztatták le a Martinovics-összeesküvésben való részvételéért. Ennek hátterét és körülményeit korábban már részletesen vizsgáltam, ebben a dolgozatban nem térek ki rá.²⁹ Csupán annyit említek, hogy voltaképpen az a tevékenysége sodorta bajba, amelyből jövedelmeit egészítette ki: a kiadói megbízásai többsége ugyanis fordításokra vonatkozott. Ezekből az évekből származik drámafordításainak javarésze, ekkor készült Millot-fordítása is. A Martinovics-összeesküvésben is fordítóként vállalt szerepet, az őt beszerző Hajnóczy József kérésére ő fordította le a *Marseillaise*-t és a francia forradalom más emblematiszű szövegeit magyarra. Ez a hatalom szemében olyan súlyos véteknek számított, hogy előbb a Királyi Tábla, utóbb a Hétszemélyes Tábla a főszerzőkkel együtt Verseghyt is halálra ítélte. Az 1794. május 4-én hozott ítélet szerint egészen pontosan fő- és jószágvesztésre ítélték, a büntetés lázító tartalmú fordításaira is vonatkozik, melyeket a hóhérnak el kellett égetnie.³⁰ Az ítélet elrendelte Verseghy *degradációját* is. A bíróság Verseghy mellett még tizenkét személyre mért halálos ítéletet. A döntést a királyi jogügyi igazgató felterjesztette a nádorhoz, a nádor pedig a királyhoz, s mindketten azt javasolták az uralkodónak, hogy csökkentse a halálra ítélték számát. Végül hét kivégzésre került sor, a többiek ítéletét bizonytalan idejű börtönbüntetésre módosították. Verseghynél ez egyúttal azt is jelentette, hogy fogsága idejére egyházjogi értelemben az *irregularitás* állapotába került. Verseghy ítélete, illetve annak módosítása kapcsán két fontos fogalom szorul magyarázatra: a *degradáció* és az *irregularitás*.

angezeigt, die Regeln aus dem morgenländischen Bau der Sprache selbst hergeleitet, mit den deutschen Redensarten zusammengehalten, und durch Beispiele erläutert werden: Mit einem Anbange, worin eine Sammlung der zum Sprechen nöthigsten Wörter, und der gewöhnlichsten Redensarten des sittlichen Umgangs; dann einige Gespräche, Erzählungen, Briefe, und Gedichte enthalten sind, Bearbeitet von Franz VERSEGHY, Priester des Graner Erzsprenghaus, Doctor der freyen Künste und der Weltweisheit, Lehrer der Gnädigen Comtesse Leopoldine von Szápáry (Pest: Joseph Eggenberger, 1805); A' tiszta magyarság, avvagy a' csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérő értekezések: Követi ezeket a' cadentiák' lajstroma, mellynek hasznát a' filologusok poéták eggyaránt vehetik, Írta VERSEGHY Ferencz, az Esztergomi fő Megyének papja, a' szép mesterségeknék és a' filozofiának doctora, Méltóságos Szápáry Leopoldína Kisasszonynak tanítója, azon alkalmatossággal, midőn magyar grammaticáját német nyelvonn közre bocsátotta (Pest: Eggenberger Jósef, 1805).

29 DONCSE CZ ETELKA, „»mert lelkeinket a múlt szerencsétlenség örökre összeköté«: Verseghy és fogolytársai kapcsolata a fogság után”, *Irodalomismeret* 27, 3. sz. (2016): 4–25, 4–9.

30 BENDA Kálmán, szerk., *A magyar jakobinusok iratai II: A magyar jakobinusok elleni felségértési és bütlenségi per iratai*, Magyarország újabbkori történetének forrásai (Budapest: Akadémiai–Magyar Történelmi Társulat, 1952), 630.

A *degradáció* szorosán fordítva lefokozást jelent. A kánonjogban ez volt a klerikusokra kiszabható legsúlyosabb büntetés, amely a klerikust örökre, tehát visszavonhatatlanul megfosztotta az egyházi rendektől és fokozatoktól; az ítélet azt is kimondta, hogy a megbüntetett személyt laikus állapotba kell visszahelyezni. A felszentelt személy a degradációt követően világi joghatóság alá kerül, és büntetés céljából a világi bíróságok elé utalható.³¹ Verseghyt csak úgy lehetett volna kivégezni, ha előbb degradálják. Erre végül esetében nem került sor, Martinovics Ignácnál viszont igen, s több forrás is fennmaradt, melyek megörökítették ennek folyamát.³² Az eseményről lényegretörő tudósítás olvasható Magyar Merkurius hasábjain:

Martinovics az executzió előtt 3-mad nappal, Május 18-dikán, degradáltatott, az az ki vetkezettődött az Apátúri méltóságbol; melly is ilyen cerimoniával vitetett vele végbe. – A' Frantziskánusok' templomába hoszszu sejem ruhában 30 katonák között bé-kisértetvén, itt a' mise mondó ruhák reá adattak, és ugyan ott az után az anya-szent-egyházi szokások szerént rolla le-vonattattak; a' fejének úgy nevezett Koronájáról a' haj le-nyiretett; szentelt ujjairól a bőr le-dörzsöltetett, és a' Papi hoszszu ruha helyet Kaput adatott reá.³³

A degradálás szertartása során az érintett egyházi személyt megfosztják az egyházi rend összes, általa felvett fokozatától. Tulajdonképpen szimbolikusan „visszafelé” folytatják le a felszentelés aktusát. Ahol megkenték szent olajjal – tehát a fején és a kezein –, azt megpróbálják eltávolítani: levágják a haját a feje tetején, és ujjairól ledörzsölik a bőrt. A papi öltözetet leveszik róla, majd polgári ruhát adnak rá.

Verseghyt végül nem végezték ki, így nem volt szükség arra, hogy degradálják. Mivel azonban bünt követett el és börtönbüntetésre ítélték, egyházjogi helyzete is megváltozott. Az *irregularitás* állapotába került. Olyan helyzetbe, amely jogi értelemben alkalmatlanná teszi arra, hogy a papi feladatokat gyakorolja. Ez leggyakrabban akkor fordul elő, ha egy egyházi személy megszegi a törvényt. Fontos különbség a degradációhoz képest, hogy itt nem visszavonhatatlan, hanem ideiglenes állapotról van szó, amely megszűnhet akkor, ha a szabálytalanságot okozó körülmény megszűnik, például az illető személy megbűnhődött az elkövetett vétkéért, s feloldást kapott a pápától.³⁴

31 Pietro PIANTON, szerk., *Enciclopedia ecclesiastica*, 8 köt. (Venezia: Stabilimento Tipografico Enciclopedico di Girolamo Tasso, 1857–1864), 3:85–87.

32 KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, szerk. SZILÁGYI Márton, Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek: Kritikai kiadás, (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011), 298.

33 B. Magyar Merkurius (XLI.), Bécs, 1795. május 26, 588.

34 PIANTON, szerk., *Enciclopedia...*, 4:1108–1118; ERDŐ Péter, *Egyházjog*, Szent István Kézikönyvek 7 (Budapest: Szent István Társulat, 2023), 500–506.

Kísérletek az újrakezdésre

Verseghyt 1795. augusztus 10-én szállították Kufsteinbe, innen később a Graz környéki Schlossbergbe, majd a Brünn melletti Spielbergbe került. 1803. augusztus végén szabadult. A vizsgálati fogságot is beleszámítva az egykori összeesküvők közül ő töltötte a leghosszabb időt – 9 évet – fogságban. A börtönt elhagyva sem jövedelme, sem anyagi tartaléka nem volt: még fogva tartása költségeit sem tudták megtéríttetni vele.³⁵ Hazatérését követően legsürgetőbb feladata az volt, hogy megélhetését biztosítsa. Elsőként az egykori pálos szerzetesként neki kiutalt nyugdíj újbóli kiutalását kezdeményezte. 1803. szeptember 18-án kelt folyamodványában kitér arra, hogy a fogságban egyházi férfiúhoz méltóan bűnhődött, szabadulván pedig megmaradt erejét és tehetségét egyháza és hazája szolgálatába kívánja állítani, hogy korábbi hibáit helyrehozhassa. Hivatkozik emellett arra, hogy gondoskodnia kell idős édesanyjáról is, s egészsége táborigyógyintézetben szerzett betegsége miatt megrendült.³⁶ Állapotán csak rontott, hogy fogsága idején nem részesült megfelelő orvosi ellátásban, s – nyilván a nem megfelelő táplálkozásnak köszönhetően – ismét skorbutot kapott.³⁷ Verseghy érveit méltányolták, korábban felfüggesztett nyugdíját újból megítélték a számára.³⁸

Nyugdíjkérelmével egy időben irregularitás alóli felmentését is kezdeményezte, hogy papi feladatait – melyeknek gyakorlásától elítéltként eltiltották – újra elláthassa, s így esetleg papi működésével is jövedelemre tehesen szert. Verseghy az esztergomi érsekséghez fordulhatott kérésével. Eredeti folyamodványa nem maradt fenn, csak Szabó András (1738–1819), az esztergomi érsekség budai helytartójának levelei az egyházi és világi előjáróknak, azaz a kancelláriának és a primásnak, amelyekben tolmácsolja Verseghy kérését.³⁹ Azért volt szükség arra, hogy mindkét hatóság intézkedjen, mert Verseghy egyházi személyként vett részt az államellenes összeesküvésben s követett el felségsértést. Verseghy szabadulása utáni státuszáról is ennek a két hatóságnak kell döntenie. Az irregularitás alól csak a pápa adhat feloldást.⁴⁰ A pápai döntések azonban a korabeli Ma-

35 BENDA, szerk., *A magyar jakobinusok ...*, 811.

36 VERSEGHY, *Levelezése...*, 94–96.

37 Uo., 136–138

38 DONCSE CZ ETELKA, „Útkeresések fogság után: Verseghy Ferenc kísérletei tudományos kapcsolatrendszereinek újraélesztésére”, in *Magyarországi tudósok levelezése: Tanulmányok*, szerk. SZELESTEI N. László, 51–80 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016), 61.

39 Lásd a jelen dolgozat mellékleteit: 1. Szabó András a Kancelláriának, Buda, 1803. október 4.; 2. Szabó András Batthyány Józsefnek, Buda, 1803. október 4.

40 PANTON, szerk., *Enciclopedia ...*, 4:1108–1118; ERDŐ, *Egyházjog...*, 500–506.

gyar Királyságban a *placetum regium*, azaz a királyi tetszvényjog miatt kizárólag az uralkodó jóváhagyásával léphetnek érvénybe.⁴¹

A kancellária visszajelzése 1803. október 15-éről származik: az irregularitásnak csak részleges feloldását teszi lehetővé, Verseghy számára engedélyezik a szentmisék bemutatását, de örökre eltiltják a lelkek gondozásától.⁴²

Az egyházi hatóságok 1804. január 14-én továbbították Verseghy kérését Rómába. Verseghy február 4-i dátummal kedvező döntésről kapott hírt, azzal a megjegyzéssel, hogy az akkor léphet érvénybe, ha nem ellenkezik a király szándékával. Az uralkodó élt is a *placetum regium* adta jogával. A pápai felmentést közlő irat mellett ugyanis ott található a kancellária kiegészítése 1804. március 30-ról, amely korábbi, októberi döntésüknek megfelelően korlátozza a felmentés érvényét: tehát csak a szentmisék bemutatását engedélyezi Verseghy számára, más papi feladatot nem. E dokumentumokról egy ideje tud már a kutatás.⁴³ Nemrég viszont egy olyan levéltári iratcsoport került elő, amely új információkkal árnyalhatja Verseghynek az irregularitás feloldását célzó törekvéseire vonatkozó tudásunkat. Ezeket a közelmúltban előbukkant forrásokot azért tartom nagyon jelentősnek, mert rávilágítanak arra, hogy Verseghy nem elégedett meg jogköreinek részleges helyreállításával. Erről korábban nem tudtunk. Az iratok 1805-ből származnak. Verseghy eredeti folyamodványai ez esetben sem maradtak fenn, csak Görgey Márton (1740–1807) érseki helynök levele a kancelláriához, amelyben tolmácsolja a világi hatóságok felé Verseghy kérését, aki megköszönve, hogy a misemondást engedélyezték a számára, ismételten kéri, hogy kapjon engedélyt a lelkek gondozására is. Ezt azonban ismételten és határozottan megtiltották neki, újbóli kérését arcátlanságnak minősítve.⁴⁴

Az irregularitás alóli feloldás kapcsán többször használtam a „lelkek gondozása” kifejezést. A latin forrásokban a „cura animarum” kifejezés szerepel, amely szó szerint fordítva valóban a lelkek gondozását jelenti. Valószínű azonban, hogy ebben a kontextusban tágabban értendő, s a lelkipásztorkodása utal, vagyis minden egyéb papi feladatra a Verseghynek korábban engedélyezett misemondáson kívül. Ilyen például a gyóntatás, temetés, esketés, keresztelés, tehát a szentségek kiszolgáltatása, illetve esetleg a hívek látogatása. Verseghy vélhetően azért ragaszkodott ahhoz, hogy teljes jogkörét visszanyerje, mert ez is egzisztenciájának meg-

41 BÁN Péter, szerk., *Magyar történelmi fogalomtár: II. kötet L–Zs* (Budapest: Gondolat, 1989), 104–105.

42 Lásd a jelen dolgozat mellékleteit: 3. A Kancellária döntése Szabó András beadványa ügyében, Bécs, 1803. október 15.

43 Verseghy Ferenc irregularitás alóli felmentésének dokumentumai a primási levéltárban: PL Vic. I. Cat. 15. PE VI. No. 27/28.

44 Lásd a jelen dolgozat mellékleteit: 4. Görgey Márton a Kancelláriának, Buda, 1805. május 16.; 5. Gáhy Ferenc és Polgár János Görgey Mártonnak, Bécs, 1805. május 24.

szilárdítását segíthette volna. E jogosítványok birtokában temetések, esketések, keresztelők után kiegészítő jövedelemre tehetett volna szert, illetve elszegődhetett volna módosabb családok házikáplánjának, lehetett volna befolyásos személyek gyóntatója is.⁴⁵ Ezek bizalmi feladatok. A hatalom észlelte az ebben rejlő veszélyforrást: egy olyan személy, aki néhány évvel korábban a francia forradalom emblematisztikus szövegeinek fordításával és terjesztésével bizonyos értelemben kulcsfigurája volt a veszélyes eszmék terjedésének, nem lehet alkalmas arra, hogy ilyen bizalmi kapcsolatokat létesítsen a hívekkel.

Nem tudunk arról, hogy ezt követően próbálkozott-e még a teljes feloldás elérésével. Erre vonatkozó levéltári források egyelőre nem bukkantak fel. A döntést követően egyházi személyként, hivatalosan egyházmegyés papként, az esztergomi egyházmegye papjaként működhetett tovább.⁴⁶ Hogy e minőségében pontosan milyen feladatokat látott el hátralévő éveiben, arról részletes információk nem állnak rendelkezésre. A fellelhető forrásokból úgy tűnik, nem vállalt állandó plébániai szolgálatot. Ez egykori betegsége maradandó szövödményeivel, illetve korlátozott jogköreivel magyarázható. Levelezéséből viszont tudunk arról, hogy – miként a fogság előtt is – alkalmanként a budai Erzsébet-apácáknál misézett, s ezért cserébe némi kiegészítő bevételhez jutott.

Ez a női szerzetesrend elsősorban német nyelvterületen volt népszerű, fő profiljuk a betegápolás és az elesettek, főként a nők megsegítése volt. II. József különös figyelmet fordított rájuk, 1785-ben őszén az ő hívására érkeztek Bécsből Budára, hogy részt vegyenek a betegellátásban, különösen a női betegek ellátásában. A Vízivárosban, tehát Verseggy későbbi lakhelyéhez közel kapták meg használatra az egykori ferences templomot és rendházat, hogy ott női kórházat hozzanak létre.⁴⁷ Verseggy patrónusai, Marczibányi István és felesége, Majthényi Mária is támogatták a rendet: céljaikra új épületet emeltettek, s jelentős értékű alapítványal segítették őket. Verseggy a család jótékonyágáról több alkalmi versében is megemlékezett.⁴⁸ Női szerzet lévén szükségük volt olyan papokra, akik templo-

45 A feloszlatott rendek tagjai nem ritkán házi káplánként folytatták életüket az abolíció után. Vö. DONCSE CZ, *Szerep és...*, 73.

46 Neve először 1807-ben bukkan fel az esztergomi egyházmegye sematizmusában. *Calendarium archidiecesanum cleri strigoniensis ad annum Jesu Christi M. DCCCVII. tertium post bissextilem dierum CCCLXV.* Tyrnavie, Litteris Venceslai Jelinek, Privil. Typ. 73.

47 NÉMETHY Lajos, *A budapest-vízivárosi erzsébetiek: Megtelepedésük századik évfordulója alkalmából* (Budapest: Rudnyánszky A.: [1885]); POKORNY Emánuel, *A Szent Erzsébet-szerzet tekintettel budapesti kolostorára, templomára és női kórházára* (Budapest: A Szent István-Társulat Bizománya, 1935); BLUM Béla, *A magyarországi „Szent Erzsébetről” címzett duna-jobbparti (budai) apácák női kórháza* (Budapest: Ragó Márton és fia, 1885); BEKE, szerk., *A katolikus...*, 207–208.

48 Verseggy és a Marczibányi család kapcsolatáról bővebben: VERSEGGY, *Levelezése...*, 716.

mukban miséznek, illetve gyóntatnak. Verseghy az előbbi feladatban segédkezett: nemcsak kiváló német nyelvtudása, hanem a Marczibányi családhoz való kötődései is hozzáegíthették ahhoz, hogy őt kérjék fel a szentmisék bemutatására. A gyóntatást Batthyány József prímás meghagyásának megfelelően ferences, kápucinus és szervita atyák végezték ezekben az években.⁴⁹

Ugyancsak a levelezésből derül fény arra is, hogy Verseghy időnként gróf Almásy Pál családjánál misézett, s a grófné gyóntatója volt. Verseghy és az Almásy család kapcsolatáról keveset tudunk. Nem kizárt, hogy a család fejét, Almásy Pált (1750–1821) Verseghy még a Martinovics-összeesküvés idejéből ismerte. Almásy ugyanis ebben az időben a királyi tábla bírása volt, s Kazinczy utal rá, hogy a vizsgálati fogság alatt könyvekkel látta el a fogvatartottakat.⁵⁰ A Verseghy-levelezésben szó van arról, hogy Verseghy a szabadulása után is használja Almásy könyvtárát, s innen tudjuk, hogy Almásy Pálné Kapy Anna Mária gyóntatója volt.⁵¹ Jelenleg nem ismert olyan dokumentum, amely arra vonatkozna, hogy Verseghy két sikertelen próbálkozását követően a későbbiek folyamán valaha teljes feloldást kapott volna az irregularitás alól, s hogy a misézésen kívül más papi feladatokat is engedélyeztek volna a számára. Úgy tűnik tehát, hogy Almásyné gyóntatásával megszegte a számára előírtakat. Az eltiltástól az egyházi szabályok szerint csupán egyetlen esetben, halálveszélyben térhetett volna el. Almásy Pálné Kapy Anna Mária kapcsán – aki egyébként hét esztendővel túl is élte Verseghyt – ilyen körülményről nem tudunk.⁵²

Verseghy egyházi karrierje egyáltalán nem volt tipikus és a legkevésbé sem nevezhető törésmentesnek. Ez a karrier azonban épp ettől rendkívül izgalmas. Annak ellenére, hogy egyházi személyként a konzervatív állásponttól eltérő elveket vallott, élete végéig egyházi pályán maradt. Normasértései módot kínálnak arra, hogy képet kapjunk arról, meddig és milyen következményekkel fessegethetők egy hagyományosan szigorúnak és merevnek tartott struktúra határai.

49 POKORNY, *A Szent...*, 61.

50 VERSEGHY, *Levelezése...*, 1079–1080.

51 Verseghy Ferenc Horváth Jánosnak, h. n., 1820. július 13., in *uo.*, 279–288; Almásy Pálné Kapy Anna Mária Verseghy Ferencnek [nem keltezhető], in *uo.*, 507.

52 DONCSEZ, *Szerep és...*, 195.

Mellékletek

1. Szabó András a Kancelláriának Buda, 1803. október 4.⁵³

Excellentissime ac Illustrissime Domine Comes Regni Cancellarie, Domine mihi Gratosissime!

Pro parte, et ad Instantiam Francisci Verseghy aboliti Ordinis Paulinorum Presbyteri, gratia Suae Majestatis Sacratissima, recenter e Carcere liberati, Supplicem Libellum in duplici exemplari hic advolutum promovere intendo ad summum Pontificem, ut Dispensationem ab irregularitate, quam propter Crimen Publicum, et inde secutam infamiam incurrit, ipsi impetrare possim. Dignetur Excellentia Vestra meas, et illius Preces gratiosi secundare, Supplicemque hunc Libellum cum Benigno Suae Majestatis Sacratissimae indultae, sua via, et modo Romam expediri curare. Caeterum Benignitati, et gratiis devotus peculiari cultu persevero.

Excellentiae Vestrae

Budae 4o Octobris 1803o.

humillimus Servus
Andreas Szabó mp.
Vicarius Generalis Strigoniensis

2. Szabó András Batthyány Józsefnek Buda, 1803. október 4.⁵⁴

Beatissime Pater!

Franciscus Verseghy aboliti Ordinis Paulinorum in Hungaria Presbyter, Anno 1795o quorundam impiorum Societati implicitus, qui in Crimine Rebellionis, et Nota Infidelitatis aversus legitimum Regem suum conspirasse deprehensi suus,

53 MNL OL A 39.1803: 9713

54 MNL OL A 39.1803: 9713

in Iudicium vocatus, et convictus, ad Carceres plurium Annorum condemnatus est. Ab hac poena octo annis et ultra patienter tolerata, quum Augustissimi Romanorum Imperatoris, et Regis Hungariae gratiae et Benignitate recentissimae absolutus ac liberatus sit, cuperet vita durante per Celebrationem Sacrificii Missae, Sacramentorum Administrationem, atque Animarum Curam Publico deservire, et sua obsequia consecrare. Quia autem propter delictum Suum, et poenam publicam (Infamiam Iuris et facti contrahendo) in Irregularitatem incidisset sedi Apostolicae reservatam, ideo per me humillime supplicat Sanctitati Vestrae, ut cum ipso, plus quam octo annis in Carceris Squallore poenitentiam agente, in Irregularitate hac Benigne dispensare, et ad exercenda Curatoris Animarum Munia eundem habilem reddere dignaretur. Pro qua gratia Deum ter optimum Maximum pro longaeva Incolumitate Sanctitatis Vestrae et felicissimo Ecclesiae Regiminae ardentibus Precibus una mecum exorare non desinet, quin devotissimo S. Pedis osculo emorior.

Sanctitatis Vestrae
Budae in Hungaria
4a 8bris 1803.

Humillimus ac devotissimus
Filius Andreas Szabo mp
Electus Episcopus Noviensis M. E. Strig.
Canonicus, et Sede Vacante Districtus
Strigoniensis Vicarius Generalis

3. A Kancellária döntése Szabó András beadványa ügyében Bécs, 1803. október 15.⁵⁵

Sacratissima Caesareae, et Regio-Apostolica Majestas,
Domine Domine Clementissime!

Episcopus Andreas Szabo Districtus Strigoniensis Generali Vicarius ope isthic demisse adnexarum Litterarum suarum Supplicem Libellum suum ad Summum Pontificem pro eo directum: ut Francisco Verseghy aboliti Ordinis Paulinorum Presbytero, qui anno 1795. ob Crimen Rebellionis, et Notam Infidelitatis in Iudicium vocatus, et Convictus, ad Carceres plurium annorum condemnatus,

55 MNL OL A 39.1803: 12407.

et post toleratam octo annis poenam Carcerum, gratia Majestatis Vestrae Sacratissimae recenter absolutus, et liberatus est, dispensationem ab irregularitate, in quam propter delictum suum et inde secutam Infamiam incidit, apostolicae sedi reservatam, impertiri dignetur, eo cum petito horsum submitit, ut accedente Majestatis Vestrae Sacratissimae Indultu Regio praeadnexae preces suae Romam promoveantur.

Votum.

Iam in simili Casu expetitae pro Joanne Nep. Juhász Ordinis Praemonstratensium Religioso Sacerdote ex eodem publicae poenae motivo Irregularitatem incurrente Dispensationis Pontificiae, dignabatur Majestas Vestra Sacratissima ope isthic adjacentis benignae Resolutionis sub 30a Januarii Anni 1799 interventae clementer indulgere, ut similis recursus ad summum Pontificem fine obtinendae ab Irregularitate Dispensationis admittatur; In praesente quosque Casu preces isthic perinde demisse advolutas per Vicarium Generalem Districtus strigoniensis Episcopum Szabo fine ulterioris Promotionis horsum submissas, obsequissimae haec Cancellariae Aulicae Majestati Vestrae Sacratissimae ea cum humillima Opinione substernit: ut, dum impetrata ab Irregularitate Pontificia Dispensatio benigno placeto Regio praevie provisae Vicario Generali Strigoniensi abhinc fine procurandi effectus transmissa fuerint, una eidem injungatur, ne memoratum Religiosum Presbyterum ad alium sacerdotalis Ordinis (praeter celebranda missae Sacrificia) exercitium admittat, Curam animarum autem exercendam semel pro semper eidem interdicat.

Majestatis Vestrae Sacratissimae
 humillima, et obsequentissima
 Cancellaria Regia Hungarico-Aulica
 [Más kézzel:]
 Comes Carolus Palffy
 Vienna 15a 8bris 1803.

[Más kézzel:]

Placet opinis cancellariae

[Más kézzel:]

Franciscus mpria

**4. Görgey Márton a Kancelláriának
Buda, 1805. május 16.⁵⁶**

praes. 20 Maji 1805.

Excellentissime ac Illustrissime Domine Comes Cancellariae!

Domine Gratosissime!

Dignata fuit Excellentia Vestra Anno superiore Dispensationem pro Francisco Versegly aboliti Ordinis Paulinorum Sacerdote quoad solam Missae Sacrificiorum celebrationem, a sede Missae Sacrificiorum celebrationem, a Sede Apostolica impetratam, Gratosiss litteris suis ddo 30a Martii ad Antecessorem meum Episcopum Andream Szabó datis commitari, illudque Eidem commendare, ut Presbytero huic praeter celebrationem Missae Sacrificiorum, nullum Iurisdictionis spiritualis exercitium admittat, animarum autem exercendam curam semel pro semper interdicat. Cui Excellentiae Vestrae dispositioni ut amplicis satisfiat non modo a cura animarum eundem hactenus removi semper, sed et sermones pro ambone Sacro ad populum, ut ut hac super re me exoranti dicere vetui. Ast nunc Anno jam, et quod superat, tempore ab impetrata Dispensatione evoluto, rursus supplex factus est, ut uberiores illi a sede Romana relaxationem impetrare adnitar. Quod me concernit, cum corda humana scrutari salis Dei arbitri sed homini vero ex iis duntaxat, quae patent iudicare liceat, nihil autem omnino eorum, quae poenae impietatis indicia quaepiam testata redderent, mihi compertum sit, supplicem pro eo ad summum Pontificem directum Excellentiae Vestrae submittere praesumo, ac hisce humillime adnexo ut si alto sapienti iudicio Excellentiae Vestrae ab respectum etiam Domini Comitum Supremi Aulae suae Celsitudinis Regiae, Regni Palatini Praefecti, cuius Domicellam instruit non indignus censebitur gratia, quam postulat, Benignum Placetum Regium praepotent voto suo huic Instantiae Benignae addicere non dedignetur, qui me etiam altis gratiis devovens, perenni in Veneratione persisto.

Excellentiae Vestrae

obsequentius Servus
Martinus Görgei Vicarius Generalis

Budae 16a Maj 1805o.

5. Gáhy Ferenc és Polgár János Görgey Mártonnak
Bécs, 1805. május 24.⁵⁷

Praesidialis
Ad General. Vicarium Capitulum
Strigon Epicopum Görgey

Erga Literas, quas Illustr. D. Vra circa preces pro impertienda Expaulino Presbitero Francisco Verseghi uberiori dispensatione, quo nempe etiam curam animarum exercere possit, ad Summum Pontificem directas sub 16 Mensis labentis horsum exaraverat, penes readvolutionem earundem precum hisce rescribendum habeo, quod cum memorato Expaulino Presbitero vigore positivae altissimae Resolutionis regiae curae animarum exercitium semel pro semper interdictum, sed nec aliud praeter celebrationem Missae Sacrificiorum Sacerdotalis ordinis aut jurisdictionis exercitium admissum habeatur, ideo altissimae hujus Resolutionis effectus porro etiam per Illustr D Vram procurandus, et per dictum Sacerdotem observandus veniet.

Viennae, die 24 Maji 1805.
Gáhy mp.
Polgár mp.

Gyomok a Parnasszuson

Verseghy Ferenc közköltészeti ismeretei

Jelen írásomat leginkább kedvcsinálónak szánom. Néhány olyan közköltészeti szövegről és populáris dallamról lesz szó, amelyeket Verseghy Ferenc lejegyzett vagy kiadott, emiatt két helyen is szerepelnek a *Régi magyar költők tára* 18. századi kötetében. Ennek egyszerű oka van: egy-egy populáris szöveg ismerete egyszerre jellemzi a mindenkori írókat (Balassi Bálinttól József Attiláig), hiszen hatással lehet a saját ízlésvilágukra és műveikre, ám egyúttal tagjai maradnak a közös hagyományláncnak, amelyben ezek az alkotások „személyes személytelenségben” mozognak, variálódnak. Ha Verseghy lejegyzett egy közdalt, az egyszerre volt az övé (s így az írói munkásságához is kapcsolódhatott) és a közösségé. Hasonló vizsgálatokat Csokonai Vitéz Mihály, Pálóczi Horváth Ádám, Petőfi Sándor és Arany János kapcsán már végeztem, de Verseghy kevésbé került az érdeklődés középpontjába, hiszen saját, hatalmas írói terméséhez képest elenyésző az a néhány populáris anonim énekszöveg, amelyet megörökített. Az alábbi kis elemzés ezeknek szegődik nyomába, mindkét említett szempontot érvényesítve, új tanulságokat keresve.

1.

Doncsecz Etelka monográfiája¹ és jelen kötetbeli tanulmánya² részletesen megvilágítja Verseghy pályájának azon dimenzióit, amelyek nem szorosan kapcsolódtak a saját rendjéhez, a pálosokhoz. Szempontunkból ez azért érdekes, mert a fiatal

1 DONCSECZ Etelka, *Szerep és identitás: Verseghy Ferenc pályaválasztásai*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2023).

2 DONCSECZ Etelka, „Verseghy Ferenc, az esztergomi egyházmegye papja”, lásd jelen kötetben.

Verseghy (és nyilván az idősebb is) *közösségi kultúrákkal* találkozott a különböző iskoláiban: kollégiumi ízléssel, illetve a más rendekre jellemző saját közkultúrával. Ezek mind jelentős szerepet játszottak a magyar közköltészeti hagyományban átadóként és alkotóműhelyként is. Piarista és jezsuita kapcsolatai nélkül tehát Verseghy írói térképe sem lenne teljes.

Ifjúkorának egyik legreprezentatívabb kéziratát ma *Erdélyi-énekeskönyv*nek hívjuk; nevét Erdélyi Jánosról kapta, aki későbbi tulajdonosa volt. A kézirat felvidéki eredetű, név nélkül, 1779-es keltezéssel.³ Ilyen dalgyűjteményeket érdemes képzelnünk Verseghy és nagyszombati diáktársai kezébe. Azt nem merem mondani, hogy ez az övé lehetett, de nem is zárnám ki, mivel a kézírások között van rokonság, kissé nyomtatást utánzó betűformákkal. A gyűjtemény később komoly tekintélyhez jutott, mivel Jankovich Miklós birtokába került, és a *Nemzeti Dalok Gyűjteménye* kiadatlan kézratsorozatának egyik kötetét képezte. Az ide másolt szövegek így később kanonizálódtak (Thaly Kálmán révén), s valóban fontosak. Ám ha Verseghynek volt is bármi köze 1779 táján az *Erdélyi-énekeskönyv*höz, névbejegyzéssel vagy más módon nem lehet összekapcsolni vele.⁴

A legszorosabb kapocs: az olvasó és éneklő közösség. Az egyházi közköltészeti hagyomány, a felvidéki katolikus kollégiumok, sőt időnként a papság saját folklórja is jelentős szerepet játszhatott ebben az ismeretátadásban. A magyar közköltészet 70%-a ekkor még kizárólag kéziratban terjedt, illetve még nagyobb hányada csak a szájhagyomány útján, ám ehhez egyáltalán nem férünk hozzá. Amihez hozzáférünk, és kéziratban forgott, az időnként egyedi másolatokban is terjedt – sajnos ezek fennmaradása esetleges, inkább a gyűjteményes kötetekbe bemásolt szövegekből tudunk kiindulni. Ez pedig alig több a jéghegy csúcsánál.

Verseghy szintén készített tisztázott jellegű kéziratot köteteket,⁵ még hozzá épp ebben az időszakban. Egy apró különbséget figyelhetünk meg a címükben: 1780-ban *A Magyar Parnassusról* beszél a címlapon és a fejezetekben is,⁶ míg 1781-ben már *A Parnassus Hegyén zengedező Magyar Músának szózat*⁷ címmel írja össze

3 *Erdélyi-énekeskönyv* (1779), MTA KIK Kézirattár RUI 8f 136. Vö. STOLL Béla, összeáll., *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., jav., bőv. kiadás (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 332. sz. A továbbiakban: STOLL + tételszám.

4 Bővebben: Csörsz Rumen István, „Jankovich Miklós és a régi magyar irodalmi kánon”, in *Enyészetnek örvényéből ki ragadtam: Jankovich Miklós és kora*, szerk. Csörsz Rumen István, Reciti konferenciakötetek 21, 209–248 (Budapest: Reciti Kiadó, 2023), 238–241.

5 A költő autográf kézíratairól bővebben: VERSEGHY Ferenc, *Összes költeményei*, kiad. HOVÁNSZKI Mária, Régi magyar költők tára: XVIII. század 18, 2 köt. (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021), 2:43–92.

6 OSZK Kt. Oct. Hung. 764; STOLL 338. sz.

7 OSZK Zeneműtár, Ms. mus. 1824; STOLL 343. sz.

részben ugyanazt a saját és vegyes szöveggyűjteményt. A címadás többrétegű: másodjára a Parnasszust már nem tekinti magyar helyszínnek, csupán egy magyar műzsárolról szól, aki mintegy vendégeskedik a költők szent hegyén. Gyakori a nyilatkozataiban ez a metafora: a Parnasszus nem mindenkinek való, akárki ne törekedjen e magaslatokra. Verseghy szerint mégis sok gyom tenyészik a szent ligetekben. Ez visszatérő motívum a korabeli értelmiségi közbeszédben, Csokonai-nak szintén voltak ilyen nyilatkozatai, kissé máshonnan közelítve. Az igazi költészet mentesítése az alantasságtól éppúgy programmá válik a csinosodás korában. Verseghy ezt a fajta értelmiségi (egyházi kollégiumokban megismert) közköltészetet feltehetőleg nem sorolta az alantasabb réteghez, még akkor sem, ha az énekek szókincsében esetleg sok az alpári elem.

A sokat idézett *Rikóti Mátyásra* (1804) mint közköltészeti légyapírra tekinthetünk. (Az elbeszélő költeményt most nem tárgyalom bővebben, korábban többször is írtam róla.)⁸ Mentalitástörténeti szempontból megismerhetjük a provinciális környezetben élő, magát a tehetségénél följebb értékelő alkotó életpályáját, illetve közösségi működésének körülményeit (ünnepségek, templomi szolgálat, temetés stb.). Ezen felül csiszolt kidolgozásban kapjuk a Verseghyre kevésbé, de a mű hőisére, Rikóti Mátyás kántor úrra annál inkább jellemző hagyományos magyar poézist. Verseghy ezúttal Gvadányi és Gyöngyösi modorában választott formát mondanivalójához; számos példa igazolja, hogy – miközben kissé alantasnak tartotta, és sok poétikai kifogást támasztott vele szemben – rutinosan művelte a tizenketteseket, épp úgy, mint az időmértékes vagy a kétszeres verselést. Az itt megidézett közköltészeti beszédmód a 19. század folyamán egyre inkább a magyar középosztályok kultúrájává vált, s egyre kevésbé volt az elité (annak legfeljebb a szórakozását szolgálta, lásd a verbunkos népszerűségét). Ám az elitista Verseghy könnyedén alkalmazta a közepes igényekhez szóló szókincsset, sőt néha engedte fölszüremkedni ezt az alantasabb stílust is. Hovánszki Mária az összes költemények kritikai kiadásának bevezetőjében kiemeli, hogy Verseghy ettől a rétegtől valójában idegenkedett, s inkább a megnevesítés eszközeit kereste.⁹ Nyelvművész volt, de nemcsak a terminológia virtuóza, hanem az aktív nyelvhasználaté is. Ebben pedig javára válhatott a széles irodalomszociológiai tájékozottság.

8 CsÖRSZ Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban 1700–1800*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2016), 197–212; CsÖRSZ Rumen István, „Pejgazos lovásza: Rikóti Mátyás, a verselő Mekk mester”, in *In memoriam Verseghy Ferenc 7: Emlékkönyv a Szolnokon 2017. április 3–4-én rendezett tudományos konferencia anyagából*, szerk. DONCSECZ Etelka és LENGYEL Réka, 82–97 (Szolnok: Verseghy Ferenc Könyvtár és Közművelődési Intézmény, 2018).

9 PL. VERSEGHY, *Összes költeményei*, 2:19, 100, 106.

2.

Az alábbiakban három olyan szöveget idézek, amelyeket Verseghy 1780–1781-ben lemásolt saját kézírataiba. Első példánk, a *Van egy híres hegyes-völgyes vá-, vá-, város*¹⁰ kezdetű gúnydal mindkét gyűjteményében szerepel, utóbbiban kortával. Küllős Imolával 2000-ben közreadtuk kritikai kiadását a *Közköltészet 1.* kötetben, a *Mulattatók*ban, lehetőség szerint a teljes szövegcsaládot feltárva.¹¹ Ez egy jellegzetes „félrehallós” nóta: mielőtt a második sorban kimondanánk valamely trágár szót, gyorsan átcsap a harmadik sorra, elterelve az éneklő és a hallgatók figyelmét. Az öncenzúra a zenében is érvényesül: az ilyen szerkezetű dalokat *csali nótának* hívták akkoriban, mivel az első sorpár zenéje eltér a folytatástól, a 2. sort záró negyedek tudatosan megszakadnak.¹² Verseghy tizennégy versszakal örököltette meg, az első kettő:

Van egy híres, hegyes, völgyes vá, vá, város,
de hogy rosszak a lakosi ká, ká,
kákat nádat aratni,
abbol tüzet rakatni.

Terem kívül mezeiben murva,
de belül sok találkozik kur, [kur,]
kurjongatni, kergetni,
farkasokat jeszgetni.¹³

- 10 A közköltészeti szövegek kezdősorát az alábbiakban mindig modern betűhasználattal és központozással adom meg, kivéve a konkrét idézeteket.
- 11 KÜLLŐS Imola, kiad., CSÖRSZ Rumen István, mts., *Közköltészet 1: Mulattatók*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 4 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 112. sz. A továbbiakban: RMKT XVIII/4. Természetesen azóta előkerült néhány újabb variáns.
- 12 A kifejezést a 20. század elején még használták, vö. FRÄNKEL Bertalan, „Magyar dalcsirák. (Válasz Seprődy Jánosnak „Marosszéki dalgyűjtemény” című cikkére)”, *Etnographia* 14 (1903): 39–51. A *Béborula, már elmúla* kezdetű mulatónótáról és annak variánsairól: CSÖRSZ Rumen István, „Vagy egyképpen, vagy másképpen: Egy XVIII–XIX. századi mulatónóta variációs rendszere”, in *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*, szerk. DEÁKY Zita, 134–174 (Budapest: Györffy István Néprajzi Egyesület, 2002).
- 13 VERSEGHY, *Összes költeményei*, 1:1060–1061, 1060. Verseghy az egykorú változatoknál kevésbé pejoratívan kezdi az éneket, másutt gyakran a *Van egy hitvány, tetves, rongyos vá-, vá-, város* sor olvasható.

A szövegcsaládnak 44 változatát ismerjük 1760-tól 1840-ig, ez kiemelkedően magas a közköltészeti mezőnyben, s a felekezeti megoszlásuk is egyenletes, 1790 után megszaporodnak a protestáns forrásokból való lejegyzések. A dal szerkezete legkésőbb az 1760-as években kialakult (lásd a következő táblázatot), azaz Verseghy akár gyerekkorától ismerhette, de a feljegyzések az 1770-es, 1780-as évtizedekben, az ő ifjúkorában sűrűsödnek meg. Onnantól töretlenül éneklük a reformkorig, egy-két nyomtatott kiadásról is tudunk (váci *Énekes Gyűjtemény*, [1799]; kalendáriumok, 1801, 1807). Eközben kialakult egy elég obszcén altípus *Júliusban szépen penge a ka-, ka-, kasza*, illetve a *Mesterlegény fájjalja az i-, i-, inát* kezdősorral – az elhallgatott rímeket könnyű kitalálni kétszáz év múltán is. Utóbbi például Arany János is feljegyezte *Dalgyűjteményében* (1874),¹⁴ aki 1834 táján Debrecenben tanulhatta. Ez már elszakad a rágalmozók kírímes-félrehallós szidalmazásától, de megmarad az eredeti, tréfás kolofon, amely egyúttal az ének katolikus (vagy őket csúfoló) gyökereit is megsejteti:

E verseket írta-meg egy barát,
ki nem hiszi, kapja fel a szar, [szar,
szarvas-tag az uraknak,
lentse borsó barátnak.¹⁵

Az alapformát jelentő 18. századi ének címe többnyire: *Rossz nyelvek* vagy *Rágalmozó nép*, Verseghynél mind a kétszer ez utóbbi címet viseli. Fontos továbbá, hogy kottás feljegyzést nem ismerünk Verseghy előtt. Az ő zenei tudásáért a magyar közköltészet-történet sokszoros hálával tartozik, mert akad olyan szöveg, amiből egykorú dallamunk kizárólag tőle maradt fenn (lásd alább). Más kérdés, hogy Verseghy kis mértékben biztosan stilizálta a dallamokat,¹⁶ esetünkben talán túl szép a dallamív, s túl kidolgozottak a tizenhatod-futamok a későbbi feljegyzésekhez képest.¹⁷ Mindenesetre a következő hangjegyes adat évtizedekkel későbből ismert, Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekeiből* (1813).

14 MTA KIK Kézirattár K 501, I. 80. sz. <http://arany.btk.mta.hu/versek/mesterlegeny-fajjalja-az-i-i-inat-megjelenes>

15 VERSEGHY, *Összes költeményei*, 1:1061, 14. versszak.

16 Erre gyanakodhatunk például a *Cur mundus militat* közismert, gagliarda ritmusú dallamának sajátos ritmikái és melodikus átdolgozásakor a *Parnasszus-kéziratban*, vö. *uo.*, 1:1078.

17 RMKT XVIII/4, 112. sz. jegyzetei, négy dallamváltozat közlésével: 520–521. Vö. DOMOKOS Mária és PAKSA Katalin, „Vigsággal zeng Parnassusnak magas teteje”: 18. századi kottás források és a magyar zenei néphagyomány / “The High Peak of Mount Parnassus Resounds with Delight”: 18th-century musical sources and the Hungarian folk music (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2016), 148. sz.

Allegro moderato

Van egy hi-res he-gyes völ-gyes vá vá vá - ros de hogy rosz-szak a la - ko - si
ká ká ká - kát ná - dat a - rat - ni ab - bul tü - zet ra - kat - ni.

Amikor Küllös Imolával egy-egy szövegcsaládot elemzünk az RMKT közlészeti köteteiben, gyakran táblázatokat készítünk, hogy összehasonlítható legyen a több tucat variáns. Az alábbi táblázat a szövegcsalád variatúrájának csupán az első évtizedeit mutatja, még hosszan folytatódik a jobb oldalon. A négyzetek a több változatban előforduló strófákat jelölik (sorszámuktól függetlenül), a körök az invariáns versszakokat. A számok a Stoll-bibliográfia tételszámai, az egykorúak így nagyjából egy csoportban vannak.

	271	1079	299	332	VF	344	383	393	409*	414	419	ÉGY	444a	444b	491
Van egy hitvány, tetves, rongyos	■	■	■	■	■	■	■	■	■		■	■	■	■	■
Mezejében kívül terem bur-bur	■	■	■	■	■	■	■	■	■		■	■	■	■	
Ott az embert csakhamar	■	■	■	■	■	■	■	■	■			■	■	■	■
Hol mit látnak, egymásnak meg	■	■	■	■	■	■	■	■	■		■			■	
Becsületit kinek-kinek marják	■	■	■	■	■	■	■		■		■	■	■	■	
Aki ilyen, viselje az ujján	■	■	■	■	■	■	■	■	■		■	■	■	■	■
E verseket csinálta egy barát	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■	■
Drága itten csak egy hitvány in			■	■	■	■	■	■	■		■	■	■	■	■
Másoknak szép hírét-nevét rág				■	■	■	■	■	■					■	■
Vagy kell, vagy nem, az ő nyelv				■	■	■	■							■	
Becsületit az embernek lopják				■	■	■	■							■	
Bár olymódon a rossz hirt ne fal				■	■	■	■							■	
Másoknak jótéteményét fúrják					■	■	■							■	
Köröskörül mezejében hatyú					■		■					■	■	■	
Deákoknak is van egy kis káro								●							
A városban lakik egy kis mágn.								●							
Mesterlegény fájlalja az inát								■		■					■
Júliusban szépen peng a kasza								■		■					■
Ott a háznál lakik egy kishű								●							

Szürke sáv jelzi Verseghy gyűjteményeit, VF monogrammal (mindkét kéziratában azonos szöveg szerepel). Látszik, hogy a dal leghosszabb másolatai ebből az időszakból valók, s ugyanez a strófarepertoár jellemző az egykorú kéziratokra, illetve a szintén egyházi személytől származó *Horváth András-énekeskönyvre* (1799–1800, 444a–b). Tulajdonosa, Pázmándi Horváth Endre író, költő láthatólag ugyanazt a típusú variánszt ismerte, amelyet Verseghy. A 383-as, egyező kínálatú változat

Jankovich Miklós feljegyzése 1790 tájáról. Mindezek érdekesen összefüggnek: Jankovich piarista diák volt, és Horváth Jánosnak (Verseghy kései pártfogójának) ekkoriban pozsonyi diáktársa. Az *Erdélyi-énekeskönyvet* szintén ő mentette meg, de hogy kitől vette vagy kapta, arról nincs adatunk. Az informális kis tudós társaság tagjai valószínűleg úgy adták-vették egymás között a szövegeket, hogy azoknak már csak egyéni másolatait ismerjük, míg az alapforrások és a körbe küldött példányok néha már elkallódtak.¹⁸ Ez a szövegcsalád viszonylag hamar lezárja a városcsúfoló alaprepertoárt, és az 1790-es évektől, de inkább 1800 után, ahogy jobbra haladunk a táblázatban, fokozatosan ritkul, mondhatni egyre hígabbak a változatok. Viszont megjelennek az említett altípus képviselői, itt csatlakoznak be az obszcénabb és a városi tartalomtól elszakadó szövegágak. Vagyis ahogyan Verseghy megismerte ezt a szövegcsaládot diákkorában, úgy idősebb korában mástól már nemigen hallhatta volna vissza, csak a nemzedéktársaitól, akik talán nem énekeltek már ekkoriban, tehát épp időben jegyezte le nekünk. Köszönettel tartozunk érte.

3.

Egy másik példa szintén gúnyvers, s a rossz nyelvektől sem mentes: *Az újdón új policiát, ha kívánod, ühübü.* Ugyancsak nyelvi játékot rejt: a rím��avak ki vannak hagyva, hiszen jobb, ha nem mondjuk ki azokat a kényes kifejezéseket. Ezáltal többféle megfejtése is lehetséges annak, hogy melyik versszakba mit kell behelyettesíteni, s ezt Verseghy sem kívánta pontosítani:

Az újdón új politziát,
 ha kívánod – – –
 E világnak praktikáját,
 ha nem tudod – – –
 de vigyázva kell szollanom,
 sokat-is félbe harapnom,
 ne talántán.¹⁹

¹⁸ Közismert a *Pannóniai ének* hiányzó ősforrásának és mégis viszonylag széles körben elterjedt másolatainak problematikája. Vö. legújabban: BALÁZS Debóra, „Dugonics András bicskája”, in *Gerézdi Rabán Emlékkonferencia*, szerk. SIMON Zsolt, BALÁZS Debóra, BARTÓK Zsófia Ágnes, BOGNÁR Péter és MARÓTHY Szilvia, Információ-történeti műhely, 8–17 (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2015); MARÓTHY Szilvia, „Pannóniai ének Critical Edition (PECE)”, in *uo.*, 30–41.

¹⁹ VERSEGHY, *Összes költeményei*, 1:1061–1062, 1061, 1. versszak.

Pedig 1781-ben ez a dal még viszonylag tehermentesen lejegyezhető volt, általánosan csak a világ visszásságairól szólt. Dugonics valamivel korábbi lejegyzése világosabban mutatja a tényleges strófaszervezetet:

Az vidám uj Politiat
 ha kívánod – – –
 s- ez világnak practikáját
 hanem bánod – – –
 De vigyázva kel szollanunk
 – – – – –
 Sokatis félben harapnunk
 ne talántán – – –²⁰

A dal Verseghynél a *Mostani világ* címet viseli. Több ízben megjelent nyomtatásban is, oly ártatlannak tűnt. Pedig ilyen szakaszai is vannak:

Ha fel-akarsz akasztatni,
 tsak parányit.
 Ha pedig magasztaltatni,
 ezer annyit.
 Nem erköltsel kedveskedni,
 hanem pénzzel vétket venni
 kell most, máskép.²¹

Mai szavakkal: a tyúktolvajt felakasztják, a sikkasztó bankárt meg kitüntetik. Érdemes felütni a kritikai kiadását, hogy lássuk, hol helyezkedik el Verseghy versmásolata a közköltészeti szöveg hagyományláncában. Előtte két, piarista érintettségű forrásunk van, a *Lőcsei énekeskönyv* (1768) és Mészáros Ignác gyűjteménye, aki ennek az értelmiségi körnek egy jeles tagja, a *Kártigám* fordítója. Ezek mind felvidéki és közép-magyarországi források, csupán a *Szíveket Újító Bokréta* erdélyi (és jó eséllyel református), mert ott is fel-felbukkan a dal, de nem válik tipikussá. Ez a szöveg különösen nagy népszerűsége tett szert, mivel Révai Miklós felvette Faludi Ferenc verseinek gyűjteményes kiadásába, megjegyezve, hogy nem tartja

20 *Dugonics András kézírata* (1760-as évek), Csörsz Rumen István és Küllös Imola, kiad., *Közköltészet 3/B: Közérkölc és egyéni sors*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 15 (Budapest: Universitas Kiadó, 2015), 25/I. sz., 1. versszak. A továbbiakban: RMKT XVIII/15.

21 *Uo.*, 1:1062, 8. versszak.

a költő saját művének. Az utókor sem tartja annak, ezért anonim szöveggént közöltük 2015-ben.²² (Verseghy még nem Révai kiadásából ismerhette a szöveget, mivel az ő lejegyzései évekkal korábbiak.)

A kottás lejegyzések közül ismét Verseghynek köszönhetjük az elsőt, bár ő nem mellékelte kottát hozzá, hanem nótaulással irányított a saját gyűjteményének egyik Faludi-dallamához. Utána ismét Pálóczi Horváth Ádámig (1813), majd Mindszenty Dánielig (1832) kell várni, egyébként mindketten kissé eltérő dallamot adnak hozzá, aligha volt teljesen egységes dallamív vagy metrum tekintetében, többféle 4×15-ösre rá lehetett énekelni.²³

Az új-don - új po - lí - ci - át ha kí - vá - nod - - -
E vi - lág - nak prak - ti - ká - ját ha nem tu - dod - - -
De vi - gyáz - va kell szó - la - nom,
So - kat is fél - be ha - rap - nom, ne - ta - lán - tán - - -

A két bemutatott dalszöveg országosan ismert volt, de a korai variánsaikat jóformán ugyanazok a kéziratok őrzik, Verseghynél is egymást követik. Mindkettő jól adatolható mind földrajzilag, mind a szellemi közösségek tekintetében Verseghy neveltetésének helyszíneiről. Az alábbi gyűjteményekben mindkét ének szerepel, bár többnyire nem azonos formában:

forrás	Van egy híres...	Az újdonúj políciát...
Lőcsei énekeskönyv (1768)	+	+
Szíveket Újító Bokréta (1770)	+	+
Erdélyi-énekeskönyv (1779)	+	+
Verseghy két Parnassus-kézirata (1780, 1781)	++	++
<i>Énekes Gyűjtemény</i> kiadásai (Vác, 1799, 1801, 1803, 1823)	+	+
Horváth András-énekeskönyv (1799–1800 k.)	++	++
Pater Vitus énekeskönyve (1800–1830 k.)	+	+
Pálóczi Horváth Ádám: <i>Ötödfélszáz énekek</i> (1813)	+	+

22 RMKT XVIII/15, 25. sz.

23 Mindhárom dallam közlése: uo., 367–368.

Amennyire tudjuk, Verseghy szövegvariánsai nem szolgáltak alapként a későbbi nyomtatott kiadásokhoz, szoros másolatot sem ismerünk Jankovich Miklósn kívül. Ő az irigyek csúfolóját szó szerint és *Rágalmazó nép* címmel másolta le, jelezve, hogy szerinte ezt is Faludinak tulajdonítják.²⁴ Érdekes, hogy ez a két Verseghy-kézirat tudomásunk szerint nem volt Jankovich tulajdonában, de van a levelei között egy egyedi, kottás autográf, amelynek érkezését nem tudjuk időhöz kötni (Verseghy 1780-ban küldte el Kreskay Imrének). Eddig úgy gondoltam, Kreskaytól kerülhetett később Jankovichhoz. Ám a *Rágalmazó nép* túl szoros másolata gyanús: esetleg Jankovich már diákéveiben, 1790 táján hozzájutott volna kölcsönképp Verseghy gyűjteményeihez? Avagy mindkettőnek közös forrása volt, amelyet igyekeztek híven lemásolni. A hagyomány formálásában kevésbé részt vevő, de gondos másolatok közvetlen forrását egyelőre nem ismerjük.

4.

A harmadik szöveg afféle kuriózum ugyanebből az 1781-es Verseghy-kéziratból. *A Szarándokság, kemény rabság élte az embernek* eredetileg az egyházi szolgálat vagy a diákság helyett katonaéletet választó ember panaszaként érthető; üzenete, hogy mindenütt rossz, ott is rossz lesz. Variánsait csak a 18. század végéig ismerjük, és jóval átláthatóbb szövegcsalád a fentebb bemutatott, igen tágas variánsoknál. *Sorsválasztás* – Verseghy ezt a címet adta neki, s ezúttal sokkal intenzívebben részt vett a szövegcsalád életében. Az előző közdalok esetében csupán egy (elég jó szövegállapotú) variánst örökített meg a sok közül, nem is mindig a leghoszszabbat. Ebben az esetben mindössze öt változatról tudunk, sőt valójában csak négyről, hiszen az egyik Jankovich Miklós másolata saját korábbi verziójáról:²⁵

Szakolczai István-énekeskönyv (1762) 91a–b. *Katonaének*.

Verseghy-énekeskönyv (1781) 36b–37a. *Sorsválasztás*.

Jankovich Miklós: Magyar világi énekek (1789–1793) 18a. *Elkesergett katonának éneke*.

Jankovich Miklós: Nemzeti Dalok Gyűjteménye (XIX. század eleje) VIII. 26a.

Tahy Gáspár: Hasznos Mulatságok (1821–1839) 25b.

24 RMKT XVIII/4, 112/XIII. sz., 516. Révai kiadása nem utal arra, hogy az anonim dalt Faludinak tulajdonították volna.

25 Bővebben: Csörsz Rumen István és Küllös Imola, kiad., *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 14 (Budapest: Universitas Kiadó–Editio Princeps Kiadó, 2013), 125. sz. A továbbiakban: RMKT XVIII/14.

A panaszdal minden feljegyzője katolikus személy volt, s a szöveg az abolíciós korszak hangulatát tükrözi (Verseghy a *Parnassus* következő énekét is ugyanennek dallamára, azonos szellemben jegyzi le, talán ő maga a szerzője: *Pusztá mezők, sűrű erdők, sorsom sirassátok*).²⁶ A katonai tárgyú ének Verseghynél érdekes transzformáción megy keresztül. A vers hőse „nem tudhatja, melyik légyen igaz útja a mennyeknek”, tehát, mintha egy fiatalember teológiai pályáról csapna fel katonának, „vagy bosszúság, vagy adósság embert táborba viszi”. Általános motívum a régi közköltészetben a diákok katonává válása a jobb megélhetés reményében, de aztán „sokat ígér szerencse”, és „nincsen állandó kincse”. Akár győztesként, akár vesztésként rossz lesz az ember sorsa. „Jobb lett volna országomban Istenemnek szolgálnom” – vagyis megmaradni papként. Az egyetlen ismert, feltehetően korábbi egyházi dallamok átdolgozásával született dallam itt is Verseghyé.²⁷

Lente

Sza - rán - dok - ság ke - mény rab - ság él - te az em - ber - nek
 gon - dol - ko - dik és tö - rö - dik szo - mor - ko - dik és ag - go - dik
 el - mé - jé - vel ve - te - ke - dik hogy szol - gál - lyon Is - ten - nek.

Verseghy itt egyértelműen költői befolyással bír a szövegre, szöveggazdaként dolgozik, átír, travesztál. Az általa készített parafrázisnak nem ismerjük másolatát, még Jankovich Miklóstól sem. A Verseghy által lejegyzett szöveget ezúttal teljes hosszában közlöm. Azokat a helyeket kurziváltam, ahol lényegesen beavatkozott az eredeti szövegcsaládba, teljesen új sorokat írt, új fogalmakat illesztett be, hogy szorosabban hozzárendelje a verset a papi élethez, amelyhez képest érzékelteti a külvilág hányattatásait (mondhatni saját sorsából frissítette fel az általános motívumokat). A korábbi változatban a katonaság egy konkrét közösség volt, saját motívumokkal. Verseghy átdolgozásában ez csak áttételesen jelentkezik.

26 VERSEGHY, *Összes költeményei*, 1:1047.

27 Kiadása: uo., 1:1046, vö. RMKT XVIII/14, 503.

Szarándokság, kemény rabság élte az embernek;
nem tudhatta, mellyik úttya légyen bátrább menyeknek;
gondolkodik, és törődik,
szomorkodik, és aggódik,
elméjével vetekedik,
hogyan szolgáljon *Istennek*.

A vágyódás, kívánczóság embert *sok gondra* viszi;
szerentségét, híres nevét sokféleképp reméli;
már világba esik kedve;
már Egekhez fordul szíve,
már vidám, már bus elméje
életét keseríti.

Kétségében gyötrelmében fonnyad, 's fárad az ember,
akarattját, gondolatját bú árasztja, mint tenger;
nem tudja, hová indullyon,
avagy melyik részre fordullyon,
habjaival fájdalmakat,
's buval sok gondot kever.

A *világban*, mint tárházban sokat igir szerentse;
fordul kotzka, hatrul vakra,
nincsen állandó kincse:
Egyik hasznat tapasztallya,
másik ártalmát kostollya;
Ezer világ practikája,
ezer az ő bilintse.

Jobb lesz *tebát tsendességben* az *Istennek* szolgálni;
mintsem *világ lármájával az Eget vadítani;*
csak egy ugrás, vagy egy botlás
lészen világból ki múlás,
akkor talán sohajtozni,
's jajt Nem lehet mondani.²⁸

5.

Negyedik példánk, az *Egri megye, vagyon miért sírj* kezdetű búcsúének valóban a katolikus egyházon belüli közköltészethez tartozik. Variantúráját Dóbék Ágnes állította össze a *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 7. kötetében.²⁹ Az éneket eredetileg Jakabfavi Román minorita gvárdián írta, és Barkóczy Ferenc püspök távozását (1761) siratják benne az egriek, allegorikusan az egri bölcs Múzsák. Verseghy ezt is ismerhette akár Egerben, hiszen egyházzeneszként már jóval Barkóczy távozása után szolgált a városban, ahol ráadásul egy időben éltek a püspök testvérével, Barkóczy Antallal.

Az egyetlen kottás változatot szintén Verseghy jegyezte fel. Dallamtörténetileg azért érdekes, mivel a búcsúdál egyik másolatánál nótajelzés utal *A szerencse tündér kerekén*³⁰ dallamára. Ez egy erdélyi eredetű, országosan elterjedt szövegcsalád, minden felekezetben énekelték, a Székelyföld csücskéig a néphagyományból is gyűjthető volt. Ennek folyományaként a dallamai sem egyformák. Az egyik ág a Rákóczi-dallamcsaládhoz tartozik.³¹ Ennek még dunántúli feljegyzése is akad, ahol pedig a dallamcsalád ritka. A másik ág viszont nagyon hasonlít a Verseghy-féle nyugatias dallamhoz. Erre a dūr, szekvenciázó dallamra ez az egyik korai adatunk (gyakoribb szöveg: *Gyászos szívem, jaj, mint kesereg; E mostani álnok világban; Ami fénylik, nem mind arany az*), s ugyanezt a típust képviseli a *Gyászos szívem...* dallama a *Novák-melodiáriumból* (1791–1792), amelyet nótajelzésként hivatkoznak a szerencse-vers egyik kései változatához. Mivel tehát *A szerencse tündér kerekén* kétféle dallamra énekelhető, amikor nótajelzésként idézik (ahogy Jakabfalvi Román és társai), ez is kétféle megoldást takar. Verseghy szerepe épp az összefüggést feltáró, „áthidaló” adat rögzítése miatt vált kulcsfontosságúvá.³²

29 DÓBÉK Ágnes, „Barkóczy Ferenc püspök Fuorcontrasti kastélyának ábrázolása korabeli verses forrásokban”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 7, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 111–120 (Budapest: Reciti Kiadó, 2019), 116–119.

30 Bővebben: RMKT XVIII/15, 143. sz.

31 ДОМОКОС és ПАКСА, „Vígággal zeng Parnasszusnak...”, 60. dallamtípus.

32 Hasonlóképp vélekedik Hovánszki Mária a jegyzetekben, vö. VERSEGHY, *Összes költeményei*, 2:713.

Adagio

Eg - ri me - gye Va - gyon mi - ért sirj
nints mód ben - ne hogy bá - nat - tal birj

É - ne - ke - ket bús ver - se - ket köny - ve - id - del irj
Illy her - tze - get, ki té - ge - det ked - velt így ki - sírj.

Verseghegy Ferenc dallamfeljegyzése (1781)

A sze - ren - cse tün - dér ke - re - kin
Ö - röm u - tán kö - vet - ke - zik kín,

Ha mi jót ad, ab - ban fény - lik raj - tad a nap - fény,

Míg meg nem foszt, bú - ra nem oszt, pél - da va - gyok én.

A *Novák-melodiárium* dallama (eredetileg: *Gyászos szívem, jaj, mint kesereg*, 1791 k.)

6.

Ugyancsak hálával tartozunk Verseghegynek egy különleges kotta közléséért a *Rikóti Mátyás* (1804) függelékében, *Rikóti' Áriája* címmel. Szövege a satirikus költemény I. dalában szerepel egy anekdota részeként:

„Sírhatz te is Kormos! e' meghervadt ágonn,
kinek párja nem volt hetedhét országonn.
Kontráll, még zokogok illy nemes virágonn.
Anyád helyett ő volt anyád e' világonn.”³³

A függelékben kiadott dallam az Árgirus-dallamcsalád³⁴ első érdemi feljegyzése.³⁵ Előtte csak egy ponyván kiadott kotta ismert, egy jóval korábbi énekkel (Harsányi János: *Siralmas ének a sáskákról*, 1749). Noha ez a dallamcsalád valószínűleg sokkal régebbi, de nemigen kottázták le, mert könnyű volt megtanulni. Rikóti áriájában a 4. sorban (*Anyád helyett ő volt anyád e világon*) a lenti dominánstól fölfelé lépkedő dallamív rajzolódik ki, s noha a népi változatokból ez az elem többnyire kiveszett, még erre is van folklór adat.³⁶

Largó

Sírhatz te is Kormos! e' meghervadt ágonn, Kinek párja nem volt hetedhét országonn.
Kontrály még zokogok, illy nemes vi-rágonn, Anyád helyett ő volt anyád e' vi-lágonn.

Parlando

Fényesen süttöt rám má-i piros hajnal, Örömmel üdvözlöm ártatlan szívemet,
Végső bucsúsára indítom nyelvemet, Szeretet je-lé-re adtam jobb kezemet.

„Rikóti áriája” és népi változat Bartók gyűjtéséből³⁷

Verseghy tehát ismét egy ritka variánst rögzített. A dallamcsaládon belül is szórványos ez a megoldás, nem olyan következetesen ereszkedő, mint például az *Abol keletkezik egy fekete felhő*, amelyet az általa kigúnyolt Pálóczi Horváth Ádám kottázott le 1813-ban. (Ki tudja, Verseghynek nem volt-e arról értesülése, hogy Horváth – ahogy Csokonai is – kedvelte ezt a dallamot. Ha igen, akkor aligha vélet-

34 DOMOKOS és PAKSA, „*Vígsággal zeng Parnasszusnak...*”, 7. dallamtípus.

35 Kontextusáról bővebben írtam már korábbi kötetemben: CSÖRSZ, *A kesergő nimfától...*, 204–205.

36 A népzenei variáns Bartók Béla gyűjtése (1907, Csikjenőfalva, Csík), *Fényesen süttöt rám má-i piros hajnal*; DOMOKOS és PAKSA, „*Vígsággal zeng Parnasszusnak...*”, 7. dallamtípus h). Hasonló dallamív ugyanebből a régióból Kodály Zoltán 1910-es gyűjtése, Szárhegy (Csík), menyasszonybúcsúztató (<http://systems.zti.hu/br/hu/browse/19/3234?sort=4>);

37 A kották forrása: DOMOKOS és PAKSA, „*Vígsággal zeng Parnasszusnak...*”, 7. kottapélda b) és h) variánsok.

len Rikóti áriájának dallamválasztása, amely minden szempontból elűt a függelék további, Mozarttól kölcsönzött melódiáitól. De ezen túl is jellemző lehetett e régies, keserves, rubato dallamok használata a protestáns köznemesség és a falusi lakosság körében.)

A kutyavonyítással kísért temetési ének természetesen szöveges tréfát is rejt. Rímszavai sok műfajban előfordulnak a 18. század végén. A korszak legismertebb *quodlibet*-jét, az *Érthetetlen éneket* épp Pálóczi Horváth Ádám írta a Strassburger tánc dallamára még az 1780-as években (*Csipkebokor, kormos agyag énekemet énekelj*);³⁸ a magasabb ízlésűek nevében írt *Felelet a Mondolatra* (1815) elrettentésül idézi. Ennek egyik szakaszában ugyanazok a rímek köszönnek ránk:

Ritka madár okos ember
 ezen a' világon,
 Amoda függ sánta rigó
 egy le-törött ágonn.³⁹

De természetesen máshol is egymás mellett találjuk a rímszavakat, például egy asszonypanaszban, melyet ponyván is kiadtak:

Éltem e *világon*, mint madár az *ágon*,
 Minden boldogságban, egész szabadságban [...] ⁴⁰

Vagy egy másik keservesben:

Mások élük víg kedvüket nagy gyönyörűségben,
 De én, mint rab a tömlöcben, élek nagy ínségben.
 Mint gerlice száraz *ágon*,
 Úgy kesergék e *világon*,
 Nincs, ki vigasztaljon,
 Mellettem fölálljon.⁴¹

38 Kritikai kiadás: PÁLÓCZI Horváth Ádám, *Verses kiadványai (1787–1796)*, kiad. TÓTH Barna, a latin szövegeket ford. LENGYEL Réka, Régi magyar költők tára: XVIII. század 16 (Budapest–Debrecen: Universitas Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015), 403–404. A továbbiakban: RMKT XVIII/16. A dal közköltési kapcsolatairól pl. CSÖRSZ, *A kesergő nimfától...*, 240–254.

39 RMKT XVIII/16, 404.

40 RMKT XVIII/15, 110/I. sz. (*Jaj nekem, szegénynek, árva idegennek*), 5. versszak.

41 *Uo.*, 119/I. sz. (*Vajon kinek panaszoljam szívemnek fájdalmát*), 3. versszak.

Verseghy épp ugyanúgy jár el, ahogy a váratlan helyzetben verset rögtönző Rikóti Máttyás: a leggyakoribb, közhelyszerű rímeket kapja elő. Az sem kizárt, hogy a dallam útján érkeztek a rögtönzésbe, valamely keserves szöveggel.

Ám a legérdekesebb szókapcsolat az egész szövegben: *hetedhét ország*on. Ma természetesen vesszük, hogy mindenki ismeri a népmesékből, Petőfitől és Aranytól, de ez 1800 körül sokkal kevésbé adatolható – részben amiatt, hogy a jellegzetes népmesekezdő formulát nem volt miért lejegyezzék ekkoriban. Jellemző módon Vitkovics Mihály népies műdalában találkozunk vele először nyomtatásban 1810 után, két párhuzamos szakaszban (mindkettőben az *ágon* szóval rímel, ahogy Verseghynél):

Nints olyan gyönyörűség,
Hej heted hét Országon,
Mint minékünk tseveg,
A' nagy bikfa-ágon.

Nints olyan szép muzsika,
Hej heted hét országon;
Mint minékünk tsengett,
Ott a' bikfa ágon.⁴²

Meglepő módon az általunk eddig feltárt közköltészeti szöveganyagban sem fordul elő, még a hazugságmesék között sem. Éppígy hiányzik Gvadányinál, sőt a Nyelvtudományi Intézet *Magyar történeti szövegtár*ában is csak egyetlen adat előzi meg Verseghyét (aki nem szerepel a *hetedhét* szó kapcsán): a Hatvani Istvánmondák kéziratos lejegyzése 1796 tájáról.⁴³ 1793-ban már Csokonai mesemondó cigánya, Szuszmir is használja a formulát a *Tempefő*iben („No Kiráj Atyam én el megyek hetedhét ország ellen”),⁴⁴ ám ezt a szöveget Verseghy nem olvashatta, mert nem jelent meg nyomtatásban. Minden arra vall, hogy verses szövegben Verseghy írta le először, ráadásul rímhelyzetben. Sőt a költemény későbbi pontján megismétli ugyanezeket a rímeket. Ezzel is jelzi sablonosságát, hiszen Máttyás ezúttal névnapköszöntőt mond:

42 [VITKOVICS Mihály], *Hej, pajtás, be nevetem világ bolondságát*. Ponyván kiadott szövegét lásd Csörsz Rumen István, kiad., *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820: II. Oktató és szórakoztató költészet*, ReTextum 11 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020), 12. sz., 10–11. versszak. A verset 1800 táján írhatta, első kéziratos másolatait 1806-ból ismerjük.

43 A korpusz honlapja: <https://clara.nytud.hu/mtsz/>.

44 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Összes művei: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. DEBRECZENI Attila, vezető munkatárs. TÓTH Barna (Debrecen: MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, 2016–2023), https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_drama_16_k&hi=tempef%C5%91i. Szintén *hetedhét ország ellen* formulaként szerepel Pálóczi Horváth Ádám kéziratos közmondástárában (1819).

Semmi baja sem lesz soha e' világonn.
 Nagy híre neve megy hetedhét országonn.
 Úgy fog vigadozni mint madár az ágonn,
 's contentummal élni mint méh a' virágonn.⁴⁵

A reformkorban gyakoribbá válik ez a formula a magyar sajtóban – ahogy a meseközlések –, Petőfi már nemcsak a szájhagyományból ismerhette és idézhette a *János vitéz*ben: „Jancsi már hetedhét országon túl jára”.⁴⁶ Nem kizárt azonban, hogy a rímhelyzetű esetek voltaképp mind Versegly Ferenc *Rikóti Mátyás*ára, főként a kottával közölt strófára vezethetők vissza, s noha név nélkül adta ki, sokan olvashatták. 1845-ben, Szemere Miklós *A régi jó Gvadányi Petőfihöz* című gúnyversében így találkozunk vele:

Hjah persze! Istók is szép lenne magában,
 Párja nem volna majd hetedhét országban.⁴⁷

A bökvers 1845-ben jelent meg a *Honderú* hasábjain, amit Arany János is olvashatott. Akár innen, de még inkább közvetlenül a *Rikóti Mátyás*ból meríthette az ötletet a *Toldi* (1846) Előhangjának közismert sorához:

Ez volt ám az ember, ha kellett, a gáton,
 Nem terem ma párja hetedhét országon.⁴⁸

7.

Hasonló a helyzet az *Őrszikével*, ami egy közköltészeti dalocska sokszoros átírata. 1806-ban adta közre a *Magyar Aglájában*, kottával.⁴⁹ Ez egy megszipített, egykor alpári alkotás (*Hol lakik kend, húgomasszony? Keresztúrba*'), amit Ver-

45 VERSEGHY, *Összes költeményei*, 1:724.

46 A *János vitéz* kritikai kiadása: PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1844. szeptember–1845. július)*, kiad. KISS József, KERÉNYI Ferenc, MARTINKÓ András, RATZKY Rita és SZABÓ G. Zoltán, szerk. KERÉNYI Ferenc, Petőfi Sándor összes művei 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997), 227. sz., 52.

47 Jegyzetben idézve uo., 229.

48 Kritikai kiadás: ARANY János, *Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje*, kiad. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954), 99.

49 VERSEGHY, *Összes költeményei*, 1:193–195, jegyzetei: 2:531–532. Dallamközlés: VERSEGHY Ferenc, *Összes költeményei: 3. Dallamok*, kiad. HOVÁNSZKI Mária, Régi magyar költők tára: XVIII. század 18 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022), 63. sz.

seghy már Kazinczy előtt felfedezett. Kazinczy csak a *Tövisek és virágokban* írja, hogy nem is tartja olyan „rossz duettónak” ezt a hegyaljai dalt.⁵⁰ Versegly átírata és a dallam közlése megelőzi ezt, s a dal divatjának (1790–1810) csúcsán jelent meg. A Versegly-költemény az eredetinek nemcsak a megnevesítése, hanem tartalmi szempontból is mintegy a tükörképe. A hősnő a bodrogkeresztúri bíró rátarti leánya, aki ráadásul kikapós; a változatok többsége férjpanasszal és asszonyregulával folytatódik.⁵¹ Összességében tehát moralizáló-csúfoló üzenetet hordozott: fenn hordhatja az orrát a lány, de asszonyként a férje móresre fogja tanítani. (Majd utána a kocsmában vigasztalódik...) Verseglyhynél a lány szende, eszményi szépséggé változik, akiért a költő epekedik, s végül oltár elé vezeti:

Kétségét nem tűrhettem
habzásimnak.
Angyalához elsiettem
vággyaimnak;
's megcsókolván hó kezét,
elbeszéltem kútfejét
kínnyaimnak.

Ő el kezdett könyezgetni
keservemre,
orvos szókot hintegetni
gyötrelmemre;
's földre sütvén kék szemét,
megvallotta vizz tüzét
kérelmemre. [...]

A' farsangnak kezdetével
esztendőre
kész lessz, mondgya, mindenével
a' kendőre;
's majd ezenn ha átesünk,
a' templomba költözünk
esküvőre.⁵²

50 Bővebben (Csokonai kapcsán is): HOVÁNSZKI Mária, „»Csokonai-dallamok« és forrásaik”, *Magyar Zene* 44 (2006): 331–358, 439–479, 472–473, 49. sz.; CSÖRSZ, *A kesergő nimfától...*, 314–315.

51 Kritikai kiadás: RMKT XVIII/4, 25. sz., többek között a *Tanuld, asszony, az uradat megbecsülni* altípussal.

52 VERSEGHY, *Összes költeményei*, I:193–195.

Verseghy itt kissé Nagy János modorában fogalmaz, aki szanyi plébános volt, amikor 1790-ben kiadta nagysikerű kötetét *Nyájas Múzsza* címmel, s hivatásánál fogva törekedett az erkölcsös (házassággal végződő) szerelmi dalok írására, terjesztésére.⁵³ Némi áthallást vehetünk észre Csokonai *Karnyónéja* felé is, ahol a dal átdolgozása szintén duettként hangzik el, az ifjú szerelmesek, Boris és Tiptopp ebben esküdnek össze jelképesen a vénasszony ellen. Verseghy nyilván mindkét előképet ismerte – még ha idegenkedett is tőlük –, ám azzal, hogy ezt a híres dallamot választotta a saját dalához, joggal számíthatott arra, hogy közönsége is áthallásosan hallgatja az ő érzékeny dalát. Az esküvőt ígérő strofa rímzavai ráadásul közköltészeti toposzok.⁵⁴

A dallamot azonban meglepő módon ismét Verseghy örököltette meg elsőként. Egy atipikus szöveghez járuló, nem túl gondos vázlaton (1791 k.)⁵⁵ kívül minden más kottás feljegyzés, például a *Karnyóné*-másolat is (1824) jóval későbbi nála. Tehát ha Verseghy belenyúlt is a dallamba, ebből az időszakból legalább ez rendelkezésre áll.⁵⁶

Örzsike. . Lásd a' 167 old.

Andante.

Nincs meggyünkben szebb leányka Örzsike-
 nél. Vénuus sem szebb alkotmányka
 természeté nél. A' nap fény' nem hat ha több,
 a' hűs hold nem bájo löbb kékfze mé nél.

Verseghy Ferenc: *Örzsike* (*Magyar Aglája*, 1806)

53 Róla és kötetéről bővebben: Csörsz, *A kesegő nimfától...*, 174–182.

54 Vö. *Gondotok légyen ezután kerek kerengő rengőre*; Csörsz Rumen István és KÜLLŐS Imola, kiad., *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 8 (Budapest: Universitas Kiadó, 2006), 84. sz. A továbbiakban: RMKT XVIII/8.

55 *Nékem bizony csak te kellesz*; *Dávidné Soltári* (1790–1791), STOLL 393. sz., 50.

56 A kritikai kiadásban: VERSEGHY, *Összes költeményei*, 3:189.

8.

Végezetül egy nyelvészeti szöveghelyre hívom fel a figyelmet. *A tiszta magyarság* (1805) végén Verseghy egy sajátos rímshótárt közöl, a címlapon így hirdetve: „A’ cadentiák’ lajstroma, mellynek hasznát a’ filologusok és a’ poéták egygyaránt vehetik”.⁵⁷ A jegyzék, akárcsak a Simai Kristóf-féle *Vég tagokra szedetett szótár* [...] (1809–1810) valójában nem teljes értékű rímshótár; egy ilyen adatbázis számítógépes támogatású tervezét Mártonfi Attila készítette el.⁵⁸ Verseghy valójában ahhoz a közönséghez fordult, amely rendszeresen fabrikált verseket iskolai vagy magáncélra. A 19. század elején a magyar olvasók jelentős hányadát egyúttal több-kevesbé alkotóknak is kell látnunk, noha egy részük csak a gyomokat szaporította a Parnasszus hegyormain. E függelék használata kissé nehézkes, ám a közköltészet-kutatásnak hasznára válhat. Verseghy alfabetikus rendben, de mindig a záró, tehát a rímhelyzetű magán- vagy mássalhangzók vonzásában fűzi össze a szavakat. Ez nemcsak grammatikai nézőpont, hanem asszociatív poétika is. Szembetűnő például a *Querela Hungariae*-rímtoposz elemeinek egy oszlopba kerülése: *ép, kép* [...], *lép, nép, szép, csép, cserép* [...].⁵⁹ Jellegzetes közköltészeti frázisnak tartható ekkoriban az is, ha *haj, jaj, vaj* szavakkal végződik egy verssor. S hogy ez rímhelyzetben történik, az maga a közköltészeti utalás. A *gallér* [...], *hóhér* [...], *pallér* szintén majdnem szó szerinti tartozékok a *Rákóczi-nótából*.⁶⁰ Ezt a szöveget és dallamcsaládot feltétlenül ismernie kellett; Doncsecz Etelka utalt rá egy tanulmányban, hogy Verseghy egy alkalommal a *Rákóczi-nótára* emlékeztető daltamot játszott hárfán a pesti vendégeinek.⁶¹

Verseghy rendszere szófajilag is zárt, ígét nem rímeltet főnévvel. Épp ezért nehéz tetten érni a rímeket szolgáltató szövegeket, ahol nem feltétlenül azonos

57 VERSEGHY Ferencz, *A’ tiszta magyarság, avvagy a’ csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések* [...] (Pest: Eggenberger József, 1805), címlap. Köszönöm Szilágyi N. Sándor segítségét.

58 MÁRTONFI Attila, „Egy magyar rímshótár terve”, in „*Mielz valt mesure que ne fait estultie*”: *a hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerk. BARTÓK István, HEGEDÜS Béla, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, SZENTPÉTERI Márton, SELÁF Levente és VERES András, 198–204 (Budapest: Krónika Nova Kiadó, 2008).

59 VERSEGHY, *A’ tiszta magyarság*..., 134 (P végzés, 2. hasáb). A *Rákóczi-nóta* kritikai kiadása: RMKT XVIII/14, 10. sz.

60 VERSEGHY, *A’ tiszta magyarság*..., 135 (R végzés, 2. hasáb).

61 DONCSECZ Etelka, „»Rákóczi keservekbe merülvén könyveket tsavart szemekből«: Verseghy Ferenc a nádor környezetében”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 351–364 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020). Az ének összetett, 18–19. századi recepciójáról magam is igyekeztem a legbővebb áttekintést adni ugyanott: CSÖRSZ Rumen István, „Jaj és Haj: A *Rákóczi-nóta* titkos és nyilvános története”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 8*, 291–334.

szófajú szavak rímelték egymásra. Így is akadnak egyértelmű szövegnyomok: a *szélencze, vélencze*,⁶² *kémencze, mēdencze, iccze, pincze*⁶³ egymás szomszédságában sorakoznak, s ugyanennek a szöveg hagyományának a látens ismeretére utalnak, például az *Ence, Bence, medence* kezdetű bordaléra, amely ekkoriban már nyomtatásban is elérhető volt a váci *Énekes Gyűjtemény (Első darab, 1799)* jóvoltából. A második strófa is egy régi, 17. századi gyökerű rimbokrot idéz, amely ugyan csak képviselteti magát Verseghy jegyzékében, az *-ó* végű főnevek sokasága közt.⁶⁴

Víg Ének.

Entze, bentze, medentze,
Kis kementze, Velentze,
Ne búsullyál semmit Vintze,
Teli van az ittze, pintze.

Nem szeretem a' borsót,
Ásót, kapát, koporsót:
Jobb, ha teli pintes korsót
Forgathatom mint az orsót.⁶⁵

A dalszövegeket közlő zsebkönyv jó eséllyel megfordult Verseghy kezében, hiszen a vele egy kötetben kiadott *Második darab* (1801?) két saját költeményét is közli.⁶⁶

A *bér, kér, sír, vér, denevér* szintén egy jellegzetes, összenőtt rímfűzér: például az *Akinek ma kedve nincs* kezdetű mulatónótában,⁶⁷ de máshol is. A *pálca – apáca* pedig épp a rágalalmazókat szapuló csali nóta egyik szakaszából is ismert lehet, Verseghy feljegyzésében:

Bár olly mohon a rosz hirt ne falnák;
jobb volna, ha azt is, ezt is nyal, [nyal,]
nyalka leány apátza,
rongyos nadrág nád-páltza.⁶⁸

62 Itt nem az olasz vagy a magyar települést jelöli, hanem a tájszóként ismert köznevet. Jelentése: bádognál vagy vasból készült lemez, amely a házak tetején mutatta a széljárást, a szélkakas módjára.

63 VERSEGHY, *A' tiszta magyarság...*, 121 (E végzés, 2. hasáb).

64 24. sz., a szövegcsaládról részletesen: RMKT XVIII/8, 57. sz.

65 *Énekes Gyűjtemény, Első darab* (Vác, 1799?), 24. sz., 1–2. versszak. A 2. szakasz rímszavaihoz lásd VERSEGHY, *A' tiszta magyarság...*, 133 (Ó végzés, 1–2. hasáb).

66 A kötet sorozat összefésült tartalomjegyzéke: Csörsz Rumen István, „Az első magyar lírai antológia: a váci *Énekes Gyűjtemény*”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1*, szerk. Csörsz Rumen István, 141–178 (Budapest: Reciti Kiadó, 2012), 160–164. Verseghytől az *Amott, a' tsendes völgy' ölében* és a *Lyánka! útát szerelmemnek* szerepelt a kötetben.

67 A jellegzetesen dunántúli szövegcsaládról: RMKT XVIII/8, 56. sz.

68 VERSEGHY, *Összes költeményei*, I:1061.

A *lakodalom*, *birodalom*, *bizodalom*, *nyugodalom* számos más előfordulásból is ismerhető, de mindenképp bejáratott közköltészeti rímcsoport. Valószínű, hogy Verseghy rímisztára ezeken is nyugszik, ezekből is merít, s szándékoltnan nemcsak az elit költészetből kölcsönöz. Rímkészlete egy későbbi, nagyobb kutatásnak is a tárgya lehet. Természetesen vannak műfajfüggetlen, évszázadok alatt összenőtt rimbokrok, amelyek nem egyetlen szöveg(típus) nyomjelzői, hanem egy nagyobb hagyomány részesei (pl. *orsó* – *borsó* – *korsó* – *koporsó*). A fentiek azonban, úgy vélem, elég meggyőzőek a konkrét közköltési dalok felől nézve is.

Tanulmányomban néhány közismert szöveg- és dallamcsalád jelenlétét vizsgáltam, kétféle összefüggésben. Egyfelől saját közegükben, a 18. század végi, 19. század eleji magyar közkultúrában igyekeztem feltárni a hagyományfolyamatban játszott szerepüket, másfelől Verseghy Ferenc írói munkásságának nézőpontjából. Verseghy személyén és a korszakon túlmutatóan is fontos lehet, hol helyezkednek el az ismert író-, költő- vagy zenészegénységek egy-egy alkotás hagyománylancában, milyen minőségű másolatokkal, esetleg eredeti ötletekkel járultak hozzá az adott alkotás közösségi terjedéséhez. Verseghy feljegyzéseiben gondos és öntudatos költői hozzáállás tükröződik, s a szövegek épsége a kor élvonalába tartozik. Zenei vonatkozásban kifejezetten egyedi jelenség ekkoriban, hogy egy képzett katolikus egyházzeneész ennyi világi dallamot megörökített. A felsorolt anonim alkotásokon túl jóformán csak Verseghy révén tudjuk azonosítani Faludi Ferenc és Ányos Pál énekeinek egykorú dallamait is. Ezzel szemben a 19. század első feléből jellemzően református diákok, egyházi és világi értelmiségiek kézírataiból ismerjük a korábbi és frissebb magyar közköltészet hangjegyes emlékeit, lásd a melodiáriumokon túl Pálóczi Horváth Ádám (1813), Tóth István (1832–1843), Almási Sámuel (1834) és Kiss Dénes (1844) gyűjteményeit. Ilyen értelemben a felekezeti hagyományok eltéréseire és párhuzamaira is felfigyelhettünk.⁶⁹ A dalok terén Verseghy stilizáló szándéka még erősebb lehetett, mint a szövegeknél, de így is kiemelkedő értékű korai változatokat rögzített. Külön tanulságokkal jár továbbá, milyen módszerekkel integrálta a populáris kultúra elemeit saját, alapvetően ellentétes karakterű életművébe versformák, zenei és szöveges áthallások révén, többszörös stílusváltással. E jórészt rejtett, de néha mégis felismerhető idézetek feltárása és az 1805-ös rímisztárral való összevetése még sok filológiai újdonságot ígér.

69 Hovánszki Mária felhívja a figyelmet a különböző felekezeti iskolák eltérő zeneoktatási gyakorlatára. A 19. század elején már jelentős hátrányt jelent a melodiáris kottákat használó protestáns iskolák számára a jobb zeneelméleti alapokat nyújtó katolikus intézményekkel szemben. HOVÁNSZKI Mária, *Csokonai és az érzékeny énekelt dalköltészet*, Csokonai könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 53 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013), 34–39.

Horváth János, Verseghy Ferenc és a teremtő képzelet

Jacques Delille tanköltészete magyarul

A fogságból történt kiszabadulását követően Verseghy Ferenc élete végéig tevékenyen részt vett a magyarországi irodalmi, kulturális életben. Egyik fő munkatársa volt Horváth János veszprémi kanonoknak, aki 1820-ban elindította az első katolikus, egyházi és irodalmi témájú folyóiratot. Az *Egyházi Értekezések és Tudósítások* 1824-ig évente négyszer jelent meg, összesen 20 lapszám készült.¹ Verseghy Horváth Jánossal folytatott levelezéséből jól ismerjük a folyóiratban való közreműködése részleteit. Horváth rendszeresen közölte Verseghy írásait, így például egyházi énekeit, zsoltárfordításait, tanulmányait.² A költő több alkalommal kapott megbízást Horváthtól verses műfordítások készítésére német, olasz és francia nyelvből, mivel a kanonok saját közleményeit „kifejezetten szerette [...] a szív elérzékenyítése okán különböző költeményekkel színezní, [...] mégpedig »bajnoki módra mérsékelt lépés«-ű, azaz hexameteres magyarítást kért”.³ Így készültek el és jelentek meg részletek François-Auguste-René de Chateaubriand *Génie du Christianisme, ou Beautés de la Religion Chrétienne* (1802) című költeményéből, egy Voltaire-versből, valamint Torquato Tasso *A megszábadított Jeruzsálem* (1575) című eposzából.⁴ Verseghy szorgalmasan dolgozott az *Egyházi Értekezések* számára készülő munkákon, így 1822-ben bekövetkezett halálakor több olyan

1 Lásd erről KOPPÁNYI Júlia, „Az Egyházi Értekezések és Tudósítások: Az első hazai katolikus folyóirat”, *Magyar Könyvszemle* 119, 2. sz. (2003): 188–202. – Itt szeretném megköszönni Doncsecz Etekának, Fórizs Gergelynek, Szász Géának, Sztankovits Gergelynek és Tüskés Gábornak a dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségét.

2 Lásd erről VERSEGHY Ferenc, *Levelezése*, szerk. DONCSE CZ Ete lka, Magyar Írók Levelezése (Debrecen: Debrecen Egyetemi Kiadó, 2019), 725–732; VERSEGHY Ferenc, *Összes költeményei, I. Szövegek, II. Jegyzetek, III. Dallamok*, szerk. HOVÁNSZKI Mária, Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, XVIII. (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021–2022; a továbbiakban: VFÖK), 2:25–26.

3 VFÖK, II, 580.

4 Uo., 575–578, 580–582, 641–644.

szöveg maradt a hagyatékában, mely korábban nem jelent meg a folyóiratban. Az 1824. évi III. kötetben Horváth János *Egy jeles magyar irónak maradványi* címmel összesen négy ilyen fordítást adott közre. A három zsoltárfordítás után áll *A képzelő erőnek nagy művei az emberben, Delille után* című, összesen 201, hexameteres verssorból álló szöveg. A 19. század első felének magyar irodalmában az adaptáció témáját tekintve társtalanul áll; a fő témának a korabeli filozófiai, morális, esztétikai, irodalomelméleti gondolkodásban való központi fontossága mellett ez a különlegesség adja egyedi jelentőségét. Az alábbiakban bemutatom Jacques Delille francia költőnek a fordítás alapjául szolgáló, Magyarországon szinte ismeretlen, *L'Imagination* című verses munkáját, és beillesztem azt a korszakban a képzeletről folytatott interdiszciplináris eszmecserebe. Ezt követően kitérek a Verseghy-fordítás keletkezéstörténetére, a francia eredetivel párhuzamosan közlöm, s retorikai-stilisztikai szempontból megvizsgálom a magyar szöveget. A függelékben közreadom azt a Horváth Jánoshoz köthető, kéziratban maradt szövegrészletet, mely feltehetően szintén Horváth képzelőerőről tervezett tanulmányának előmunkálatai során keletkezett.

Jacques Delille, a természet és az érzelmek költője

Az 1738-ban született Jacques Delille párizsi iskolák elvégzése után elemi iskolai tanítói képesítést szerzett.⁵ Kiváló latinista volt, s első nagyobb vállalkozása, Vergilius *Georgicá*jának fordítása révén országos hírré tett szert. E munkája elismeréseként Voltaire beajánlotta a Francia Tudományos Akadémia tagjai közé, ahová 1774-ben vették fel. Később elnyerte a Collège de France latin professzori kinevezését. Az 1800-as évek elején jelent meg két további, nagy lélegzetű fordítása, Vergilius *Aeneis*ének és Milton *Elveszett paradicsom*ának francia változata. Eredeti munkái szintén hosszabb terjedelmű, több ezer soros verses művek: a *Kertek* (1780), *A vidéki ember* (1800), *A képzelet* (1806) és *A természet három birodalma* (1808).⁶ Az életmű alapos tárgyalásának a francia irodalomtörténészek

5 Életéről és munkásságáról a magyar nyelvű szakirodalomban a *Világirodalmi lexikon* Fodor István által írt szócikke tájékoztat a legrészletesebben, vö. *Világirodalmi lexikon*, főszerk. (I–XI:) KIRÁLY István, (XII–XIX:) SZERDAHELYI István, felelős szerk. (I–XI:) SZERDAHELYI István, (XIII–XIX:) JUHÁSZ Ildikó, 19 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970–1996), 2:632–633.

6 Jacques DELILLE, *Les Jardins, ou l'Art d'embellir les paysages* (Paris: Valade, 1782); Jacques DELILLE, *L'Homme des champs, ou les Géorgiques Françaises* (Strasbourg: Levrault, 1800); Jacques DELILLE, *Les Trois Règnes de la nature, I–II*, avec des notes de M. CUVIER, de l'Institut, et autres savants (Paris: Giguet et Michaud, 1808). – A magyar nyelvű szakirodalomban egyedül Vörös Imrénének az iro-

közül elsőként Édouard Guitton szentelt monográfiát. A Delille munkásságát a francia természetköltészet keretei között elemző Guitton szerint: „Delille volt kora legjobb fordítója és legjobb versszerzője, ezek a titulások jól jellemzik működését, s egyben a költészetnek a felvilágosodás és a romantika közötti állapotát.”⁷ A témában készült újabb monográfia középpontjában az érzelmek leírásának, kifejezési formáinak azonosítása, vizsgálata áll. Szerzője, Nicolas Leblanc a bevezetésben ismerteti azt a Delille életművével és kultuszával kapcsolatos, több helyütt előforduló megállapítást, mely szerint „nincs sok szerencsétlenebb szimbolikus bukás a francia irodalom történetében, mint Jacques Delille-é. A maga korában rendkívül híres költő nevét, akinek művei több tízezer példányban keltek el, és számos európai országban lefordították őket, ma már csak a 18–19. századi irodalom kutatói ismerik, akik a legkevésbé sem tolakodnak azért, hogy verseit elemezhesék”.⁸

Guitton rámutat, hogy Delille pályája éppen az úgynevezett leíró költészet aranykorával esik egybe.⁹ Az e műfajba sorolható szövegek közös jellemzője az epikus felépítés, szerzőiket elsődlegesen a didaktikus, pedagógiai szándék vezérli. A 18. század egészét jellemző törekvés volt a világ megismerése, az összegyűj-

dalom és a természetszemlélet kapcsolatát tárgyaló elemzéseiben találkozunk néhány helyen Delille névével. Az érzelmes romkultusz mint a kertművelés új eleme és új irodalmi téma kapcsán Vörös felhívja a figyelmet a *Kertek* irányadó szerepére. Lásd VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 63–64, 85.

- 7 Édouard GUITTON, *Jacques Delille (1738–1813) et le poème de la nature en France de 1750 à 1820*, Publications de l’Université de Haute-Bretagne (Paris: Klincksieck, 1974), 574. További monografikus feldolgozások, tanulmánykötetek: Ludwig BERTHOLDT, *Jacques Delille: Seine Dichtung und seine Zeit*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde (Nürnberg: Buchdruckerei von J. L. Stich, 1914); Vedad Zeki ÖRS, *Jacques Delille poète célèbre: 1738–1813* (Zurich: Leeman frères & Co., 1936); Philippe AUSERVE, *Delille poète français, l’Auvergne littéraire, artistique et historique*, n° 180–181 (Clermont-Ferrand: G. de Bussac, 1964); Ursel-Margret BECKER, *Jacques Delille « L’Imagination »: Ein Beitrag zur einer Imaginationstheorie des ausgehenden 18. Jahrhunderts* (Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 1987); *Delille est-il mort? Ouvrage collectif*, Collection Ecrivains d’Auvergne (Clermont-Ferrand: G. de Bussac, 1967); *Jacques Delille l’oublié: Table ronde du 8 novembre 2013, organisée par l’Académie des sciences, belles-lettres et arts de Clermont-Ferrand, à l’occasion du bicentenaire de la mort de Jacques Delille [collectif]* (Clermont-Ferrand: Académie des sciences, belles-lettres et arts de Clermont-Ferrand, 2016); *Jacques Delille et la poésie descriptive: Actes de la journée d’étude de la Société des amis des poètes Roucher & André Chénier (Versailles, 16 mars 2002)*, szerk. par Jean-Noël PASCAL, Cahiers Roucher-André Chénier. Études sur la poésie du XVIIIe siècle, no. 22 (Paris: 2003).
- 8 Nicolas LEBLANC, *La Poétique des émotions dans l’œuvre de Jacques Delille*, coll. „L’Europe des Lumières” (Paris: Classiques Garnier, 2022), 7.
- 9 GUITTON, *Jacques Delille*, 263–266. – A leíró költészet antik hagyománya és 18. századi irányai, valamint a verses iskolai „pictura”-gyakorlatok bemutatásához Delille említésével lásd VÖRÖS, *Természetszemlélet*, 60–62.

tött ismeretek rendszerezése, az ember helyének kijelölése, s a költészetben is érvényesül az enciklopédizmus igénye. Ennek jegyében rendkívül népszerűek voltak a tanköltemények és a természetköltészet, s e két műfaj kombinációja. A költők a bölcseszett- és a természettudomány tág köréből választották témáikat, s versbe foglalták a tudományágak történetét, eredményeit az antikvitástól saját korukig. Vergilius *Georgicája* fordításának is köszönhetően újra divatba jött ez az antik műfaj, s a 18. századi szerzők szorgalmasan másolták, imitálták nagy elődeik szövegalkotási, stilisztikai, retorikai eljárásait. Delille, de mások is nagymértékben alkalmaztak kompilációs, variációs technikákat; nem volt elvárás az eredetiség, bátran dolgoztak egybe különböző forrásokból vett jelöletlen idézeteket, fordításokat. A korszak francia tanköltészetét egyaránt jellemzi a klasszicizmus, a természet dicsőítése, a világ jelenségeinek vizsgálata a legnagyobbtól a legapróbbig, az ember fizikai, szellemi, lelki tulajdonságainak minél teljesebb megismerése, leírása iránti vágy, s ezzel együtt a teológiai, vallási témák háttérbe szorulása. Az újkeletű humanizmus a 18. századi fizioológiai, biológiai, pszichológiai és más tudományos eredményekre épülve kap új dimenziót. Megjelenik a szenzualizmus, az érzékek útján történő megismerés felértékelődése, valamint az impresszionizmus, a pillanat, az érzéki benyomások rögzítése. Ez utóbbi jelenségek irodalmi témává és módszerré válása egyben előkészíti az utat a szentimentalizmus és a romantika kibontakozása felé.¹⁰ A század költészetében számos olyan vonás fedezhető fel, mely arra mutat, hogy nem húzható éles választóvonal a felvilágosodás és a romantika között. Így például Delille munkáiban – ahogyan az általa nagyra tartott Rousseau-nál is – nagy teret kapnak a költői én szubjektív élményei, megnyilvánulásai, s fontossá válik az egyén belső világának rögzítése.¹¹

Mindezen megállapítások jól összegzik Delille költészetének lényegi jellemzőit. A rendkívül nagy sikerű *Kertekben* a költő egyrészt gyakorlati tanácsokat ad a hatékony kertműveléshez, másrészt leírja a kertben, a természetben létező játékos hatásait az emberre. *A vidéki ember* című munkájában bemutatja a városoktól távoli élet szépségeinek többféle aspektusát, egyben ábrázolja a gazdálkodás gyakorlati oldalát, folyamatait. *A természet három birodalma* valódi verses enciklopédia, amely egybefoglalja a világ számos jelenségére, létezőjére (a Naprendszer, a bolygók, a Föld, a földrajzi jelenségek, a kőzetek, ásványok, növények, állatok, az ember) vonatkozó antik tudást és a legkorszerűbb ismereteket. Az ismeretterjesztő jelleg Delille esetében kiegészül olyan vonásokkal is, melyek vizs-

10 GUITTON, *Jacques Delille*, 572–573.

11 Lásd erről Sakurako INOUE, „Des Lumières au Romantisme: autor de L’Imagination (1806) de Jacques Delille”, *Revue d’Histoire littéraire de la France* 111, 3. sz. (2011): 593–604, 604.

gálata a költészet egyik alapvető sajátossága, az érzelmek ábrázolása, átadása köré illeszkedik. Nicolas Leblanc a következőképpen összegzi a Delille műveire vonatkozó 19–20. századi értékelések főbb meglátásait: „Delille örömét lelte abban, hogy »leírt a leírás kedvéért«, verseket írt »a versírás kedvéért«; költészete így pusztán folytonos stílusgyakorlat, s csak megvetést érdemel”.¹² Leblanc saját szemlélete ettől lényegesen eltér: véleménye szerint téves a felfogás, mely szerint – Delille verseit csupán a romantikus költészet szempontjából megítélve – a korábbi elemzések negatívumként értékelték a személyes érzelmek kifejezésének hiányát. A Delille-szövegekben megjelenített érzelmeket a saját történeti-poétikai összefüggéseikben vizsgálva a kérdésre, miszerint célja volt-e a szerzőnek az, hogy érzelmeket keltsen olvasóiban, egyértelmű igennel válaszolhatunk. Leblanc az „érzelmek” kategóriáját igen tágan, sokösszetevőjű jelenségként értelmezi; fő célja az érzelmek különböző megjelenési formáinak elkülönítése és leírása. Elsősorban arra a kérdésre keresi a választ, „milyen mértékben kívánt [Delille] a befogadóban különböző intenzitású érzelmi állapotokat gerjeszteni, amelyek számos módon megnyilvánulhatnak az átélő szubjektumban, olyan expresszív reakciók formájában, mint például a sírás vagy a nevetés, fiziológiailag (fokozott szívverés, izzadás stb.), vagy tisztán lelki, lényegileg pszichológiai síkon”.¹³ Ahogyan látni fogjuk, mind a természet, mind az érzelmek leírása elsődlegesen fontos témái a képzeletről szóló tankölteménynek is.

A képzelet című tanköltemény keletkezése és tartalma

Delille 1784-ben kezdett dolgozni a *L'Imagination* című leíró költeményén, melyhez jelentős inspirációt jelentett 1784-es görögországi és közép-ázsiai utazása, elsősorban az antik művészet helyszíni tanulmányozása.¹⁴ A mű címének magyarázása többféle formában is elképzelhető, hiszen a latin eredetű „imagination” kifejezés egyaránt vonatkoztatható a képzeletre, a képzelőerőre, vagy a fantáziára, de szorosan összefügg a teremtő alkotással, a kreativitással, az ihlettel, s bizonyos értelemben a nosztalgiával is. A fogalom bevett fordítása az irodalomelméleti diskurzusban általában a ‘képzelet’, ezért a továbbiakban is *A képzelet* címmel hivat-

12 LEBLANC, *La Poétique des émotions*, 24.

13 Uo., 25–27.

14 Az előszóban Delille az 1785-ös évet adja meg műve keletkezési ideje kezdő dátumaként, de több egyéb dokumentum alapján ez az adat bizonyíthatóan téves, lásd erről BECKER, *Jacques Delille* « *L'Imagination* », 58–64.

kozunk Delille munkájára.¹⁵ Delille két angol szerző, Joseph Addison és James Akenside témával kapcsolatos írásai nyomán indult el, de a téma filozófiai szempontú, absztrakt kifejtése helyett egyfajta enciklopédiáját adja az ember által alkotott nagy műveknek a hétköznapi élet, a tudományok, a művészetek, a nyelv, a társadalom stb. területén. A költeményt 1794-ben, Párizsban fejezte be, de csak 1806-ban jelent meg egy másik tudós irodalmár, Joseph-Alphonse Esménard terjedelmes jegyzeteivel.¹⁶ Ezt követően Delille összes műveinek több különböző kiadásában is közreadták; kritikai kiadása nem készült.

A munka terjedelmes és a szöveg értelmezéséhez számos fontos szemponttal szolgáló előszavát Delille azzal kezdi, hogy válaszol a hozzá korábban eljutott kritikai észrevételekre, s igyekszik magyarázatot adni arra, miért éppen ebben a műfajban tárgyalja a képzelet működését. Mint írja, a költemény kiadásának elhúzóódása már önmagában hátrányt jelent, kicsit több mint tíz év távlatából sokan avíttnak érzik.

Ráadásul ez a hosszú várakozás időt adott a rosszindulatnak, hogy felvértezze magát a mű sikere ellen, s kudarca esetén bírálták a nem ismert munka címét; azt állították, hogy a Képzelet túl kevésbé körülhatárolt és túl kiterjedt téma; megfelelkezve arról, hogy Lucretius verset írt a dolgok természetéről, *De rerum natura* címmel, vagyis az egész világról és mindenről, ami benne van. Az a téma minden bizonnyal sokkal kevésbé körülhatárolt, sokkal kiterjedtebb, a képzelet csak egy kis részét alkotja, s ez mégsem akadályá annak, hogy ez a költemény az ókor egyik legpompásabb és legbecsesebb emléke legyen. Egy tárgy nagy kiterjedése inkább előny, mint hátrány; az a fontos, hogy az anyagot osszszuk fel jól elkülöníthető és jól körülírható részekre.¹⁷

- 15 Az irodalomtudományi szaknyelvben a latin eredetű 'imaginatio' magyar változataként egyaránt használatos a 'képzelet' és a 'képzelőerő' terminus, míg a filozófiai, pszichológiai, humánbiológiai, humánélettani, pszichológiai szakirodalomban a jelenséget inkább 'képzelet'-ként írják le.
- 16 Jacques DELILLE, *L'Imagination, I-II*, avec des notes historiques et littéraires par J. ESMÉNARD (Paris: Giguet et Michaud, 1806). Delille költeményét részletesen bemutatta és elemezte Becker, illetve röviden tárgyalta egy önálló tanulmány: Jörn STEIGERWALD, „Jacques Delille: L'Imagination (1795)”, in *Aufklärung und Imagination in Frankreich (1675–1810): Anthologie und Analyse*, szerk. Rudolf BEHRENS és Jörn STEIGERWALD, in Zusammenarbeit mit Barbara STORCK, Hallesche Beiträge zur Europäischen Aufklärung, Band 54, 534–562 (Berlin–New York: De Gruyter, 2016).
- 17 „De plus, cette longue attente donne à la malveillance le temps de s'armer contre le succès, et déjà, au défaut de l'ouvrage qu'on ne connaissait pas, on en a attaqué le titre; on a prétendu que l'Imagination était un sujet trop vague et trop étendu; on a oublié que Lucrece a fait un poème sur la nature des choses, De rerum natura, c'est-à-dire sur le monde entier et sur tout ce qu'il renferme; sujet assurément beaucoup plus vague, beaucoup plus étendu, et dont l'Imagination ne serait qu'une faible partie, ce qui n'empêche pas que ce poème ne soit un des plus magnifiques et un des plus précieux monuments de l'antiquité. La grande étendue d'un sujet est plutôt un avantage qu'un inconvénient; l'important

E kijelentés jegyében Delille nyolc, körülbelül 800–1000 sor terjedelmű részre, „ének”-re (*chant*) osztotta fel a költeményt. Az eszme- és irodalomtörténeti vizsgálat előtt érdemes röviden áttekinteni az énekek tartalmát a szerző által közölt kivonat alapján (vö. *Préface*, XX–XXX):

I. ének: L’homme sous le rapport intellectuel (Az emberi értelem)

Az érzékszervekre nagy hatást tesznek a különféle dolgok, s bekövetkezik az a megmagyarázhatatlan jelenség, hogy ezek a benyomások bevésődnek az emlékezetbe, majd ebből a hatalmas tárházból válogat tetszése szerint a képzelet, átalakítva az emlékeket. A képzelet az álmodás közben is aktívan működik. Hogyan működik a teremtő képzelet, hogyan kapcsolódnak benne össze a szellemi kategóriák a fizikai létezőkkel, s hogyan képes művészi módon megjeleníteni egyiket a másik segítségével? A képzelet legszembe-tűnőbb sajátága, ahogyan képes összekötni egymástól látszólag távol eső dolgokat is, s felmutatni hasonlóságukat. A velünk született eszmék leírása, ezek hogyan befolyásolják az ember életét; milyen fokú boldogságig juthatunk, ha kiműveljük értelmünket és képzeletünket.

II. ének: L’homme sensible (Az ember érzékei)

A képzelet hatása a boldogságra; az illúzióknak valódi örömeket felváltó örömei; hogyan fordul el a képzelet a jelentől az emlékezés révén a múlt felé, az előrelátás által a jövő felé. Az emlékezés számos vonzalom, bűn és erény forrása, de egyben megbánást, barátságot, elismerést vagy gyűlöletet szül. A jövő még élenkben serkenti a képzeletet a félelem, illetve a remény révén, melyeknek egyaránt lehetnek káros vagy üdvös hatásai.

III. ének: L’impression des objets extérieurs (A külső dolgok által keltett benyomások)

A színek, a formák, a mozdulatok, az eleganciájukból és harmóniájukból fakadó kecsesség; a szerénység ereje és varázsa; az újdonság ereje, vonzereje és veszélyei; a divat ereje. Milyen benyomást tesz ránk, ha látjuk, hogyan kezdődnek és végződnek a dolgok; a gyermekkor és az időskor? Hogyan indít meg a szörnyű dolgok (csaták, vulkánok) látványa? Mely dolgok okoznak melankóliát, szomorúságot, rémületet és iszonyatot; hogyan lehet megkülönböztetni ezeket az érzelmeket? A nagyszerűség hatása a képzeletre; nagyszerűség a természet műveiben, az erdőkben, a tengerben és a hegyekben; az égbolt hatalmasága; az ember mint a teremtés remekműve, aki érzelmeinek benyomása révén minden más létezőnél élenkben használja a képzeletét. Az ékesszólás, a gesztusok és a tekintet.

IV. ének: Impression des lieux (A helyek által keltett benyomások)

A képzelet és a helyek kölcsönös hatása; a vad helyek lelki beállítottságunktól függő hatása. A helyek fizikailag és szellemileg is hatnak ránk, kellemes vagy szomorú emléke-

est d’en diviser les masses en parties bien distinctes et bien circonscrites.” DELILLE, *L’Imagination*, I–II, 1:XIX–XX. – Az idézeteket saját fordításomban közlöm.

inkből eredően. Ókori helyek és a hozzájuk kötődő emlékek: ezek a helyek annál élénkebb benyomást keltenek, mivel híresebb eseményeket idéznek fel; a képzelet örömét leli a romok felfedezésében és újjáteremtésében (Róma, Athén példája). Miben áll a varázs, amelyet az írók megtapasztalnak az ihletett helyeken? A sötét, magányos helyek hatása.

V. ének: Les arts (A művészetek)

Ez az ének egyfajta „himnusz a szépséghez mint a művészetek modelljéhez”. Az ideális szépség a szobrászatban és a festészetben. Hogyan tudták megragadni a görögök azt, ami a természetben a legtökéletesebb, és több, jó ízléssel és zseniális tehetséggel reprodukált vonásból alkotni egy egészet, túlszárnyalva a természetet? Híres műremekek: a Belvedere-i Apolló, Raffaello *Urunk színeváltozása*; zene, tánc, építészet; a római Szent Péter-bazilika kupolája. A költészet, varázsa és vigasztalása; különböző műfajai; a vígjáték, a tragédia (Molière és Racine); az apológ (La Fontaine); az eposz (Homérosz, Vergilius, Dante, Milton, Ariosto, Tasso, Ovidius, Voltaire). A retorika; az erő, amelyet a hasznos igazságoknak ad; a természettudományok és a képzelet kapcsolata; a geometria; mit köszönhetnek a képzeletnek a kézműves mesterségek (az órágyártás, a nyomtatás) és a navigáció.

VI. ének: Le bonheur et la morale (A boldogság és az erkölcs)

A képzelet hatása a boldogságra különböző korokban. Milyen elvek szerint kell irányítanunk a képzeletet? A boldogság, a függetlenség, a munka forrásai, amelyeknek mindig célnak és reménynek kell lenniük. Az erény, a képzelethez viszonyítva. A társadalmi boldogság elérése; a képzelet és az önbizalom kapcsolata; Rousseau példája. Hogyan fegyverezhetjük fel a képzeletet a halálfélelem, a szegénység, a sötétség ellen, milyen erőforrásokat biztosít számunkra a természet, hogyan nyújthat segítséget a morálfilozófia (Horatius, Rousseau, Fontenelle, Voltaire, Montaigne)? Az olvasmányok megválasztásában az életkor és annak szükségletei szerint kell dönteni. Szerencsétlen körülmények, melyek között el kell fojtani a képzelet tevékenységét: hálátlanság; vagyonunk, barátainak elvesztése; száműzetés és különösen a fogság.

VII. ének: La politique (A politika)

A törvények és a büntetések nem elegendőek a nép irányításához, ez esetben a képzelet arra szolgál, hogy felkeltse a polgároknak a haza szeretetét. Milyen esetekben vezetett jóra a polgárok engedelmessége, s milyen szerencsétlenségeket okozott annak hiánya? Állami és egyházi ünnepek, fesztiválok. A halottak kultusza a civilizált és a vad népek körében: az emlékezés összekapcsolja az egymást követő nemzedékeket. Népi ünnepek a különböző országokban; diadalünnepek a rómaiaknál; Egyiptom királyainak ünnepélyes ítéletozatala; Görögország nemzeti ünnepei. Az emlékművek ereje, keletkezésük, fejlődésük; síremlékek; a régiek politikai törekvése, hogy az erények jó példaként mutassák be a jeles embereket emlékműveik kapcsán; Saint-Denis megszenteltetett sírjai. A kitüntetések pazarlásának és odaítélésének veszélyei. Különféle nemzeti

viseletek, jelképek divatja és a divatok elmúlása (fehér rózsza, vörös rózsza, a zöld és kék frakciók, a trikolór szalag).

VIII. ének: Les cultes (A vallások, kultuszok)

Hogyan elmélkedhetünk a Legfelsőbb Lényről, minden tökéletesség első forrásáról? Olyan kultuszra van szükség, amely közelebb visz Istenhez, és rámutat, miért van szüksége rá az embernek. Az elismerés, a félelem, a remény, az érdeklődés és a büszkeség által létrehozott különféle kultuszok forrásai; istentisztelet az ókorban; a római császárok apoteózisa. A félelemkeltés nem kívánatos forrása az istentiszteletnek (az afrikaiak negatív példája). Istenhit Indiában, a Maldív-szigeteken, az indián népeknél. A babona, a jósök, jóslatok. A polgári hatalom és a vallási tekintély egyesülésének valódi eredete, pozitív hatásai. Az egyistenhit elterjedése. Egyiptom isteneinek kultusza Görögországban, a római istenhit kialakulása, formái, szertartásai. Az alapítók befolyása a vallásokra (Zoroaszter, Numa, Mohamed, Konfúciusz); a szokások és az éghajlat összefüggései; a Nap mint isten tisztelete. A keresztény vallás; a képzelet szerepe a szertartások, ünnepek megteremtésében; a katakombákban összegyűlt vértanúk és korai keresztények festményei; a fanatizmus. A déloszi Apollón-ünnep; emberáldozatok Galliában és Mexikóban. A vallások a büntetéstől való félelem mellett hirdetik a megbocsátás reményét; a keresztény vallás előnyei e tekintetben.

A tartalmi összegzés mutatja, milyen összetett tudásanyagot tárt Delille olvasói elé, s hogyan fűzte fel a számos kisebb tárgyat a képzelet fő témájára. Fő motívuma a képzelet megszemélyesítése, megszólítása, alapvető retorikai eljárása a felsorolás, a képzelet által teremtett dolgok, példák halmozása. Egyaránt figyelemmel volt a képzelet általános, biológiai, fiziológiai, pszichológiai, antropológiai szempontú működési elveire és történeti bemutatására. Megfigyelése szerint a képzelet teremtmő ereje az ember egyéni életének és az emberi társadalom közösségi megnyilvánulásainak minden szegmensében tetten érhető, így – egyik példaképéhez, Lucretiushoz hasonlóan – valójában ő is „a világ dolgait”, a világ igen nagy számú jelenségét verselte meg. Az ismeretterjesztő költemény egyben a bölcsészeti- és természettudományok, valamint a művészetek verses enciklopédiája, mely egy-egy kisebb téma kapcsán akár, noha nem eredeti, de mindenképpen széles körű adatgyűjtésen alapuló összegzésként is értékelhető. *A képzelet* előszavában Delille kifejti, hogy „egy effajta szöveg megalkotásához igen sok területre kiterjedő tudásra van szükség, amely tudást hosszú ideig tartó előtanulmányok, vagy még inkább hosszú tanulmányutak során lehet megszerezni”.¹⁸ Véleménye szerint a filozófiai vagy tanköltészet esetében a példák halmozása műfaji köve-

telmény, így járt el Homérosz, Vergilius, Tasso és Milton is, s felemlít egy költőtársáról szóló anekdotát is:

Azt mondják, Thompson, az *Évszakok* híres költője, amikor híret vette, hogy egyik barátja írt egy eposzt, ezt a gúnyos megjegyzést tette: „Egy eposzt! Az lehetetlen, hiszen életében egy hegyet sem látott!” Ha a változatosság alapkövetelmény az epikus műfajban, ahol az érdeklődést a cselemény mozgalmassága is ébren tartja, mennyivel fontosabb a filozófiai és a tanító költeményekben, melyek értékét a részletgazdagság és a kivitelezés magas szintje adja!¹⁹

Delille-nek az általa magas szinten művelt műfajról alkotott nézeteihez érdemes hozzátennünk kommentátora, Esménard irodalomtörténeti fejtegetését. Esménard a műfajt és kimondottan *A képzeletet* ért korabeli kritikákra reagálva elismeri, hogy a leíró költészet művészi színvonala nem éri el Melpomené és Thalia, azaz a drámaköltészet magasságát, s annak is tudatában van, hogy számos valóban unalmas alkotás is született e műfajban. Úgy véli azonban, hogy Delille költői tehetsége és stílusérzéke révén, nagy elődei példáját követve, kimagasló művet hozott létre:

Lucretius és Pope olyan költemények révén váltak híressé, melyek sem nem eposzok, sem nem drámák, de nem is tisztán didaktikus munkák. Műveik úgy is érdekesekek, hogy nem ábrázolnak akciót vagy személyeket, és anélkül tanítanak, hogy tantételeket fogalmaznának meg. Homérosz, Szophoklész, Pindarosz nagyszerű mintát adtak, és kiváló követőkre találtak. Lucretius és Pope másfajta inspirációt jelent. Talán el kellene ítélnünk követőiket, s velük együtt Ovidiust, Hésziodoszt, Thompson, a nagy Racine fiát, Saint-Lambert-t és sok más nagyszerű költőt a régiek és a modernek között csak azért, mert egy olyan műfajban alkottak, amelynek fő témája nem olyan jól meghatározott, és amelynek határai elmosódottabbak?²⁰

Annak érzékeltetésére, mi minden fért bele Delille költeményébe, s hogy az nem nélkülözi sem az akciót, sem az emberi szereplőket, röviden bemutatom a szöveg néhány nem leíró jellegű részét, melyeket Delille saját tartalmi kivonatában „epi-

19 „On disait un jour à Thompson, le célèbre auteur du poème des Saisons, qu’un de ses amis avait composé un poème épique. «Un poème épique! répondit Thompson avec vivacité, cela n’est pas possible; il n’a jamais vu une montagne. »Mais si cette variété est nécessaire à un poème épique, soutenu par l’intérêt d’une grande action, combien l’est-elle encore davantage dans un poème philosophique ou didactique, qui ne peut valoir que par la richesse des détails et le mérite de l’exécution?” Uo., 1:XXXVI.

20 Uo., 1:40–41.

zódok”-nak nevez. „Epizód” alatt azokat a rövidebb terjedelmű elbeszélő részeket érti, melyekből mindegyik énekben egy, esetleg kettő olvasható, általában az ismeretközlő szövegrészek végére illesztve, de azoktól nem elkülönítve. Lássunk három példát az első két énekből! Az *I. ének* egy megtörtént eset felidézésével zárul (28. o., 9. sortól): 1783-ban Henry Wilson kapitány Antelope nevű hajójával hajótörést szenvedett a mikronéziai Palau egyik szigetén. A hajótöröttek a bennszülöttekkel együtt éltek néhány hónapig, míg sikerült ácsolniuk egy tutajt, amivel elhagyhatták a szigetet. Egyikük nem tért vissza Angliába, a szigeten folytatta életét, a helyi törzsfőnök viszont elküldte egyik fiát a hajósokkal. Az anekdota a gyermekek nevelésének témájához kapcsolódik, Delille a természetben történő nevelést veti össze az iskolai oktatással, s tágabb értelemben a természet és a kultúra viszonyát elemzi. A középpontban Wilson kapitány és egy bennszülött lány románca, kényszerű elválása, és a két civilizáció közötti különbség áll.²¹ A *II. ének*-ben Delille részletesen kifejti, mi a szerepe a képzeletnek abban, hogy a korábban történt eseményekre való visszaemlékezés révén hosszan fennmarad egy-egy érzelem megélése (84, 18. sortól). A gyűlölet kapcsán ezt egy szicíliai, Perugiában játszódó anekdotával szemlélteti, melynek főszereplője egy férfi, aki testvére megölése után bosszút esküszik, mire a gyilkos elmenekül a városból. Ezt követően a férfi három éven át mindennap a templomban van, s számos jelét adja hitbuzgóságának. Ennek hírére visszatér a gyilkos, s a férfi, akiben a gyűlölet ugyanúgy lángol, „Egy véka ostyát ettem meg miattad!”-felkiáltással leszúrja.²² Ugyanebben az énekben esik szó arról, hogyan képes a képzelet felkelteni és fenntartani a szerelem érzését. Ehhez kapcsolódik Azélie és Volnis története (109, 11. sortól), melyről a jegyzetekben azt olvashatjuk, hogy „az olvasók számára régóta ismerős, hiszen többször is kiadtuk külön, mielőtt a költő beleegyezett volna a teljes költemény kinyomtatásába”.²³ Delille eredeti elbeszéléséről van szó, melyben a szerelmes fiatalok boldogságának a lány halála véget vethetne, de nem így történik: Volnis képzeletének segítségével újra megteremti magának Azélie-t, s ebben az új alakban szereti tovább.

Delille szövegébe a felsoroltakon túl számos további anekdota, rövidebb elbeszélés illeszkedik. A rendkívül adatgazdag költeményben ugyanakkor nagyszámú irodalomtörténeti és egyéb jellegű utalás, forráshivatkozás található, melyek egy részéhez Joseph Esménard kommentárja ad kulcsot. A jegyzetekben részben olyan adatokat, tényeket találunk, melyek segíthetik *A képzelet* egyes szöveghelyeinek

21 Uo., 1:66–67.

22 Uo., 1:114–115.

23 Uo., 1:129–130.

értelmezését, felvilágosítanak a keletkezés körülményeiről, sőt egy-egy esetben a befogadástörténet kezdeteiről is. Így például a „Le génie explore de ces fameux remparts / Distingua dans la foule un jeune amant des arts” sorokhoz (IV. ének, I, 222, 21–22. sor) azt a megjegyzést fűzi, hogy Delille itt (Marie Gabriel Florent Auguste de) Choiseul-Gouffier-re és *Voyage pittoresque de la Grèce* (1782) című útleírására utal. Hozzáteszi, hogy a költő együtt utazott a diplomatával Konstantinápolyba, majd visszatértük után nem sokkal elkészítette a költeménynek ezt a görög és római romokról szóló részét, melyet felolvasott a Francia Akadémia közönségének. Egy másik szöveghelyhez kapcsolódó jegyzetből megtudjuk, hogy az ott előadott történet egy bizonyos M. Robert-rel, a Francia Akadémia Rómába kiküldött művésznövendékével esett meg, s ez alapján könnyű azonosítani Hubert Robert francia festőt.²⁴ Esménard gyakran megjelöli Delille forrásait, például Ugolino gróf és négy gyermeke szomorú története említésekor Dante *Isteni színjátékát*.²⁵ Más esetekben irodalomtörténeti szempontból értékeli Delille teljesítményét, rámutat főbb jellegzetességeire, erényeire, tartalmi, stílusbeli párhuzamokra más kortárs szerzők, így például Rousseau, Voltaire, Bernardin de Saint-Pierre műveivel. Érdemes idéznünk egy olyan példát, melynek – mint Delille más műveinek magyar fordításai kapcsán később utalok rá – figyelemre méltó magyar vonatkozása is van. A *II. ének*ben Delille hosszasan fejtegeti a képzelet és az emlékezet kapcsolatát, s e témakörön belül kitér a szerelem okozta fájdalmakra.²⁶ Esménard az e részhez kapcsolódó hosszú jegyzetet a következőkkel kezdi:

A költemény több sora Lucretiust imitálja; de a latin költő, aki egyébként csodálatra méltóan ábrázolja a testi szerelmet, alapvetően különbözik a francia költőtől, aki azt csak a képzelettel kapcsolatban mutatja be. [...] Ha a legelegánsabb prózát össze lehetne hasonlítani a szép versekkel, akkor – a Delille úr által festett kép után – egy történelmi regény elejét idézném. Ott ugyanennek a témának szellemesebb és igazabb leírása olvasható, s a szerző egy hölgy, aki a látásmód, az érzések és a megfigyelések tekintetében olyan, a saját nemére jellemző csiszoltsággal, olyan stílusérzékkel bír, melynek pon-

24 „Jaloux de tout connaître, un jeune amant des arts, / L’amour de ses parents, l’espoir de la peinture, / Brûlait de visiter cette demeure obscure, / De notre antique foi vénérable berceau.” (IV. ének, I: 236, 6–9. sor) Uo., 1:269.

25 „Otoi, qui d’Ugolin traças l’affreux tableau, / Terrible Dante, viens, prête-moi ton pinceau.” (IV. ének, I, 238, 13–14. sor) Uo., 1:269. – Ugolino és fiai története a Pokol 33. énekében olvasható (1–78. sor).

26 „Sur les pertes du cœur nous pleurons chaque jour; / Mais quels regrets pareils aux regrets de l’amour!” (II. ének, I, 98, 3–4. sor) Uo., 1:122–123.

tos és igaz volta a legmegbízhatóbb ízlésű, legkiemelkedőbb tehetséggel megáldott férfinak is becsületére válna.²⁷

Az említett regény az 1800-as évek legelejének egyik népszerű olvasmánya, a *Mademoiselle de Clermont* (1802), szerzője Félicité de Genlis, azaz Madame de Genlis (1746–1830), francia író, zenész, nevelő. Esménard egy hosszú, tematikailag a Delille-szöveg e soraival rokonítható részletet is idéz a regényből, majd megállapítja, hogy a két szerző esetében nem beszélhetünk imitációról, csupán arról, hogy ugyanazt a témát azonos gondolatmenetet követve dolgozták fel.

Csak remélhetjük, hogy *A képzelet* e filológiai szempontból igen gazdag szövegvilága előbb-utóbb tudós szövegkiadóra akad, aki módszeresen feltárja a francia költő és kommentátora ismeretanyagának sokrétű forrásvidékét. A továbbiakban Delille-nek a képzeletről alkotott nézeteit foglalom össze, s kijelölöm helyét a korabeli *imaginatio*-elméletek között.

A képzelet fogalma a 18. századi francia gondolkodásban és Delille-nél

Az 'imagination'-fogalom 18. századi értelmezésének történetét legújabbban Rudolf Behrens és Jörn Steigerwald tekintette át kultúr- és eszmetörténeti szempontból a témának szentelt, általuk szerkesztett kötet bevezető tanulmányában.²⁸ Összegzésükben elsősorban az esettanulmányokat és forrásközléseket is tartalmazó antológiában közölt szövegeket és azok elemzéseit vették figyelembe, de kitekintettek a megelőző korszakokra is, beleértve az ókori gondolkodókat. Az 'imagination' terminus német nyelvű értelmezésében abból indulnak

27 „Plusieurs vers de ce morceau sont imités de Lucrèce; mais le poète latin, d'ailleurs admirable dans la peinture qu'il fait de l'amour physique, diffère essentiellement du poète français, qui n'a considéré l'amour que dans ses rapports avec l'imagination. Si la prose la plus élégante pouvait être comparée à de beaux vers, je citerais, après le tableau tracé par M. Delille, le commencement d'une Nouvelle historique, où les mêmes idées sont développées avec beaucoup d'esprit et de vérité. C'est l'ouvrage d'une femme, qui joint à cette finesse de vues, de sentiments et d'observations qui caractérise son sexe, un style dont la justesse et la vérité feraient honneur à l'homme du goût le plus sûr et du talent le plus distingué.” Uo., 122–125.

28 Rudolf BEHRENS és Jörn STEIGERWALD, „Französische Imaginationstheorien des 18. Jahrhunderts in kultur- und ideengeschichtlicher Sicht: Ein perspektivierender Aufriss”, in BEHRENS és STEIGERWALD, *Aufklärung und Imagination...*, 1–29. – A 18. századi francia gondolkodók közül Diderot képzelet-felfogásának van magyar nyelvű szakirodalma is, lásd SZÉKESI Dóra, „Minden átalakul és elműlik”: *Emberkép Diderot természetfilozófiájában*, Modern Filológiai Füzetek 63 (Budapest: Ráció Kiadó, 2016), 43–54.

ki, hogy egyszerre jelenti a következőket: ‘Vorstellungs- und Einbildungskraft’, ‘Phantasie’ és ‘Imagination’, s felhívják a figyelmet arra, hogy a 18. század folyamán más-más kontextusban számos különféle értelmezést nyert. A szerkesztők a képzeletről írott szövegeknek két nagy csoportját különítik el: az elsőbe tartozó alkotások (többek között Malebranche, Rousseau, Delille) számolnak a képzelet negatív hatásaival is, s annak védelmét célozzák meg az azt kártékonynak minősítő bírálatokkal szemben, sok esetben egyfajta idealista-fenomenológiai érvelésbe ágyazva (Fénelon, Abbé Pluche, Charles-Victor de Bonstetten). A másik, kisebb csoportba tartozó gondolkodók egyértelműen és kizárólag pozitív képességnek, adottságnak tartják a képzeletet, és biológiai-materialista kontextusban tárgyalják (La Mettrie, Diderot, Sade márki). Az imaginációról való gondolkodás antropológiai dimenzióját az adja, hogy szorosan összefügg az ember mint önmagát megérteni akaró, önmagára reflektáló lény leírásával, amely a legkülönfélébb diskurzusok részét képezi: „egyaránt foglalkoznak vele mint eszközzel és funkcióival az ismeretelmélet, az orvostudomány, a pszichofiziológia, az esztétika és a művészetelmélet, s nem utolsósorban a szépirodalmi fikcióról szóló elméletek. Így a »képzelet« fogalma, amelyet itt a történeti szemantika szemszögéből mutatunk be, a változó képalkotás különböző megnyilvánulásainak terminológiai metszéspontjaként és hivatkozási pontjaként, általában véve a felvilágosodás korának az emberre vonatkozó nézetrendszere lényegi elemének tekinthető.”²⁹ Behrens és Steigerwald rámutat arra az alapvető változásra, mely éppen a 18. században megy végbe, amennyiben a képzeletet a transzcendens iránti érdeklődés helyett egyre inkább a világra vonatkozó tudás elmélyítésére használják, illetve ez utóbbi szerepe kerül előtérbe. A képzelet működését ekkor rendszerint az agy funkcióinak biológiai, fiziológiai, pszichológiai megfigyelése alapján írják le, természetes, veszületett mentális készségként, s – ahogyan az antikvitás óta – továbbra is összefüggésbe hozzák más készségekkel, kiváltképp az emlékezettel. Ugyanakkor nem alakul ki egységes terminológia, sem pedig széles körben elfogadott meghatározás például az aktív–passzív, reprodukzív–produktív képzelet kapcsán. Továbbá, még akkor is, ha biológiailag akaratlan agyi-idegi működésként, az érzékelésen alapuló belső képalkotásként határozzák meg, a képzelet megítélése mindig összekapcsolódik erkölcsstani, erkölcsfilozófiai szempontokkal.³⁰ A jelenséget tárgyaló elméleti munkákban nagy teret kap az asszociációk szerepének magyarázata, s van olyan vélemény is, mely szerint az írói és művészi képzelet túláradása patológiakusnak tekinthető. Sok esetben világosan elkülönül a képzelőerő műkö-

29 Uo., 1–2.

30 Uo., 4–5.

désének és felhasználásának leírása, s ez utóbbi kapcsán többeknél, így például a fizikoteológia képviselőinek írásaiban, Fénelonnál, Abbé Pluche-nél olvasható a megállapítás, mely szerint a tudósok csak képzeletükre támaszkodva juthatnak előbbre egy-egy tudományos jelenség megértésében.³¹

A fogalom tárgyalása folyamatosan napirenden van a művészetelméleti, esztétikai, illetve az irodalomelméleti, poétikai-retorikai diskurzusokban is. Az e tárgykörökben íródott elméleti munkák igyekeznek megragadni, hogyan működik az emlékezet és a képzelet az alkotás folyamatában, hogyan viszonyul egymáshoz valóság és fikció, illetve hogyan használja fel, utánozza, alakítja saját képére egy-egy alkotó a hagyományt, melynek folytatója.³² Különösen sokan szólnak hozzá ezekhez a témákhoz a 18. század végén, s e megnyilatkozások jó része a képzelet túlműködésétől, a túlzásba vitt képzelgéstől igyekszik óvni az írókat, képzőművészeket.³³ Sajátos pozíciót foglal el ebben a kontextusban Delille tankölteménye: a szerző bizonyára abból nyert ösztönzést, hogy a téma szinte mindenütt jelen volt a korban, és nem kínált többet, mint azoknak a klasszicista szempontoknak egy új összegzését, melyeket a 17–18. században sok más szerzőnél megtalálunk. Mielőtt a mű előszavában olvasható meghatározások alapján bemutatnám Delille képzelet-fogalmát, álljon itt a költeménynek a képzelethez mint megszemélyesített jelenséghez szóló invokációja:

Kivált boldog a zseni, a színpad dísze,
Akit Thalia formált, vagy Melpomenének volt kedves,
Aki tetszése szerint megvilágosítja vagy megkínozza a szíveket,
Kitör a nevetés vagy kicsordulnak a könnyek;
De rajta kívül boldog a bölcsesség barátja is,
Ki Pope tanítványa, Lucretius tanítványa,
Maszk nélkül, kothurnus nélkül és illúzió nélkül,
Egyszerű és igaz stílusban az értelmet szólaltatja meg!
Ő nem kéri, hogy neki tapsoljon a színház,
Hogy megnyerje magának a bálványimádó tömeg hangos szavazatát;

31 Uo., 13–14.

32 Voltaire vonatkozó *Enciklopédia*-szócikkéhez vö. Olivier FERRET, *Voltaire dans l'Encyclopédie* (Paris: H. Champion, 2016).

33 Az irodalom, illetve a költészet és a képzelet, képzelőerő összefüggéseit tárgyaló elméleti munkák szakirodalma igen gazdag. A magyar nyelvű komparatistikai szakirodalomból további bibliográfiai adatokkal lásd SURÁNYI Beáta, „Adalék a képzelőerő működésének metaforikus jellegéhez”, *Apokrif Online*, 2014.03.14, <https://apokrifonline.com/2014/03/14/suranyi-beata-adalek-a-kepzeloeoeromukodesenek-metaforikus-jellegehez-tanulmany/>.

Ehelyett a bölcs ember olvas. A bölcs ember néha,
 Hogy álmodozhasson róla, az erdő mélyére megy;
 És elbűvölve verseitől, csak azért hagyja abba az olvasást,
 Hogy elnézze az erdőket, az eget és a természetet.
 Megelégedve e sorssal, verseimben megéneklek
 A KÉPZELETET, az univerzum varázsát;
 De ahhoz, hogy megünnepeljem, a hangomnak szüksége van rá.³⁴

Miután az előszóban előrebocsátja műve tartalmi kivonatát, itt nem tér ki arra, hogyan befolyásolja a képzelet az ember örömeit, bánatait, s hogyan segíti a zsenit művei megteremtésében. Csak egy területet mutat be részletesen: a képzelet művészi felhasználását, két kiemelt példa, egy festő és egy költő egy-egy alkotása alapján. A festő Raffaello, akinek *Urunk színeváltozása* (*Trasfigurazione*, 1518–1520) című képén Delille szerint az a leginkább csodálatra méltó, ahogyan annak felső és alsó része kontrasztot képez egymással, így érzékeltetve a föld és az ég, az emberi és az isteni szféra közötti különbséget. A képhez kapcsolódó anekdota még inkább hangsúlyozza, milyen bámulatra méltó hatalma van a művészi képzeletnek. A Raffaello által ábrázolt alakokra utalva, egyszer egy festő így szól egy Rómából visszatérő utazóhoz: „Felnöttek-e már a domonkosok között látható gyerekek?” Azaz: ilyen nagyfokú valóság-hűséget csak a képzelet rendkívül erős működése hozhat létre. A költészeti példa Homérosz *Íliásza*, amely Delille szerint azért vált az eposz örök prototípusává, mert szerzőjének rendkívül érzékeltesen sikerült megjelenítenie a cselekményt és a szereplő személyeket, érzéseiket – a képzelet segítségével.³⁵

A valóság művészi ábrázolása és a fikció mibenlétének megragadása kapcsán Delille az előszóban igen precízen definiálja a képzelet működésének fizikai és mentális eljárásait. A meghatározás szemléleti alapjait John Locke ismeretelméleti alapvetése adja:

34 „TROP heureux le génie, ornement de la scène, / Qui, formé par Thalie, ou cher à Melpomène, / Égayant, à son choix, ou tourmentant les cœurs, / Fait éclater le rire ou ruisseler les pleurs; / Mais heureux, après lui, l’ami de la sagesse, / Qui, disciple de Pope, élève de Lucrèce, / Sans masque, sans cothurne et sans illusion, / D’un style simple et vrai fait parler la raison! / Il n’entend pas pour lui retentir le théâtre / Des suffrages bruyants d’une foule idolâtre; / Mais le sage le lit. Le sage quelquefois, / Pour rêver avec lui, s’enfonce dans les bois; / Et, charmé de ses vers, n’en suspend la lecture/ Que pour voir les forêts, les cieux et la nature. / Content de ce destin, je chante dans mes vers / L’IMAGINATION, charme de l’univers; / Mais pour la célébrer ma voix a besoin d’elle.” DELILLE, *L’Imagination*, I, 1 1–2.

35 Uo., XXX–XXXIII. – Az irodalom és a képzőművészet egymáshoz való viszonyának 18. századi elgondolásairól lásd VÖRÖS, *Természetszemlélet*, 61.

A képzelet erejének ábrázolása előtt szét kell választani az ember lényének két külön, intellektuális és érzékeny részét; mert e két forrásból származnak elképzelései és érzései, amelyekre a képzelet oly élénk befolyást gyakorol. Minél jobban megfigyeljük a fizikai és szellemi világot, annál inkább érzékeljük azt az örök megfelelést, amelyet a természet teremtett közöttük. Ennek az elvnek megfelelően kell filozófiai verset írni. Minden ilyen jellegű munkának tárgyai a fizikai vagy szellemi igazságok. Az első esetben a költőnek, hogy az anyagi világ ábrázolásait érdekesebbé tegye, közelebb kell vinnie azokat az erkölcsi igazságokhoz, és eredeti összefüggéseket kell találnia közöttük. Ezek a képek adnak az erkölcs és a metafizika elvont eszméinek testet, alakot és ruhát, ahogy e vers első énekében mondtam: Minden az érzék ajtaján keresztül jut be az elmébe.³⁶

Miután felvázolja az érzékszervek és az érzékelés útján létrejövő képek és ideák témakörét, Delille a következő megállapítást teszi: „Ez alapján kijelenthetjük, hogy a költészet materialista; ezeket a kapcsolatokat ugyanis vagy a szellemi vagy a fizikai dolgok közvetlen ábrázolása, vagy a hasonlatok közvetett alkalmazása hozza létre, mely utóbbiak összekötik egyik gondolatot a másikkal.”³⁷ Erre rögtön hoz is egy példát: képzelet és valóság viszonyát a szemléletes tengerpart-hasonlattal igyekszik megragadhatóvá tenni. Úgy véli, a dolgok és a képzelet kölcsönösen alakítják egymást, épp olyan módon, ahogyan a tenger alakítja, rombolja és építi a partot, és megfordítva, a part is formálja a tengert. A következő hasonlattal pedig azt jeleníti meg, hogyan követi az alkotás folyamatában egyik ötlet a másikat: mint amikor egy szikra meggyújtja a puskaport, s egy jól felépített hálózatban egyik pontról a másikra átterjedve mind nagyobb tűz keletkezik. Figyelemre méltó az az analógia is, melyet a francia költő a klasszikus szerzők utánzása és egy német borkészítési eljárás között érzékel. Mint írja, a németeknél bevett eljárás, hogy az új bort a megmaradt, még jó minőségű régi borra öntik rá, így az új-

36 „Avant de peindre le pouvoir de l'imagination, il était nécessaire de décomposer l'homme dans sa double organisation d'être intellectuel et d'être sensible; car c'est de ces deux sources que dérivent ses idées et ses sentiments sur lesquels l'imagination exerce une si vive influence. Plus on observe le monde physique et moral, plus on aperçoit la correspondance éternelle que la nature a établie entr'eux. C'est d'après ce principe que doit être écrit une poëme philosophique. Tout ouvrage de ce genre a pour objet des vérités physiques ou des vérités morales. Dans le premier cas, le poète, pour rendre plus intéressantes les peintures du monde matériel, doit les rapprocher des vérités morales, et trouver entr'elles des rapports ingénieux. Ce sont ces images qui donnent aux idées abstraites de la morale et de la métaphysique, un corps, une figure et un vêtement, comme je l'ai dit dans le premier chant de ce poëme: Tout entre dans l'esprit par la porte des sens.” Uo., XXXIII.

37 „Et, sous ce rapport, on peut dire que la poésie est matérialiste; ces rapprochements peuvent se faire ou par la peinture immédiate des objets moraux ou physiques, ou par la voie indirecte des comparaisons qui transporte la pensée de l'un à l'autre.” Uo., XXXIV.

ba belekeverednek annak aromái, míg meg is frissíti azt. Éppen így érdemes hozzányúlni az antikoktól hagyományozott modellekhez, megtartani belőlük a jó részt, és megtölteni új tartalommal.³⁸

A fikció és valóságreferencialitás, az alkotáslélektan fiziológiai-mentális alapjai és a kreatív utánzás témáit a retorikai megformáltsággal, a stílus megfelelő megválasztásával kapcsolatos gondolatmenet követi, melyet Delille egy igen hosszú, fiktív dialógus formájában ad elő. Egyik nap – írja – egy álomszerű látomás jelent meg a szeme előtt, s a hideg és nemes kinézetű, idegen színű és szabású, ékkövekkel díszített ruhájú alakban a francia nyelv Szellemét vélte felfedezni. A Szellem megrögtta a költőt, amiért műveiben lealacsonyította, de ő saját védelmében elsolrolta, hogy épp ellenkezőleg, noha munkái nem magasztos témákat, hanem olyan hétköznapi dolgokat tárgyalnak, mint a gazdálkodás vagy a kertészet, a nyelvezetük mégis választékos és emelkedett. Beszélgetésük végén Delille arra is rámutatott, hogy a képzelet témáját ő öntötte elsőként verses formába, így a Szellem, azaz a francia nyelv számára egy addig ismeretlen területet hódított meg.

A fentiekből látszik, hogy költeményében Delille nem a képzelet működésének tudományos, esztétikai vagy morális elméleti alapjait, hanem annak eredményeit kívánta számba venni, s így alkotta meg sajátos katalógusát. Mint már utaltam rá, a kortárs olvasók egy része kritikával illetve *A képzelet* túlságosan sokféle elemből felépített szerkezetét, a szerző csapongó, nehezen áttekinthető eszmeftutatásait, s ezeket a hibákat rója fel a későbbi szakirodalom is.³⁹ A mű nemzetközi hatástörténetére vonatkozóan szinte egyáltalán nem rendelkezünk adatokkal, de aligha véletlen jelenség, hogy Horváth János felfigyelt rá.⁴⁰ Választása minden bizonnyal a verses forma miatt esett erre a szövegre, amikor a képzelet költői leírására volt szüksége saját, hasonló témájú értekezéséhez, egyfajta illusztrációként.

Verseghy fordítása és a képzelet–képzelőerő fogalma a 18–19. századi magyarországi diskurzusban

Verseghynek a Horváth Jánossal folytatott levelezése számos adatot őrzött meg arról, hogyan zajlott együttműködésük az *Egyházi Értekezések és Tudósítások* szerkesztése során. Az egyik ilyen, kettejük munkája révén elkészült tanul-

38 Uo., XXXIV–XXXV.

39 BECKER, *Jacques Delille « L'Imagination », 175–177.*

40 Tudomásom szerint ez idáig csak Delille lengyel recepcióját dolgozták fel, lásd Apolonja ZALUSKA, *Poezja opisowa Delille'a w Polsce*, Prace Historyczno-Literackie 44 (Kraków: Skład Główny w Kasie Im. J. Mianowskiego, 1934).

mány az 1821. évi első számban közreadott, *Az egyházi törvényeknek ereje* című írás volt, melynek versbetéteit (*A' Szent Misében az Actio; A' Hűveknek az Úr' Vocsorájokhoz való járulása*) Verseghy magyarította Chateaubriand *Génie du Christianisme* című művének két részlete alapján.⁴¹ Horváth már ezt megelőzően tervbe vette egy másik, a képzeletről, képzelőerőről szóló tanulmány megírását, s így írt róla munkatársának: „egy filozofiai tárgynak, a' képző erő erkölcsi művelésének, kidolgozásához készülök; mert ökelme az emberek boldogságának, 's boldogtalanságának a' fő factora.”⁴² Verseghy nagyon fontosnak tartotta a dolgot, és a válaszelevélben megemlítette, hogy ezzel az *Analyticában* már ő maga is foglalkozott: „Minapi leveléből tudom Fő Tisztelendő Úramnak, hogy egy értekezéssel az emberi képző tehetséget akarja megtámadni, úgymint az emberek' boldogságának 's boldogtalanságának fő factorát; és ezt valóban meg is érdemli, mert a' tudományokban és az erkölcsökben nagy károkat tett, 's még most is naponkint tesz. De kérem, el ne hallgassa Kedves Barátom Uram a' veleváló helyes élésnek kimondhatatlan, és más úton megszerzhetetlen hasznait a' szép mestereségekben és kivált a' Poézisben és Ékesenszóllásban. Szóllok én erről *Analyticám* 3. Részében több helyenn, de kivált pag. 95. et seqq. azután pag. 157. usque ad pag. 162.”⁴³ Horváth az értekezésbe versbetétként tervezte beilleszteni Delille *L'Imagination*-jának részleteit. Verseghy 1820. május 21-én kelt levelében kérte, s június elején meg is kapta a francia köteteket, melyekből Horváth már kijelölte a fordítandó részeket. Az elkészült fordítás kéziratos példányán a cím alatt olvasható, később áthúzott megjegyzés („< Ezt már elküldöttem Fliszár Által 18. 7ber 1820. Veszprémben >”), illetve Verseghy 1820. szeptember 17-én kelt levele szerint a költő akkor az I. énekből való részeket elküldte Horváthnak.⁴⁴

A kanonok és Verseghy korábbi levélváltásából az is kiderül, hogy a kijelölt részek magyarítása csak szeptember közepén, majd a teljes mű november 1-re készült el. Horváth november 12-én kelt levelében „az eredetinel kellemetesebbnek” ítélte, és így köszönte meg Verseghy munkáját:

Az Ékesenszóllásról való Tanácskozásoknak, a' Szógyűjtemény Criticájának, Delille töredékének folytatása kezemhez érkeztvén, legelsőben is az utóbbikat kezdettem olvasni

41 Vö. VFÖK, II, 575–578, 580–580.

42 Horváth János – Verseghy Ferencnek, 1820. március 9. és március 17. között. In VERSEGHY, 2019, 241, 119. sz.

43 Verseghy Ferenc – Horváth Jánosnak, 1820. április 15. In uo., 264, 125. sz.

44 Verseghy Ferenc – Horváth Jánosnak, 1820. május 21.; Horváth János – Verseghy Ferencnek, 1820. május 30.; Verseghy Ferenc – Horváth Jánosnak. 1820. június 7.; Verseghy Ferenc – Horváth Jánosnak, 1820. szeptember 17., in uo., 268, 129. sz.; 269, 130. sz.; 272, 132. sz.; 308, 151. sz.

többeknek jelenlétében, 's az érzékeny lélektől, melly e' műdarabot az eredetnél kelle-
metesebbnek teszi, megihletve így kiáltottam fel: Verseghy ezzel magával halhatatlansá-
got érdemlett! 's a' Hallgatók mindnyájan helyben hagyták ítéletemet; élni, élni kell még
e' derék embernek, mondván: 's ha szívünk' ohajtási 's esdeklései fogatosak az életnek
Ura előtt, a' mi Kedveltünket bizonyára minden nyavalya megszűnik kínzani. [...] Ezt
elvégezvén [ti. más munka után] töstént a' képző erőnek műveléséhez fogok, úgy mint a'
mellyhez Kedves Uram Bátyám a' gyöngyöket már megküldötte, 's általok engemet is-
mét háladatosságra kötelezett.⁴⁵

Horváth tervezett tanulmánya végül nem jelent meg; arra vonatkozóan, hogy vajon megírta-e, nincs adatunk. Ismeretes egy csaknem egyező című, rövid töredék, mely a kanonok és testvére, József nevéhez köthető iratanyagban maradt ránk (OSZK Quart. Hung. 3600). *A' képző erőnek erkölcsi műveléséről, avvagy tökéletesítéséről* című értekezés írásképe jelen tudásom szerint nem egyezik Horváth János kézírásával, de az alapján, ahogyan a Verseghyvel folytatott levelezésben hivatkozott rá, feltételesem az *Egyházi Értekezések* számára készülő tanulmányként, vagy annak előmunkálataként azonosíthatjuk. A szöveghez, melyet függelékben közlök, egyetlen hivatkozás kapcsolódik: „Archives litteraires de l'Europe Nro. XIV. 241. old.” Ez alapján megállapítható, hogy egyik forrása a következő közlemény volt: *De l'influence de l'imagination et des passions sur l'entendement* (*Archives litteraires de l'Europe*, 1805, 1, 238–251; ez nem a XIV., hanem az V. kötet!). Szerzője, Thomas Barnes (1747–1810) a Manchesteri Irodalmi és Filozófiai Társaság egyik alapító tagja, unitárius pap volt; értekezése *On the Influence of the Imagination and the Passions upon the Understanding* címmel eredetileg a társaság lapjában látott napvilágot (*Memoirs of the Literary and Philosophical Society of Manchester*, 1785, 1, 375–394). A magyar és francia fordítás, illetve az angol eredeti összevetését mindenképpen érdemes lenne elvégezni; erre a jelen keretek között nincs mód.

Az *Egyházi Értekezések* 1824. évi III. kötetében az *Egy jeles magyar írónak maradványai* című fordítások között olvasható *A képzelő erőnek nagy művei az emberben, Delille után* című, összesen 201, hexameteres verssorból álló adaptáció. A lapban megjelent szövegen kívül három további autográf, kéziratot változat maradt fenn az OSZK Kézirattárában az Analekta 1089. jelzetű köteggben. A köteg tartalmazza a lefordítandó francia verseket (OSZK Kt., Analekta 1089, 521–523),

45 Horváth János – Verseghy Ferencnek, 1820. szeptember 4.; Verseghy Ferenc – Horváth Jánosnak, 1820. szeptember 8.; Verseghy Ferenc – Horváth Jánosnak, 1820. november 1.; Horváth János – Verseghy Ferencnek, 1820. november 12., in *uo.*, 304, 149 sz.; 306, 150. sz.; 322, 158.; 327, 162. sz.

Verseghy magyarítását két példányban (K1/1, K1/2), és a szöveg német nyelvű autográf prózai fordítását (OSZK Kt., Analekta 1089, 281–284). A német fordítást a költő feltehetően azért készítette, hogy a folyóiratot szerkesztő, franciául nem tudó veszprémi papok is ellenőrizni tudják munkáját. A német fordításba az összehasonlítás, illetve ellenőrzés megkönnyítése végett több helyen franciául és magyarul is beírta a szavakat.

Horváth János összesen hét részletet választott ki Delille költeményének I, II, V, VII és VIII. énekéből (összterjedelmük 150 sor). Nem maradt fenn adat arra vonatkozóan, miért éppen e részletek fordítására kérte fel Verseghyt; a szemelvények összeállítása arra mutat, hogy széleskörűen szerette volna bemutatni a képzet működésének főbb területeit (a világ teremtése; a különféle mesterségek, szakmák újításai; a vallásgyakorlat, az egyéni hit megélése; az emberi kapcsolatok, szerelem, barátság stb.). Az eredeti és a fordítás között alapvető különbség a versmérték: Delille a francia költészet szokásos versformáját, a páros rímű tizenketteseket, az ún. alexandrinust választotta, melyeket Verseghy hexameterben ültetett át. Így a magyar szövegben a sorok 15–16 szótagosak, lényegesen hosszabbak az eredetinél, ami alapvető eltérést okoz a két szerző stílusa között: Delille lényegretörő mondatait, tagmondatait a magyar költő hosszabb, jelzős szerkezetekben bővelkedő megfogalmazásban tolmácsolja. Néhány esetben a francia szavaknak nem talál jó, tömör magyar megfelelőt, és körülíráshoz folyamodik („érzésnek szerzámái”, az eredetiben: „sens”, vagy „A’ kormánytudomány”, az eredetiben: „La politique”). Ennél sokkal jellemzőbb eljárás, hogy érzékletes képekkel, hangulatfestő jelzőkkel dúsitja a francia szöveget. Igazán mozgalmassá és szemléletessé teszi például a művészi alkotást a világ teremtésével párhuzamba állító sorokat:

Légy meg! imígy szállíttya meg ezt; ’s meg amarra tekintvén,
 így szól: *újra teremj!* ’s mint hajdan az égi Atyának
 úri szavára, kiüt töstént a’ semmi’ öléből
 a’ remek elmevaló, ’s meglévén, *itt vagyok!* úgymond.

Et comme à l’Éternel, quand sa voix l’appela,
 L’être encore au néant lui répond: me voilà.

Érdemes megfigyelni, milyen nagy képi erővel bír „a’ semmi’ öléből” szókapcsolat; a költő másutt is igen erőteljes hatást ér el az ’öl’ főnév alkalmazásával:

A’ mi jelenlévő, mindnyájan bírjuk; az elmúltt
 a’ nyomozó bölcsékhez tartozik; a’ mi jövendő,

az csak ama' nagy férjfiaké, kik még az avúlttnak
nyomdokit is csak azért keresik fel vizsga eszekkel,
hogy segedelmekkel mélyebben hassanak a' most
puszta leendőnek körülvehetetlen ölébe.

Le présent appartient à tous tant que nous sommes;
Aux savants le passé, l'avenir aux grands hommes;
Ou, si l'esprit recule au gré du souvenir,
C'est pour mieux s'élancer dans le vaste avenir.

Egy másik helyen Delille a nagy tehetségek képességeit veti össze az átlagemberével, sashoz hasonlítva az egyiket, féreghez a másikat. Verseghy ugyanazokat a retorikai eszközöket alkalmazza, mint az előző idézetekben: egyrészt az állítványok számának növelésével dinamizálja a képet, másrészt több hangulatfeszítő részletet illeszt be:

Szinte mikint az alatt, hogy az útnak gyáva porában
máskálós féreg hegyeit szemlélheti egy két
fűszálnak; büszkén kirepül ellenben az égre
a' sas, 's végetlen szemkört tud nyitni magának.

Tel, quand le ver rampant voit à peine un brin d'herbe,
Un immense horizon s'ouvre à l'aigle superbe.

A 'gyáva' jelzőt másutt is alkalmazza, s ezáltal a magyar szöveg sokkal plasztikusabb a franciánál („e' gyáva lakást [tova sínleni] látván,” az eredetiben „elle voit ce séjour;”). Egy-egy, a versben felidézett kép a franciánál szemléletesebb Verseghy jól eltalált, a megjelenített figurákat elevenebbé tevő betoldásainak köszönhetően.

Ő evez a' vízenn egyedül a' fürge hajóssal;
ő virogat számkönyveinél a' nyerni ohajtó
kalmárnak. Ki egyéb viszi ütközetekbe az édes
honnjáért vívó sereget? Ki hunyorgat üdönkint
a' parlagra konyúltt szántónak barna szemébe?
Ő salygat mosolyogva növő könyvére az álmos
hajnal előtt munkába merültt Írónak.

Avec le nautonnier elle vogue sur l'onde,
 Veille dans les comptoirs, guide les bataillons,
 Sourit au laboureur courbé sur ses sillons,
 Du savant matinal voit grossir le volume,

Másutt is hasonló eljárást követ:

Szekerét a' csalfa szerencse
 nemde szabad tetszése szerint a' dajka Reménnyel
 szokta vonatni, mikor szívünkkel játszani látszik?
 Ez teszi gazdaggá a' pórt; ez festi szabadnak
 a' nyomorúlt szolgát; őáltala kedvre derülvén,
 bár ha bilincs csörög is lábárúl, énekel a' rab.

La fortune à l'espoir laisse atteler son char;
 Il enrichit le pauvre, affranchit les esclaves;
 Et par lui le captif chante dans ses entraves.

A magyar szöveg feltűnő sajátossága, hogy Verseghy az „imagination” kifejezést következetesen ’képzés’-nek fordítja. A szó összesen tízszer szerepel a versben, két alkalommal a franciától eltérő kiegészítéssel, jelzős szerkezetben („bájos képzés”, „tündér képzés”). A fordítás elején, a 4–5. sorban vezeti be a terminust a következőképpen: „mellyet festései végett / Képzésnek nevezünk”. (Az eredetiben, ahol már a költemény 10. lapjánál járunk, csak ennyi áll: „L’Imagination”). Verseghy más szövegeivel összevetve jól látszik, hogy következetesen a ’képzés’ kifejezést használta az *imaginatio*, ’képzelet’ jelentésben. Ennek kontextusba állításához röviden bemutatom a képzelet-fogalomhoz tartozó 18–19. századi szócsaládot, valamint a képzelet–képzelőerő korabeli definícióit.

A képzelet-jelentést hordozó 18–19. századi elnevezések átfogó történeti szemantikai vizsgálata külön kutatás tárgyát képezheti. A Czuczor–Fogarasi-szótárban a Verseghynél a ’képzelet’ megnevezésére leggyakrabban használt ’képzés’ szó a ’képalkotás’, ’szóképzés’ jelentésben szerepel; „képzelőerő” szócikk egyáltalán nincs, noha a szókapcsolat hét szócikkben megtalálható („képzelő”, „erő”, „képző”, „lelkesítés”, „lelkesedett”, „eszményileg”, „ábrándoz”). A „képzelet” meghatározásai a következők: „1) Azon kép, melyet valaki elméjében bizonyos tárgyról alakít. *Nincs róla képzeleted, mennyit kellett szenvednem.* 2) Oly kép, melyet valaki a tapasztalat után, de némi módosítással alkot, és összeállít. *Ilyenek a költői képzeletek.* 3) Üres, hiú kép, melyet a tapasztalás és valóság alapjától távozó, és csapont-

gó elme alkot. *Hiu képzeletekben élni.* »A forró képzetet csapongva jár.« (Kisfaludy K.)⁴⁶ Tehát a szótár összeállításának időszakában a ’képzetet’ a ’(mentális) kép’-et, ’képzet’-et jelenti (nem a latin *imaginatio*, hanem az *imago* kifejezésnek feleltethető meg). A Verseghy-életmű jelentős részét tartalmazó online felület segítségével megállapíthatjuk, hogy ’képzetet’ jelentésben a ’képzés’ kifejezés fordul elő nála legtöbbször, valamint rokon értelemben, de sokkal ritkábban a ’képzelés’, míg a ’képző tehetség’, ’képző erő’, ’képzelő erő’ csupán egy-két előfordulással képviselteti magát; a ’fantázia/phantasia’ egyáltalán nem található.⁴⁷ Ovidius-fordításának előszavában például az egyéb, „hasznos” munkákkal a „szép”-et szembeállítva mutatja be, milyen örömteli elfoglaltságot jelent számára a képzetet birodalma, a képzelődésben való elmerülés. A képzetnek a római költő által feldolgozott mitológiai történetek megalkotásában és továbbadásában betöltött szerepéről pedig az Olvasóhoz szóló bevezetésében így nyilatkozik:

De még a’ Filozófus sem marad Ovidius’ Formaváltozásaiban kellemetes oktatás nélkül, mellybül a’ legrégebb világnak, a’ gyermekkorában szinte csak a’ *képzésnek* (kiem. tőlem L. R.) szárnyainn lepke gyanánt idestova repdeső emberi nemnek serdülő Filozofiáját, és részént szörnyetes, részént érzékeny mesékkel átszőtt Történeteit gyönyörködve megtanúlhattya. Ezeket tudni illik Ovidius, *képzésébül* kölcsönzött kapcsolatokkal egy szép Egészbe oly szerencsésen öszvefüggesztette, hogy könyvében az emberi *képzésnek*, kedvnek és elmésségnek tellyes bőségét, az érzékenységnek és a helyes ízlésnek kellemetes virágzását, ’s az emberi vélekedéseknek, tévelygéseknek, balgatagságoknak, indulatoknak és sorsoknak szembetűnő külömbféleségeit, a’ világ’ kezdetétül fogva egész Augustus Császárnak koráig eleven színekkel lefestve olvashattjuk.⁴⁸

Verseghy szókészletének egyedi vonásai még inkább megmutatkoznak a más, korabeli szerzőkével való összevetésben. Kézenfekvően adódik egy hasonlóan terjedelmes korpusz, Kazinczy Ferenc műveinek vizsgálata, melyeket egészen másfé-

46 Vö. a szótár elektronikus kiadását: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-szotara-czuczorfogarasi-55BEC/>, hozzáférés: 2024.10.09.

47 Verseghy műveinek elektronikus kritikai kiadásában a szóra rákeresve számos találatot kapunk, míg a ’képzetet’-re csak egyet, a ’képzelő erő’-re egyet sem. Vö. VERSEGHY Ferenc, *Művei*, szerk. DEBRECZENI Attila, s. a. r. DONCSE CZ E t e l k a (*Drámák, Levelezés*), BÉRES Norbert (*Széppróza*), HOVÁNSZKI Mária (*Költemények I–III*) (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021–2022), <https://deba.unideb.hu/deba/verseghy/impresszum.php>.

48 VERSEGHY Ferenc, „Publius Ovidius Naso’ Formaváltozásai Magyar Hexametrumokban”, in *uo.*, https://deba.unideb.hu/deba/verseghy/text.php?id=verseghy_vers_0398_k.

le nyelvi mintázat jellemez.⁴⁹ Szembetűnő különbség Verseggy nyelvéhez képest, hogy a Kazinczy-életműnek az online szövegtárba feltöltött jelentős mennyiségű részében nem szerepelnek a 'képzelő erő', 'képző tehetség' vagy 'képző erő' szavak, s a 'képzés' szinte egyáltalán nem áll 'képzelet' jelentésben. A széphalmi mester is használja a 'képzelet' szót 'képzet' jelentésben, de a Czuczor–Fogarasi-szótárban rögzítetthez képest más, újfajta, az ő életét követő időszakban elterjedő gyakorlatot is követ: nála a 'képzelet' sokszor már egészen a mai nyelvi ízlésünknek megfelelő szerepben áll. Ezt az elmozdulást jól példázza egy olyan vers is, mely nem Kazinczy sajátja, de egyik levelében ujjognva méltatja, és elkészíti német fordítását is. Ungvárnémeti Tóth László *Az istenülés dicsősége* című költeményének egyik részlete a már említett, Delille-nél is megtalálható sas-metaforával szemlélteti a képzelet működését:

2. Epód.

Boldog lélek, kit a' Múza-sereg
Isteni karba emelt,
'S körül öntött Olümpnek fénye
Igaz Bölcsesség' aetherével!
Magasan jár az ő képzelete,
Feljebb a' Saskeselyűnél,
'S örömet hoz az emberi nemnek
Ha leszáll a' földre;
'S hálával tér innen vissza megint
Valahányszor az égbe repül.⁵⁰

A 'képzelet' szót Kazinczy a 'Phantasie' kifejezéssel ülteti át németre. Ez utóbbi magyar megfelelője is megtalálható nála, illetve számos alkalommal él a rokon értelmű 'képződés' kifejezéssel. Mindezek alapján megkockáztathatjuk a kijelentést, hogy a korszakban nincs rögzített magyar nyelvű terminológia, a 'képzelet'-fogalomkörbe tartozó kifejezések változatos, egyéni használata jellemző, amit egy-egy szerző esetében nagyban befolyásol saját nyelvi környezete, és feltehetően világirodalmi fordítói munkássága. Két további példa arra mutat, hogy Ka-

49 Vö. KAZINCZY Ferenc, *Összes művei*, szerk. DEBRECZENI Attila, vezető munkatárs BODROGI Ferenc Máté és ORBÁN László (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016–2024), https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/impresszum.php.

50 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 17:10.

zinczy szóhasználatára válik egyre elterjedtebbé, elfogadottabbá. Berzsenyi majd „A képzelet égi álmába” merül (*Levéltöredék barátnéhez*), Kölcsey pedig épp úgy invokálja mintegy múzsájaként, ihletőjeként a képzeletet, ahogyan Delille (*Képzelethez*).

Érdemes röviden kitérni továbbá a képzelet–képzelőerő fogalmát tárgyaló különféle diskurzusokra, főbb szövegtípusokra. A téma a következő tudományterületekhez tartozó értekezésekben fordul elő kisebb-nagyobb gyakorisággal: az ember mentális-intellektuális képességeit vizsgáló antropológiai, pszichológiai munkákban; filozófiai-logikai fejtegetésekben; a művészet és szűkebb értelemben az irodalom létrehozását és megértését lehetővé tevő alkotói és befogadói eljárásokat, attitűdöket, és a szépirodalmi fikció mibenlétét elemző írásokban. A témát tárgyaló érvelésekben egyaránt megtalálható a képzelőerő objektív definiálása, valamint a különféle, nagyjából szélsőségesen negatív, kisebb részben pozitív, erkölcsi értékítélettel kiegészülő leírások.⁵¹

Az első magyar nyelvű, rendszeres pszichológiai szakmunkákból értelemszerűen nem maradhatott ki a képzelet–képzelőerő témájának tárgyalása. Így két külön fejezetet szentelt neki Pálóczi Horváth Ádám *Psychologia, azaz a lélekről való tudomány* (1792) című értekezésében. *A képző- és érzőtehetségről*, valamint *A képzelőtehetségről s annak gyakorlásáról* szóló fejezetekben idegen nyelvű forrásokra, elsősorban Christian Wolffra támaszkodva részletesen definiálja az ide tartozó alapfogalmakat (pl. *perceptio, idea, sensatio* stb.), leírja, hogyan működik az *imaginatio*, s milyen összefüggésben áll a költői, tágabb értelemben véve a művészi tehetséggel és az alkotás folyamatával.⁵² Az ember antropológiai szempontú definiálása, filozófiai, pszichológiai szempontú megközelítése volt Aranka György fő törekvése is *Az ember esmérete* című, 1797–1815 között keletkezett tudományos írásában. Aranka „az emberi négy fő alkotvány”-nak az „élő, esmérő, érző és személyes” képességeket tartja, ezen belül az „esmérő tehetségek” között a „képzelő, képzelődő és ítélő vagy magameghatározó” altípusokat különíti el. Az

51 A megelőző korszak hasonló jelenségeit átfogóan összegző monográfia: TASI Réka, *Vana ludor imagine: Az imagináció kora újkori katolikus kontextusai*, Irodalomtörténeti füzetek 187 (Budapest: Reciti Kiadó, 2023).

52 Vö. HORVÁTH Ádám, *Psychologia: Az az a lélekről való tudomány: Íratott 1789-dik Esztendőben* (Pest: Trattner Mátyás, 1792), II–III. rész. Vö. HEGEDŰS Béla, „Lélek és irodalom: Költészetszemlélet Pálóczi Horváth Ádám *Psychológiájában*”, in *A kis világbeli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*, szerk. CSÖRSZ Rumen István és MÉSZÁROS Gábor, Reciti konferenciakötetek 10, 227–248 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020).

emberi elmében és lélekben lejátszódó folyamatok között meghatározza a belső képkalkotás, „képzelés” menetét, s ezzel összefüggésben a képzelet működését.⁵³

A 18. századi gondolkodók között még sokaknál megtaláljuk a képzelet és a képzelőerő káros voltáról szóló érvelést mind az általánosabb filozófiai-morális, mind az irodalmi művek befogadásának veszélyeit hangoztató fejtegetésekben. Egy-egy példát említve: Huszti István 1705-ben arra hívja fel a figyelmet, hogy a túlságosan elragadtatott képzelet olyan, mint egy megvadult állat, s a bölcs ember legfőbb célja annak kordában tartása saját mentális-intellektuális állapotának egyensúlyban tarása érdekében.⁵⁴ Alexovics Vazul 1792-ben megjelent munkájában amellet érvel, hogy az írók a „szabadabb képzelések” révén hoznak létre olyan szövegeket, melyekben túlsúlyba kerül a szerelmi-erotikus tematika, s emiatt árthatnak az olvasóknak.⁵⁵ Ezzel együtt más szerzőknél, elsősorban a 18. század utolsó harmadában megjelenik az a gondolatmenet is, mely szerint egyrészt a képzelőerő fejlesztése minden ember számára hasznos, és a képzelet elengedhetetlenül szükséges mind a művészeti alkotások létrehozásában, mind azok befogadásában, az általuk keltett benyomások értelmezésében, értékük megítélésének folyamatában. Pálóczi Horváth Ádám például 1790-es röpiratában kimondottan a nőkhöz szólva hívta fel a figyelmüket arra, milyen fontos eleme a nevelésnek, hogy az édesanyák saját képzeletükre támaszkodva hasznosan és tanulságosan szórakoztatják és oktatják a gyermeküket.⁵⁶ Az esztétikai szakirodalomban

53 Vö. BÍRÓ Annamária, „Aranka Ember Esmérete: Egy kéziratos filozófiai értekezés”, in *Aranka György gyűjteménye I. Az emberarcú intézmény: Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk. EGYED Emese, Erdélyi Tudományos Füzetek 249, 88–96 (Kolozsvár: EME kiadása, 2004).

54 „Aminthogy megkötjük a dühösködőt, hogy senkinek ne ártson, szintén úgy zabolázd meg képzelődésidet, hogy hamis ítéletek által el ne nyomja elmédet. Ez, mint egy megszelídíthetetlen fenevad, elragadja magát, és mindenütt, ahol néki tetszik, nagy szabadsággal benyargalja; ez egyszersmind fecsegő is, futosó, a nyugalommal el nem szenvedhető, a dolognak újságán örülo és semmi meghatározást nem esmérő. Annak okáért erre a bölcsességre nagy gondot tarts, hogy azt kézen fogva tartsad, megkössed, és egy helyre szegezd, hogy a te gondolatid s elmédnek végezési a vélekedéstol ne függesztessenek fel. Valamelyek elméd kívül vannak, mindazok nem tartoznak tereád.” HUSZTI István, „Az égre kézen fogva vezető kalauz (1705)”, in *Magyarországi gondolkodók, 18. század: Bölcsészettudományok II.*, szerk. TÜSKÉS Gábor és LENGYEL Réka, Magyar Remekírók, Új Folyam, 253–262 (Budapest: Kortárs Kiadó, 2015), 257.

55 „Azokról végezetre, melyek a szabadabb képzelések által, a sikamló versek által a szívet veszedelmesen összeverik; a kigondolt történetek által az embert, mint csábítson el másokat, s hogyan kezdjen mesterségesen s könyvből szerelmeskedni, oktatják; és az elmét legalább ezer balgatag ábrázatokkal, a szívet legalább ezer héábavaló kívánságokkal megtöltik.” ALEXOVICS Vazul, „A könyvek szabados olvasásáról”, in *uo.*, 193–202, 196.

56 „Az emlékezet és képzelődés segítik a lelket sok és helyes képezeteknek megszerzésére s összefűzésére. – Az anyák, kik természettel kedvesek gyermekeik előtt, csak beszéd közben is olyan nemes képzelődésekkel tölthetik be gyermekeiknek elméjét, ha egyszer magok nemesen emlékeznek s képzelődnek,

pedig többek között Julius Gabelhofer egyetemi előadásában találkozunk a képzelet szerepének és alkalmazásának meghatározásával.⁵⁷

Összességében elmondhatjuk, hogy mind Horváth János szándéka egy kimondottan a képzelőerő értékes voltát, hasznát bemutató értekezés összeállítására, mind az ennek kapcsán keletkezett Verseggy-adaptáció egyedülálló a korszakban. Gondolatiságában előremutató, amennyiben teljesen szakít a képzelőerő korlátozását célzó, akkortájt még elszórtan felbukkanó törekvéssel, s hathatósan sorakoztatja fel a teremtő képzelet működésének válfajait, követendő példáit. Verseggy egyéni érdeme, hogy képes volt pontosan értelmezni, és az eredeti francia szövegnél szemléletesebb, elevenebb, nagyobb gondolati-érzelmi hatást kiváltó stílusban tolmácsolni annak a Delille-költeménynek a részleteit, mely azóta sem akadt magyar fordítóra.

Delille-től, Delille-ről magyarul

A Delille-életmű magyarországi recepciójának adatait ez idáig nem gyűjtötte össze a kutatás. Tudunk róla, hogy kötetei a 18. század végétől ott voltak a művelt értelmiség olvasmányai között, Csokonai például az *Anakreoni Dalok* jegyzeteiben hivatkozott rá.⁵⁸ Nevét megismerhették Barthélemy *Anacharsis*ának francia kiadásaiból, melyekben az antik görög és római versek Delille fordításában jelentek meg.⁵⁹ A budai német nyelvű sajtóban 1799-ben megjelent *A halhatatlanság (Dithyrambe sur l'immortalité de l'âme, 1802)* című versének részlete, majd megemlékeztek róla halála évében, 1813-ban.⁶⁰ Neve szerepel továbbá Ivanics Zsig-

hogy a csupa neveléssel nem holtig való boldogtalanságot, mint eddig, hanem megöröködött virtust (mely maga jutalma magának) szereznek gyermekeiknek.” PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, „A magyar asszonyok prókátora”, in uo., 664–672, 669.

57 „Úgy tapasztaljuk, hogy az emberi lélekben minden érzést a képzelet kelt fel. [...] Ezért azután az összes művészet, amikor az ember belső érzését meg akarja indítani, arra törekszik, hogy egy tárgyat vagy a külső érzékeink elé állítson (ezt teszi a festészet és a szobrászat), vagy egyfajta élő felidézéssel a dolgok jelei, a szavak révén a képzeletnek vesse alá azt (ezt teszi a költészet és a retorika). Tehát mind a beszélő, mind pedig a képzőművészetek a lehető legérzékletesebb felidézésen keresztül nagyon kellemes érzést keltenek a lélekben.” JULIUS GABELHOFER, *Esztétikai előadások*, ford. KISS BÉLA, in uo., 865–874, 865–866.

58 Lásd erről OROSZ BEÁTA, „Milyen könyveket forgatott Csokonai (s miket nem)?”, *Magyar Könyvszemle* 118, 4. sz. (2002): 411–421, 420.

59 Vö. KAZINCZY FERENC – RÁDAY III. PÁLNAK, Széphalom, 1809. október 15., in KAZINCZY FERENC, *Levelezése*, 7:4–6.

60 NAGYIVÁNNÉ BARTHÓ MARGIT, *Francia irodalom a magyarországi német folyóiratokban 1767–1852*, Német Philológiai Dolgozatok 59 (Pécs–Budapest: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1934), 43–44.

mond Pesten 1817-ben megnyitni tervezett kölcsönkönyvtárának jegyzékén.⁶¹ Munkái közül kettőnek ismerjük teljes magyar fordítását. Az egyiket Kis János készítette a *L'Homme de champs* alapján: *A falusi élet. Delille francia munkája után versekben szabadon fordítva* (Sopron és Pozsony, 1825).⁶² A másik fordítója Sebestyén László volt, akinek Szinnyei ezt az átültetését nem említette, csak három másikat sorolt fel.⁶³ Egy Kotzebue-darab mellett Sebestyén elkészítette *A varázsfuvola* magyarítását, s a már említett Madame de Genlis *La jeune pénitente* (1807) című regényének fordítását (*A fiatal bűn bánóné*, 1815).⁶⁴ Az 1820-as évek elején „Delillenak némely darabjait fordítá metricus versekben”, és próbálkozott

61 KIS ELEMÉRNÉ, *Ivanics kölcsönkönyvtára*, Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve, 1965–1966 (Budapest: OSZK, 1967), 458–473.

62 Thaisz András ismertetését *A falusi élet*ről lásd Tudományos Gyűjtemény, 1825, VI, 87–91; Dessewffy József ismertetése: Felső Magyar Országai Minerva, 1825, Hatodik füzet, Június, 245–246. A fordítás rövid ismertetését a beledolgozott magyarországi vonatkozásokkal lásd KOVÁCS József László, „Hol van az Tempe, az az Éden...«: (A magyar Tempe írói 1. Kis János)”, *Tempevilág* 3, 10. sz. (2011): 7–12.

63 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, hozzáférés: 2024.10.09, <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>.

64 Itt érdemes megemlíteni, hogy Madame de Genlis műveinek magyar recepciója is kutatásra érdemes téma lehet. Életéről és működéséről a legrészletesebb tájékoztatást az alábbi honlapok nyújtják: <https://harppost.blogspot.com/2011/07/madame-de-genlis.html>; <https://harppost.blogspot.com/2011/07/madame-de-genlis-az-irodalomban.html> – A blog szerzője idézi Kazinczy véleményét Madame de Genlis regényeiről, stílusáról, és más francia szerzőkkel kapcsolatos megállapításairól, s felhívja a figyelmet arra, hogy Kazinczy az egyik mondatban Rousseau-t említi, de valójában ott is Voltaire-re céloz: „Ismered-e Nouveaux Contes Moraux par Mad. de Genlis? – Feleségem falja ezeket a regéket, s reávelt, hogy néhányat én is elolvassak, vagy végighallgassam, midőn ő fennszóval olvas. – Az a nőstény író szép tónussal bír, de kiismerni, hogy nőstény író, s oh ha tudná szegény, hogy én (kinek szüfrázásával tudom keveset fogna gondolni) mint gyönyörködöm azokban az ő acharnirt emigránsi declamációjában a filozófusok s enciklopedisták ellen? Az a teológiai szelídség rendes szelídség. Ez a nőstényke asszony és buzgó keresztyén lévén is, Rousseauinak akasztófát méltóztatik adjudicálni, hogy lokaj korában egy pántlikát ellopott és Mariottra fogta, hogy azt ettől kapta ajándékban. A nem keresztyén Wieland erről az esetről igen szép Apológiát írt, s megmutatta igen elmésen és igazán, hogy az ártatlan lopást morális lehetetlenség vala megvallani Rousseauinak. – Barátom, én egy kissé elhiszem magamat, midőn ily munkákat – ily közönséges tapsolással fogadott munkákat olvasok, merő curiositásból – s látom, hogy mit csudál s szeret a világ. Még nekem francia író nem nyerte meg inkább javallatomat, mint a maga Regéiben Marmontel – kinek egyéberánt Incas-ait kacagom, mert az a teli hang nem franciának való; az ő tulajdonok a könnyebb conversatiói stílus. Szeretném olvasni szent írókat, Bourdalout s társaikat – Szilváson nagy rakással kaphatnám – de vestigia terrent, paposkodnak! – Voltaire nekem nem emberem, és nem volt még minkeelőtte Mad. de Genlisban olvastam volna is, hogy ő nem tudott apte írni, és minden munkái egy tónusban vannak írva. Ez egyben Mad. de Genlis igazán ítélt.” Kazinczy Ferenc – Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1811. január 17. KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 8:279–280.

azok kinyomtatásával.⁶⁵ Az átültetés kéziratban maradt, címe: *A természet három országa, Delill Jakab francz szerző után magyar hősi versezetbe szabadon foglalva. Mindenik énekhez hozzá járuló tudós jegyzetekkel együtt.* Sebestyén 1828-ban az Akadémiának küldte be bírálatra, ahol 1832-ben Toldy Ferenc és Vörösmarty Mihály készített róla egy-egy értékelést, s ezek szóbeli megtárgyalása után átdolgozásra visszaküldték neki. Az átdolgozást követően a fordító 1840-ben újra megküldte a 270 folió terjedelmű kéziratot az Akadémiának, de az továbbra sem került kiadásra, a kéziratárba tették (jelzete: MTA KIK Kt. Term. Tud. 4r 3).⁶⁶ Az 1820-as évekre Franciaországban már elmúlt a leíró költészet nagy korszaka, s Delille munkássága is gyorsan feledésbe merült. Egy idő után egyáltalán nem vitték tovább a verses tanító költészet hagyományát, a természettudomány kommunikációjának elsődleges terepévé a tudományos próza vált. A két teljes magyar fordítás a Verseggy-féle átültetés mellett fontos állomása az idegen nyelvű Delille-recepciónak, ezért alapos vizsgálatuk további adatokkal gazdagíthatja a francia–magyar irodalmi kapcsolatok történetét.

65 Szentmiklóssy Alajos – Kazinczy Ferencnek, Erdőtarcsa, 1823. február 20. és március 21. KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, 24:271. – Ugyanezekből a levelekből kiderül az is, hogy Sebestyén lefordította Pope *Essay on Man* című költeményét, sőt, hogy az „már nyomtató sajtó alatt vagon”. Ezt a fordítást eddig nem sikerült azonosítani, egyéb említését nem találtam.

66 Lásd erről VISZOTA Gyula, *Vörösmarty kisebb akadémiai jelentései*, Akadémiai Értesítő, 1939, 140–175.

Függelék

*A' képző erőnek erkölcsi műveléséről, avagy tökéletesítéséről*⁶⁷

A' képző erőnn (imaginatio) a' lélelknék ama' tehetségét értem, mellynél fogva volt észrevételeinek (perceptio) érzeményeinek (affectio animi, sensus) képét magában megújítani, maga elejébe visszaállítani 's mint jelenvalót szemlélni képes; sőt ezen képeket feltagolni, elmódolni (modificare) számtalan új meg új formákba szerkeztetni, 's azokból az eredetiektől egészen különbözőket, olyanokat alkotni, mellyeknek megfelelő tárgyaik mikivüllünk nincsenek. Avagy amint Barnes rajzollya, az ő tiszte összevgyűjteni, eggyesíteni, felosztani, elszerkeztetni a' képeket (idea), de nem azon rend szerint, mellyel a' lélekbe nyomattak, mert ez az emlékezet' körébe tartozik, hanem egészen a' szerint, ammint annak kedves hajlandóságával legjobban megegyez. Keresztül futtya ama' megmérhetetlen tárházat a' hová a' képek összevgyordva, 's letéve vannak, és ott a' tárgyakat, azoknak formáit, minéműségeit kénnye szerint öszverakosgattya vagy elválasztja egymástúl. Szolgálónak mondhatnók ötet a' háznál, ki mindenkor talponn állaz elmének parancsolattyára, a' maga csudálatos gyűjteményéből a' szereket adogatván kezéhez, mellyből az okoskodásainak épületét öszvealkottya; vagy pedig örökké foglalatós, soha meg nem unatkozó, fáradhatatlan munkásnak, ki szünet nélkül a' közjóra, 's a' többi tehetségek' számára dolgozik.⁶⁸

Az értelemnek tudni illik a' képző erő terjeszt legtöbb tárgyakat elejébe a' gondolkodásra; és jóllehet neki magának is mindent a' tapasztalásból kell vennie, el fogna mindazáltal nagyobb részint veszni valamit ez tanít, ha azt, a' képző erő hüven meg nem örzené, 's képekben ismét előnkbe nem állítaná. Ritkán adatik az értelemnek voltaképen szemlélnie, a' mit ki kell dolgoznia, hanem többnyire mindég a' phantasiának kell újra elejébe tüntetnie a' volt jelenéseket. De másoknak kinyilatkoztatásit sem fognánk soha is érteni, ha szavaikhoz a' phantasia mindgyárt a' fogásokat is hozzájuk nem kapcsolná, 's a' fogásoknak tulajdon tár-

67 A kézirat jelzete: OSZK Quart. Hung. 3600. f. 9r–10r. Rajta a következő megjelölések: más kézzel, tollal a jobb margón: 'Horvát József', aláírva ceruzával, más kézzel: vegyes munkái; pecsét: OSZK Kézirattári Növendéknapló, 1954 év 57. sz. A kézirat tartalma: f. 1r–4v: A' Böjt parancsolattyáról; f. 5r–8v: Urnapi Beszéd (a cím előtt más kézzel: Horvát József); f. 13r–31v: Franciscus Assisius novum Ordinem instituit; f. 32r–38r: Caput primum. Humatio et combustio praecipua sepeliendi genera. Utramque Graecis Romanisque fuisse usitatam; f. 40r–47r: Amerikának feltalálása; f. 50r–56r: Péter és Sófi; 56r–57r: Res est sacra miser. Seneca. A' kit a' kemény Sors / Vas keze meg-görbeszt (vers); 57r–58v: Tizenegyedik Lajos avagy Az Embertelenség meg-alkuszik a' Babonásággal.

68 Archives littéraires de l'Europe Nro. XIV. 241.

gyaikat alájok nem szerkeztetné. Továbbá, ő viszi az értelmet egyik gondolatról által a' másikra, 's jöllehet azokat sokszor más rendbe helyeztetni kénytelen, nem ritka dolog mindazátal, hogy a' gondolatoknak legszerencsésebb öszvefűzésével lepi meg. A' képző erőnek kell köszönnünk ama' gondolatokat is, mellyekben néha a' legnagyobb találmányoknak zsengei fekszenek. Nála nélkül az Ész sem képes öszvealkotni okoskodásait, a' képző erő adgya elő tudniillik a' testeket, a' környűlállásoknak eleven rajzolattyával, ő mutatya be a' tanúkat, ő gyűjti egybe a' próbákat, mellyekből az igaz végitéleteket hozza ki.

Illy hüven szolgállya a' képző erő az érző tehetségeket is. Mind azok a' művek, mellyekkel a' mesterség azt gyönyörködteti, a' képző erőnek – a' tökéletességnek formái szerint alkotott természetki. Az imádásnak érzeménnyét ő indíttya fel az eszes valóban, az Isteni véghetetlenségnek 's az ember porszemnyiségének képeit öszvetartva állítván a' léleknek elejébe. A' szeretetnek, barátságának kötelékít friss, 's édes emlékeztetésivel szoríttya meg. A' háladatosságot az emberi szívnek legfőbb díszét, hogy el ne enyésszen ő örzi szemünkben, megújítván a' jótéteményeknek képeit. Az ő nevedéke az üdvöz bánat, melly a' bűnöst megtérésre győzi, elejébe vivén tudniillik a' templomot, az oltárt, ott tett hitszegésit, 's azoknak utálatosságit mindaddig kínozza, mardossa, míg a' bánat szívében meg nem születik. Hát vallyon hányszor szerez tágulást az embernek szorongattatásiban, hányszor nyújt vigasztalást inségében, hányszor derit világosságot elnyomó homállýában 's édesíti keserűségeit?

Semmivel sem röstebb ő a vágyó tehetségnek szolgálattyában is. A' képző erő tartya előnkbe a' czélokot, mellyekre törekednünk kell; ő segít az eszközöknek ösmeretére, hogy bátran munkálkodhassunk. Hogy a' látható világonn túl lévő valóságoknak, mellyeket az elme hiedelmesen ohajt fel, az akarat pedig örömmel ragaszkodik mint gyámolyaihoz különben megeléghitetlen inségeikben, nyomdékok legyen a szív előtt; a' képző erőnek kell azokat bizonyos jelképekben elejébe terjeszteni. Nem különben, hogy az észnek ideái cselekedetinkre, életünkre hathassanak, neki kell azokat felöltöztetni, 's kellemetes ideálokban állítania előnkbe. Az ihletés is rész szerint ő tőle származik, mellyel az embernek eltellve kell lennie, hogy nagy, 's nehéz dolgokat mozdíthasson, a' veszélyt, a' világnak előitéletit, 's alacsony gondolkozását meg tudja vetni.

VERSEGHY Ferenc. „A' képzelő erőnek nagy művei az emberben: (Delille után.)”. *Egyházi Értekezések és tudósítások*, 3. sz. (1824): 79–90.

A' mit az érzésnek szerszámai öszveszereznek,
 örzeni mint kincset 's meg visszaidézni eszünkbe,
 vajmi kevés szolgálat, ama' termékeny anyának
 tisztjeihez képest, melyet festései végett
 Képzésnek nevezünk. A' múlttat ez újra leírja;
 a' mi jövend, azt képeivel meg tudgya előzni;
 gáncsait a' megesett dolgoknak gondosan irtya;
 s' a' minék e' földönn meg kellene lenni, teremti.
Légy meg! imígy szólíttya meg ezt; 's meg amarra
 tekintvén,
 így szól: *újra teremj!* 's mint hajdan az égi Atyának
 úri szavára, kiüt tóstént a' semmi' öléből
 a' remek elmevaló, 's meglévén, *itt*
vagyok! úgymond.
 Ő szüli, ő táplállya tüzét a' mennyei lantnak,
 a' faragó vasnak, 's a' festő mesteröcsetnek.
 Ő teszi azt, hogy az embereket hódítani termett
 büszke vitéz sebes egy pillantásával egészen
 átszemlél mindent, a' mik czéllýára vezérlik.
 A' nemesebb szívnek nem más dajkállya negédgyét,
 felfel biztatván különös tettekre hatalmas
 kedvét a' ragyogó dücsnek búbjáji által.
 Így Cicero az iránta igaz bosszúra kelendó
 századit a' később nemzetségeknek előre
 érezvén, felemelte magát reptével ezekhez,
 's messzérül hallotta nevét hangozni örökké.
 A' kormánytudomány maga is ne köszönnyec vallyon
 e' nagy Dajkának, hogy bölcsessége magosra
 felszállott? szeme messze terültt környékre kihathat,
 mert magosabbról néz. Hol lassan mászik, orozva
 andalog a' sokaság, oda egy ugrással elér ő.
 Szinte mikint az alatt, hogy az útnak gyáva porában
 mászkáló féreg hegyeit szemlélheti egy két

Jacques DELILLE. *L'Imagination, I–II. Avec des notes historiques et littéraires par J. ESMÉNARD.* Paris: Giguet et Michaud, 1806.

Mais tandis que les sens nourrissent ce trésor,
 Lui-même en remplit un plus admirable encor,
 Qui sans cesse reçoit et reproduit sans cesse;
 L'Imagination, féconde enchanteresse,
 Qui fait mieux que garder et que se souvenir,
 Retrace le passé, devance l'avenir,
 Refait tout ce qui fut, fait tout ce qui doit être,
 Dit à l'un d'exister, à l'autre de renaître;
 Et comme à l'Éternel, quand sa voix l'appela,
 L'être encore au néant lui répond : me voilà.
 Des maîtres du ciseau, du pinceau, de la lyre,
 C'est elle qui produit, qui nourrit le délire,
 Donne au fier conquérant son rapide coup- d'oeil,
 Des grands coeurs entretient le généreux orgueil,
 Et par l'espoir d'un nom soutient un grand courage
 Tel, des siècles vengeurs presentant le suffrage,
 Cicéron s'élançait vers la postérité,
 Et de loin écoutait son immortalité.
 La politique même à ma noble déesse
 Doit le plus grand essor de sa haute sagesse.
 Son regard voit plus loin, en voyant de plus haut;
 Où la foule se traîne, elle arrive d'un saut.
 Tel, quand le ver rampant voit à peine un brin d'herbe,
 Un immense horizon s'ouvre à l'aigle superbe.
 Enfin c'est cet instinct, ce sens divinateur
 Qui donne au grand talent son vol dominateur.
 Le présent appartient à tous tant que nous sommes;
 Aux savants le passé, l'avenir aux grands hommes;
 Ou, si l'esprit recule au gré du souvenir,
 C'est pour mieux s'élançer dans le vaste avenir.
 Et le mystique amour, la piété touchante,
 Que ne doivent-ils pas au pouvoir que je chante?
 Voyez ce tendre coeur qui, prompt à s'enflammer,

fűszálnak; büszkén kirepül ellenben az ég
 a' sas, 's végetlen szemkört tud nyitni magának.
 Végre nem öë ama' nemes ösztön, előre gyanító
 érzés, melly magosabb reptekre vezérli az észnek
 ritka talentomait, győzőit az emberi nemnek?
 A' mi jelenlévő, mindnyájan bírjuk; az elmúlt
 a' nyomozó bölcssekhez tartozik; a' mi jövődő,
 az csak ama' nagy férjfiaké, kik még az avúlttnak
 nyomdokit is csak azért keresik fel vizsga eszekkel,
 hogy segedelmekkel mélyebben hassanak a' most
 pusztá leendőnek környúlvehetetlen ölébe.
 Hát a' tiszta tűzű szeretet, melly testi salakkal
 meg nem együl, vagy az érzékeny buzgással imádó
 isteni szolgálat, ne köszönnyék e' nagy erőnek
 boldog repteket, mellyekkel az égbe behatnak?
 Nézd emez érzékeny szívet, melly mennyei lánggal
 égni szeret, nem láté viszont rútt poklot az olyan
 emberi lélekben, melly szent szeretetre nem ébred?
 Istenes árajtúl ellepve az édes örömmek,
 más gyönyörűséget földünkön vággya nem ösmer.
 Lába alatt e' gyáva lakást tova sínleni látván,
 Istene, a' mire vágy egyedül; csak az égi lakások,
 mellyekhez szerető elméje kitörni ügyekszik.
 Már ragyogó fényébe merül e' mennyei Úrnak,
 's a' mit díszeirül örömet hitt, látni ohajtyya;
 már felemelkedvén szárnyánn a' tiszta tüzeknek,
 lázúl a' gúnynak méltatlanságai ellen,
 mellyekkel gonoszúl sértette az ember az Istent;
 túri gyalázattyát, vele együtt kinnyait érzi,
 meg nem szűnhetvén sebeit mosogatni könyével;
 már meg egész napokat tölt el mennybéli tüzének
 csüggendezési között, a' félig nyílt szótlan ajakkal,
 mozdulás nélkül, mély ájúlásba merülvén,
 hódol az Istennek, ki tüzével fogytig emészti.
 Így vesz ezen mennybéli erő, ezen Isteni képzés
 gondolatinn bizonyos diadalmat az emberi észnek;
 Így hódíttya kies jármához az emberi szívet!

Vit l'enfer dans une âme incapable d'aimer:
 Dans les plaisirs sacrés dont le torrent l'inonde,
 Sait-elle encor s'il est d'autres plaisirs au monde?
 Loin, bien loin sous ses pieds, elle voit ce séjour;
 Il n'est plus que son dieu, le ciel et son amour.
 Tantôt le contemplant dans l'éclat de sa gloire,
 Elle aime à voir enfin ce qu'elle aimait à croire;
 Tantôt plus haut encor, sur des ailes de feu,
 Sublime, elle s'élève à l'opprobre d'un dieu,
 Endure ses affronts, partage ses tortures,
 D'interissables pleurs arrose ses blessures;
 Tantôt, dans les langueurs d'un ineffable amour,
 En une longue extase, elle épuise le jour;
 Et la bouche entr'ouverte, immobile et pâmée,
 Elle succombe au dieu dont elle est consumée:
 Tant ce pouvoir divin, cet ascendant vainqueur,
 Domine sa pensée et subjugue son coeur!
 (Chant I, 8–10)

Belső bírónknak feddését, mellyel előnkbe tartván a' rútt bűnt, szívűnket kínzani szokta, rettenetes festéseivel táplállyá, nagyíttya bennünk a' képzés. Ő hozza eszűnkbe hitűnket, mellyet megszegtűnk, a' szentegyházat, az oltárt, hol fogadásinkat megtettűk, szinte halálíg tartandó kínzást szűlvén bűnűnknek ölébűl. Ámde az illy gyötő feddesei által az ember megtisztűl olykor, s még vesszeje szinte javára szolgál a' bűnnek, melly már a' múltba enyészett, a' szűlető nemes erkölcsnek lesz végre kezesse. És te az említés' erejének drága gyűmölcsse, Hálaadás! vedd itt mély tiszteletemnek adóját! Istene a' nyereségkeresésnek az, a' mi jelen van; ámde Te visszaveted szemedet még arra is, a' mi a' régen múlttnak szomorú sírjába lesűllyedt. A' ki azonn látszott esdeklenni, hogy lefizesse szűve' adosságát, arról a' hajdani Bölcsék mondani azt szokták: *szeret emlékezni!* sem Isten nem győzendi viszont a' hálaadásra, sem ember a' feledékeny eszűt, s az adóst, ki köszönni nem is tud. Nemde az állhatatos szerelem, s a' tiszta barátság szinte mivolta' felét a' bájképeknek őrűlő újításaibűl szerkezteti öszve? Az ösztön megszűli a' kötelet, s az űdő hurkokra szoríttya; a' képzés azután azt sűgja eszűnkbe, hogy egymást kedvellyűk; mire még tűzesbb lesz régi szerelműnk.

Innen az elműlttat, meg amonnan előnkbe szeretvén festeni a' mi leend a' képzés; emberi szívűnk két pont közt leng szűntelenűl: a' felelem innen sűrgeti, más részrűl a' vidámságra derítő drága remény, melly hogy felbiztatgassa neműnket, visszamaradt köztűnk, mikor undok földi lakunkrűl, minden egyéb erkölcs ismét a' mennybe vonódott. Ő evez a' vízenn egyedűl a' fűrge hajóssal; ő virogat számkönyveinél a' nyerni ohajtó

Que dis -je? l'Éternel, en le faisant renaître,
 Au sage emploi du temps nous invite peut-être.
 Il nous dit : « Du présent placez-bien les trésors, »
 Et que vos souvenirs ne soient point des remords. »
 Malheureux le mortel que le remords tourmente!
 L'Imagination le nourrit et l'augmente.
 Terrible, elle présente à l'homme criminel
 Son serment, son parjure, et le temple et l'autel,
 Et lui fait de son crime une longue torture.
 Mais l'âme, quelquefois, par le remords s'épure;
 Il fait servir au bien le vice qui n'est plus,
 Et cet enfant du crime est garant des vertus.
 [...]
 Et toi, du souvenir le plus noble attribut,
 Douce reconnaissance, accepte mon tribut!
 Le présent est le dieu que l'intérêt adore,
 Mais toi, vers le passé, ton oeil se tourne encore.
 Si des dettes du coeur il s'était acquitté,
 «Cet homme se souvient, » disait l'antiquité.
 Mais aux dieux, aux mortels vainement redevables,
 Que d'âmes sans mémoire, et de coeurs insolubles!
 Et même dans l'amour, même dans l'amitié,
 Le doux ressouvenir n'est-il pas de moitié?
 Le temps serre les noeuds que l'instinct fit éclore;
 On songe qu'on s'aima, pour s'aimer plus encore.
 Trop heureux, cependant, si toujours le passé,
 Par ces doux souvenirs nous était retracé!
 (Chant II, 79–80)

L'Imagination se plaît à réunir,
 D'un côté le passé, de l'autre l'avenir.
 Là, sur deux points divers notre coeur se balance;
 La Crainte d'un côté, de l'autre l'Espérance;
 L'Espérance au front gai, qui, lorsque tous les dieux
 Loin de ce globe impur s'enfuirent dans les cieus,
 Nous resta la dernière, et console le monde.
 Avec le nautonnier elle vogue sur l'onde,
 Veille dans les comptoirs, guide les bataillons,

kalmárnak. Ki egyéb viszi ütközetekbe az édes honnyáért vívó sereget? Ki hunyorgat üdönkint a' parlagra konyúltt szántónak barna szemébe? Ő salygat mosolyogva nővő könyvére az álmos hajnal előtt munkába mérültt Írónak. Ezenkép már evezőt visel ő, már tollat; már meg ekével váltja fel a' fegyvert, annyát a' bajnoki fénynek. Ő biztattya kivált magosabb reptekre nemünknek nagy szívű csemetéit. Az ó Rómának imilyen magzattyát, Czézárt, ammint a' népre pazarló kézzel egész kincsét már szinte kihányta, baráttya, jótévőségét nem győzvéen végre csudálni, megszólíttya imígy: Mi marad fenn régi javadbúl, hogyha pazarlani meg nem szüinsz? – A' drága reménység!
 úgymond erre amaz. – Pedig óh! melly büszke remény volt
 e' nagy Rómaié! – Szekerét a' csalfa szerencse nemde szabad tetszése szerint a' dajka Reménnyel szokta vonatni, mikor szívünkkel játszani látszik?
 Ez teszi gazdaggá a' pórt; ez festi szabadnak a' nyomorúltt szolgát; általa kedvre derülvén, bár ha bilincs csörög is lábárúl, énekel a' rab.

Ámde mihelyt a' képíró áthágja határit a' mi világunknak, 's ideális honba repülvén észhaladó zselléri között folytattya futásit a' tüzes elmének, mint ösmertesse velünk meg emberi férgekkel, tárgyát, melly emberinél több?
 Képszerző keze, melly meghal, mint fesse szemünknek a' csupa lelki valót, melly meg nem halhat? az érzés' eszközeit honnan vegye, hogy tegye öszve az orczát benne, hogy a' formát? Talpképet szülni eszével 's képet is egyszersmind, nem kis dolog! Akkor üdül fel
 a' képzés tüzesen 's kimerítvén titkait ékes mesterségének, megtisztítgattya fejében a' sokféle vonást, mellyekbül képe teremjen.

Sourit au laboureur courbé sur ses sillons,
 Du savant matinal voit grossir le volume,
 Et tient le soc, la rame, et l'épée et la plume;
 Mais surtout des grands cœurs elle enhardit l'essor.
 Quand César aux Romains prodiguait son trésor,
 Un ami, qu'effrayait sa vaste bienfaisance,
 Lui demanda quel bien lui restait : l'espérance,
 Dit-il; et quel espoir que celui de César!
 La fortune à l'espoir laisse atteler son char;
 Il enrichit le pauvre, affranchit les esclaves;
 Et par lui le captif chante dans ses entraves.
 (Chant II, 85–86.)

Mais du monde réel franchissant la barrière,
 Dans le monde idéal s'il étend sa carrière,
 Comment montrer à l'homme un objet plus qu'humain,
 Peindre un être immortel d'une mortelle main,
 Lui composer des sens, une forme, un visage,
 Et créer à la fois le modèle et l'image?
 C'est alors que de l'art épuisant les secrets,
 L'Imagination épure tous ses traits;
 Là triomphe son art. C'est toi que j'en atteste,
 O divin Raphaël, dont le pinceau céleste
 Osa représenter, par un sublime essor,
 Le Christ transfiguré sur le mont de Tabor?
 (Chant V, 16–17.)

‘S ez tudományának legfőbb diadalma!

Tanúmnak

téged szóllítlak nagy Ráphael! A’ te kezében
égig emelkedvén öcseted, mennybéli vonással
írta le Krisztusnak színét a’ Thábori bércezen.

Mennyi erővel adós e’ mennyei dísznek az ékes
szóllásnak tudományja, mikor szívünkbe beötlök,
vagy mikor a’ felségeség ér! Duplázza hatalmát
ennek az indulat’ vezetője, az emberi képzés.
Vajmi kevésbül áll, szavak által eszünkbe világot
önteni! szívünket csak az ő festései által
tudgya igazni ezen mesterség. Képei nélkül
a’ szemes ész jég szívünkön átcsúszik ohajtott vég
fogant nélkül, mellynek szüleménye az erkölcs.
Még mikor azt, a’ mit régenten Locke világos
tollal megmutatott, Genevának Bölce az ékes
szóllásnak tüzes ingerivel szívünkbe nem írta,
dajka meleg nélkül nem tündöklött hiába
fényre az elmének? Tévelygés földte be színét
a’ földnek, valamerre terült. Festései által
a’ bájos képzés tüzesebb szózatra nyitotta
nyelvét a’ bölcsnek, ‘s szétzúsztá örökre igáit
a’ vak előhitnek, melly fogva gyötörte az embert.
Meggzabadult így a’ csöcsömös pólyáinak undok
tömlöczitül; halhéjaiból ép teste kifeszlett
a’ szűken pihegő asszonynak; meg nem ijednek
vért látván az anyák rémítő jajra fakasztott
gyermekekenn ‘s a’ természet már visszakövetvén
jussait egyenkint, meg azoknak lesznek anyái,
kiknek az ész által másodszer is életet adnak.

Köz törvények alá a’ hajdani emberek egybe
gyűlvén, ‘s köz környéki közé versengve vonódván
a’ csak imént épült városnak; hasztalan intett
fő ura e’ helynek hadi népeket oldala mellé;
hasztalanul mutogatta vezér tisztények ijesztő
eszközeit nyilván; szörnyű hóhérnak állást

L’Éloquence elle-même, ou sublime, ou touchante,
Que ne doit-elle pas à ce don que je chante!
L’Imagination redouble son pouvoir:
C’est trop peu d’éclairer, elle sait émouvoir;
Sans elle la raison glisserait sur notre âme.
Avant qu’un Genevois gravât en traits de flamme
Ce que Loke autrefois avait dit avant lui,
La clarté sans chaleur vainement avait lui.
L’erreur régnait partout : sa voix enchanteresse
D’un ton plus éloquent fit parler la sagesse;
Par lui l’homme rompit le joug du préjugé,
Des liens du maillot l’enfant fut dégagé;
La baleine cessa d’emprisonner les belles;
On vit au cri du sang les mères moins rebelles;
Et, la nature enfin reprenant tous ses droits,
Leur fils leur dut la vie une seconde fois.
(Chant V, 44–45.)

Quand des hommes unis sous une même loi,
D’une cité commune habitèrent l’enceinte,
En vain, pour inspirer le respect et la crainte,
Leur chef eût déployé l’appareil des faisceaux,
Rassemblé des soldats, dressé des échafauds;
L’Imagination étalant tous ses charmes,

hasztalan épített, hogy tiszteletére igázza
 a' még vad sereget rettentő vásszai által.
 Ámde mihelyt bájingereit szárnyokra emelte
 a' tündér képzés, nem kellett semmi erőszak,
 semmi szokás, fegyver, törvény, sem szolgafenyíték.
 A' hadi játékok, pallyák és ünnepi pompák,
 a' gyönyörű fényvel, 's ragyogó példákkal igazó
 színpadok, öltözetek, majdnem mennybéli valónak
 tették a' közjót a' bámúltt népnek eszében,
 melly már honnyáért kész volt áldozni vagyonnyát,
 drága szabadságát csonkítani, tábori ellen
 a' jövevény úrnak harcolni, pazarlani véré.

Felkeresem fákljai utánn a' bölcs nyomozásnak
 a' szomorú babonák bölcsőjét. Áh! köz erővel
 voltak azonn a' csalfa remény, a félelem, a' rossz
 erkölcs, a' nyereségkeresés, a' durva kevélység,
 a' komorabb címák, a' csábítóknak eláradt
 tábori, hogy sűrűbb, sűrűbb vakságba zavarják
 a' vele lett éjben tengődő emberi elmét.
 Fátyolozott szemmel, vagy pelypeskedve követvén
 a' habozó köz vélekedést, vagy jégre vezetvén
 csábító nyomainn a' féktelen emberi képzés,
 már szomorú, már víg, már lágy, már vérnek örülő
 Isteneket költött váltólag, számtalan újnál
 újabb agyszüleményt, alacsony hóhérit az észnek;
 's már botorúl csalván, már elcsábítva, bevítte
 a' tévelygések' szomorú éjjébe az elmét,
 's a' szívnek vággyát erkölcstelen útra vezette.

Bien mieux que la coutume, et les lois, et les armes,
 Par les solennités, les fêtes et les jeux,
 Le costume imposant, les spectacles pompeux,
 Nourrit du bien public la noble idolâtrie,
 Et fit par les plaisirs adorer la patrie.
 Mais avant que des jeux, des fêtes et des arts,
 La pompe politique enchantât les regards,
 Il fallait sous des chefs, armés de la puissance,
 Des mortels nés égaux forcer l'obéissance,
 Et du respect des rangs nourrir l'illusion.
 (Chant VII, 140–141.)

En chercher le berceau, vous montrer d'un coup-
 d'œil Comment la peur, l'espoir, l'intérêt et l'orgueil,
 Les mœurs et les climats, et les fourbes célèbres,
 Ont de l'esprit humain épaissi les ténèbres;
 Comment, les yeux voilés, l'Imagination
 Suivant ou conduisant la vague opinion,
 Des dieux tristes ou gais, sanglants ou débonnaires,
 Adopta tour à tour ou créa les chimères;
 Et, trompeuse ou trompée, en cette nuit d'erreurs
 Entraîna les esprits et séduisit les cœurs.
 (Chant VII, 214.)

A férfiasság alakzatai Verseghy Ferenc műveiben

1.

Verseghy Ferenc műveit olyan szempontból kívánom elemzés tárgyává tenni, amely eddig a magyar felvilágosodás kutatásában nem jelent meg, de általában a magyar irodalomtörténeti hagyományban is csekély figyelmet kapott. A férfiasság kutatása a nemzetközi szakirodalomban már évtizedek óta sikeresen alkalmazott megközelítési mód, melynek alapfeltevése, hogy a férfiasság is történetileg változó kulturális konstrukció. Az 1800 körüli időszak a férfiasság története szempontjából különösen érdekes periódus, hiszen ekkor nemcsak a nő társadalmi szerepe és a nőre vonatkozó elképzelések változnak, hanem – ezzel összefüggésben – a férfiasságra vonatkozó elvárások, eszmények is. A dolgozat Verseghy Ferenc prózai és lírai műveiben igyekszik ennek nyomait kimutatni, szem előtt tartva a férfiasságdiskurzusok sajátos, irodalmi jellegét is.

2.

Az itt következő elemzés középpontjában a férfi áll, s az utóbbi évek gender témájú kutatásainak ahhoz a fontos belátásához kapcsolódik, mely szerint nemcsak a női szempont elméleti és történeti vizsgálata hozhat fontos belátásokat az irodalmi művek értelmezésében, hanem általában a nemi szerepek, s így a férfiasság-konstrukciók elemzése is.¹ Az ilyen jellegű kérdésfelvetéssel kapcsolatban jog-

1 A férfikutatások történetéről lásd Raewyn W. CONNELL, *Férfiak: Eltűnő szerepek*, ford. DUDIK Annamária Éva (Budapest: Noran, 2012), 27–78; Jürgen MARTSCHUKAT és Olaf STIEGLITZ, *Geschichte der Männlichkeiten* (Frankfurt–New York: Campus Verlag, 2008), 33–50; Harry BROD,

gal merülhet fel az az ellenvetés, hogy az irodalomtörténet nagyobb részt amúgy is férfiak által írt, férfiak problémáit és eszményeit tematizáló művekkel foglalkozik, s így a férfiaság vizsgálata önmagában nem indokolt. A férfiaság problematikáját vizsgáló irodalomtudományos munkák egyik alaptétele azonban éppen az, hogy a férfit nem mint az univerzális emberfogalom megtestesítőjét kell szemügyre venni, egyenlőségjelet téve a férfi és az ember között. Ehelyett azt kívánják elemzés tárgyává tenni, hogy a férfiaság milyen módon, milyen diskurzusok által konstruálódik meg, milyen történetileg specifikus formái vannak, illetve adott történeti korszakokban milyen különböző változatai figyelhetők meg.²

Az utóbbi évtizedekben az angol, illetve a német nyelvű történeti tudományokban számos olyan tanulmány született, amely a férfiaság kérdését történeti perspektívában vizsgálva a kora újkori férfiaságmodellek sajátosságait igyekezett kimutatni. E tanulmányok általános jellemzője az a törekvés, hogy a férfiaság történeti változatainak sokszínűségére világítsanak rá, szakítva az olyan fajta megközelítési módokkal, amelyek a reneszánsz vagy a felvilágosodás kori ember, azaz férfi homogén, sematikus képére alapoztak. Éppen ezért, habár számos érdekes esettanulmány született, aránylag csekély az olyan munkák száma, amelyek a kora újkori férfiaság történetéről koherens képet igyekeznek adni, s kérdéses, egy-

„The Construction of the Construction of Masculinities”, in *Constructions of Masculinity in British Literature from the Middle Ages to the Present*, szerk. Stefan HORLACHER, 19–32 (New York: Palgrave Macmillan, 2011); Franziska SCHÖSSLER, *Einführung in die Gender Studies* (Berlin: Akademie Verlag, 2008), 133–144; HADAS Miklós, *A férfiaság kódjai, Budapest* (Budapest: Balassi Kiadó, 2010), 19–30; Todd W. REESER, „Englischsprachige Männlichkeitsforschung”, in *Männlichkeit: Ein interdisziplinäres Handbuch*, szerk. Stefan HORLACHER, Bettina JANSEN és Wieland SCHWANEBECK, 26–41 (Stuttgart: Metzler, 2016); Walter ERHART, „Deutschsprachige Männlichkeitsforschung”, in HORLACHER, JANSEN és SCHWANEBECK, *Männlichkeit...*, 11–25.

- 2 A magyarországi férfiaság-kutatások legtermékenyebb képviselője, Hadas Miklós joggal hangoztatja, hogy a társadalomtudomány hazai művelői közül e kérdéskörrel eddig nagyon kevesen foglalkoztak. HADAS Miklós, „Bevezető: A férfikutatások három hulláma”, in *Férfikutatások: Szöveggyűjtemény* (Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, 2011), 10–18. Megállapítása az irodalomtudományra is alkalmazható: néhány roppant érdekes dolgozat született ugyan e témában, de a maszkulinitás irodalmi vetületeinek szisztematikusan vizsgálatáról nem beszélhetünk. SÁRI B. László, „A test és a kánon politikája: homoszociális viszonyok Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényében”, in SÁRI B. László, *A hatyú és a görény: Kritikai vázlatok irodalomra és politikára*, 67–101 (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2006); BÉNYEI Péter, „»mert a szív ellentmondásokból áll«: Férfireprezentáció a *Férfj és nőben*”, in *A sors kísértései: Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, DOBÁS Kata és PINTÉR Borbála, 300–331 (Budapest: Ráció Kiadó, 2014); CSEHY Zoltán: *Szodoma és környéke: Homoszocialitás, barátságretorika és queer irányulások a magyar költészetben* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2015); illetve a filmtudományban: KALMÁR György, *A férfiaság alakzatai a rendszerváltás utáni magyar rendezői filmben* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2018).

általán kialakítható-e valamiféle egységes narratíva a férfiasság 18. századi történetére vonatkozóan.³

A férfiasság történeti változatainak leírását célzó elemzések a kora újkor esetében általában a patriarchális családmodellben látják a férfiasságra vonatkozó elképzelések kulcsát: e modell szerint a férfi az egész háznép feje, vezetője, aki uralkodik hozzátartozóin (feleségén, gyermekein, szolgáin). A 17–18. század során a férfiasság terén lezajló történeti változások fő tendenciáját pedig több elemzés is abban látja, hogy míg a 17. század első felében a férfiasság meghatározó modellje a nő fölött uralkodó patriarcha volt, akinek az identitása a szükség esetén testi erő és agresszivitás alkalmazása által védelt becsület fogalmában nyert kifejezést, a 18. században egyre inkább a csiszoltság, a civilizált viselkedés vált a férfiasság meghatározó kritériumává. Erről tanúskodik, hogy a konfliktusok rendezésében a fizikai erő (például párbajozás során való) alkalmazása helyett a kommunikáció vált normává, s az önuralom követelménye egyre fontosabb lett. A férfi erkölcsök finomodásának jeleként fogható fel, hogy az alapvetően homoszociális jellegű, azaz a férfiak közötti kapcsolaton alapuló becsület-központú patriarchális modellel szemben a csiszolt úriember önmeghatározásában a heteroszociális kapcsolatok is jelentős szerepet kapnak. Ezzel párhuzamosan a patriarchális családmodellben is változások tapasztalhatók: a házastársak együttműködésének, kölcsönös érzelmi kapcsolatának eszménye mind nagyobb teret nyer.⁴

A történettudomány számos képviselője szerint a férfiasság tekintetében meghatározó továbbá, hogy a 18. század során a férfi és a női szféra egyre élesebben különült el egymástól: míg a nők szerepe a család, a privát szféra területére korlátozódott, a férfiak a nyilvánosság terében találták meg feladataikat és önazonosságuk alapját.⁵ A férfi és a női szférák egyre élesebb elválására vonatkozó tételt ugyanakkor az újabb kutatások megkérdőjelezzik, rámutatva, hogy a nők sok esetben aktív szerepet játszottak a nyilvánosságban, illetve hogy a férfiktól sem volt idegen a családi életben való részvétel. A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltásáról írt könyvében már Jürgen Habermas is rámutatott, hogy a nőknek nagy szerepe volt az autentikus publikus szféra kialakulásában, mivel a francia szalonok világa a nők köré szerveződött (jóllehet Habermas – mint azt a feminista kritika

3 Tim HITCHCOCK és Michèle COHEN, „Introduction”, in *English Masculinities 1660–1800*, szerk. Tim HITCHCOCK és Michèle COHEN, 1–23 (London: Routledge, 2014²).

4 Elizabeth A. FOYSTER, *Manhood in Early Modern England: Honour, Sex, and Marriage* (London: Routledge, 1999); Karen HARVEY, „The History of Masculinity, ca. 1650–1800”, *Journal of British Studies* 44, 2. sz. (2005): 296–311; Karen HARVEY, *The Little Republic: Masculinity and Domestic Authority in Eighteenth-Century Britain* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 1–23.

5 HARVEY, *The Little Republic...*, 11–12.

szemére vetette, a nyilvánosság szféráját alapvetően a férfiak világaként azonosította).⁶ Újabban Michèle Cohennak az angol felvilágosodást tárgyaló elemzéseiből mutattak rá arra, hogy a csiszoltság, a csiszolt társalgás eszményének térnyerésében a nőknek meghatározó szerepük volt.⁷ Rebekka Habermas vizsgálatai is arra irányítják a figyelmet, hogy az 1800 körüli időszakban a polgári család keretei között a férfi és a női szerepek szorosan összefonódtak, s a magánszféra és a nyilvános szerepek közötti átjárás mindkét nem tagjai számára lehetséges volt.⁸

A férfiaság történeti változásának leírásához fontos ösztönzést adott az orvoslástörténet, illetve a szexualitás története. Thomas Laqueur a férfi és a női test értelmezésének alakulástörténetét vizsgálva azt a tézist állította fel, hogy a 18. század során a férfi és a női test közötti homológián alapuló egy test-modell felváltotta a két test-modell, mely az anatómiai megfigyelésekre hivatkozva különítette el egymástól a férfi és a női testet, s ezzel összefüggésben a férfiaságot és a nőiességet is élesen elhatárolta egymástól. Laqueur szerint nem csupán az új tudományos felfedezések hatásáról vagy valamilyen episztemológiai változásról van szó, hanem arról, hogy a társadalmi, politikai változások újfajta magyarázatokat tettek szükségessé: a két nem-modell ebben a nézetben a férfi–nő hierarchia megszilárdítását szolgálta, hiszen a nőt e modellben szexuálisan passzívnak, fizikailag és szellemileg gyengének tekintették. E tudománytörténeti munka legfontosabb belátása alighanem az, hogy a nemek anatómiai alapon, a biológiai nemre való hivatkozással történő elkülönítése a felvilágosodás terméke, s korántsem magától értetődő felfogás.⁹

Laqueur maga elsősorban a testre vonatkozó orvosi tudás és a nők megítélése közötti összefüggéseket emeli ki, de a két test-modell dominánssá válása a férfiaság meghatározására is hatással volt. Az új konstrukció többek között azért, hogy szilárd anatómiai alapokra helyezte a férfiaságot, segítette megoldani az el-

6 Jürgen HABERMAS, *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001¹⁷), 90. (Első kiadás: 1962).

7 Michèle COHEN, *Fashioning Masculinity: National Identity and Language in the Eighteenth Century* (London: Routledge, 1996), 13–25.

8 Rebekka HABERMAS, *Frauen und Männer des Bürgertums: eine Familiengeschichte (1750–1850)* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000).

9 Thomas LAQUEUR, *A testet öltött nem: Test és nemiség a görögöktől Freudig*, ford. SZABÓ Valéria, TÓTH László, BARÁT Erzsébet és SÁNDOR Bea (Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2002). Laqueur téziseit az orvoslástörténeti szakirodalomban több szempontból is kritika érte. Rámutattak, hogy a felvilágosodás előtti időszakban többféle modell létezett egymás mellett, s hogy az orvosi nézetek (különösen a populáris regiszterben) lényegesen lassabban változtak, mint Laqueur állítja. A kritikákról összefoglalóan lásd Helen KING, *The One-Sex Body on Trial: The Classical and Early Modern Evidence* (Farnham: Ashgate, 2013).

nőiesedéstől való, a 17. és a 18. században még igen intenzív félelmeket, s ennek következtében a 19. században már sokkal kevesebbet foglalkoztak az elnőiesedés problémájával. A férfi és a nő különböző anatómiájú nemként való meghatározása ezen túlmenően hozzájárult a heteroszexuális norma kialakulásához és az azonos nemhez való szexuális vonzódás perverzióként való megbélyegzéséhez is. A maszkulinitás szempontjából az új modell legfontosabb következményének azonban talán az tekinthető, hogy a férfiak elsősorban szexualitásuk által igyekeztek meghatározni önmagukat, azaz fontosabbá vált, mit csinálnak az ágyban, mint hogy mit csinálnak a társadalomban. A nemek biológiai meghatározása és a heteroszexualitás normává szilárdulásának következtében a férfiakra igen erős kényszer nehezedett, hogy a szexualitásban bizonyítsák férfiasságukat. Erről tanúskodik többek között a 18. század végi és 19. századi onánia-ellenes irodalom is: míg a hagyományos egyházi tanítás szerint az onánia kisebb bűnnek számított a házasságon kívüli szexuális életnél, a 18. század végére ezzel ellentétes nézetek váltak uralkodóvá.¹⁰

A 18. századra vonatkozó történettudományi elemzések leggyakrabban visszatérő alakja a heteroszexuális, csiszolt patriarcha; az újabb történettudományi kutatások azonban nyomatékkal rámutatnak arra is, hogy minden korszakban egymástól eltérő férfiasságok létezhetnek egymás mellett. Nemcsak azért, mert a társadalom különböző rétegeiben különböző normák lehettek érvényesek a férfiasságra vonatkozóan, hanem azért is, mert e normákat nem mindenki tudta, vagy akarta megvalósítani. A kevésbé előnyös társadalmi helyzetben lévők számára például sokszor eleve megvalósíthatatlan volt a patriarchális férfiasságon alapuló családmodell, mely jelentős anyagi terheket is rótt a férfira. De a patriarchális férfimodell megvalósítására vonatkozó törekvés kudarcától való félelem az előnyösebb helyzetben lévők számára is komoly frusztrációt jelenthetett, mindenekelött azért, mert a család fenntartásához szükséges javak előteremtéséről nekik kellett gondoskodniuk. Ezt a feladatot sokan nem tudták megfelelően teljesíteni, s emiatt szenvedtek; mások eleve meg sem kísérelték teljesíteni.¹¹

A férfiasság kérdésköre az 1800 körüli időszakra vonatkozó újabb irodalomtörténeti kutatásokban is helyet kap, jóllehet a korszak irodalmának ilyen szempontú átfogó feldolgozása még nem született meg. Az eddigi elemzések egy része abból indul ki, hogy a patriarchális férfiasság eszménye a felvilágosodás idején

10 HITCHCOCK és COHEN, „Introduction”.

11 Lásd Alexandra SHEPARD, „From Anxious Patriarchs to Refined Gentlemen? Manhood in Britain, circa 1500–1700”, *Journal of British Studies* 44 (2005): 281–295; HARVEY, *The History of Masculinity...*

több szempontból is problematikussá vált s új férfiasságmodellek kialakulását ösztönözte. Peter Uwe Hohendahl például a 18. századi változások lényegét – a német irodalom esetében – az apai tekintély erodálódásában látja, melynek jele, hogy a fiúk már nem kívánják a patriarchális férfiszerepet betölteni. E problematika az irodalomban előbb az apai tekintély és a patriarchális rend elleni lázadás formájában jelentkezik (például Goethe *Werther*-regényében), majd újfajta férfiasságmodellekkel való kísérletezésben (mint például az érzékeny barátság), hogy aztán az 1815 utáni időszakban a katona, az állami hivatalnok és a művész alakjában fogalmazódjon újra a férfiasság eszménye.¹² Martin Blawid monográfiája szintén a problematikussá váló férfiasságot tekinti elemzése fő tárgyának, és Lessing *Minna von Barnhelm*jét, illetve Goethe *Götz von Berlichingen*jét e szempontból vizsgálva rámutat, hogy az irodalmi művek különösen alkalmasak a férfiasság hagyományos megjelenési formáit (így például a katona képében megtestesülő férfiasságot) érő újfajta kihívások tematizálására.¹³ A hagyományos szerepek megkérdőjelezésének, elutasításának lehetőségei mutatkoznak azokban a tanulmányokban is, amelyek a homoszexualitás, illetve a homoszociális viszonyok (például a *Wilhelm Mester* titkos társasága) kérdésével foglalkoznak, s a férfiasság és a férfiak közötti viszonyok történetileg specifikus modelljeit tárgyalva azt is láthatóvá teszik, hogy a korszak irodalmában egymással is ellenkező, a társadalmi normákkal konform, de azokat elutasító férfiasságkoncepciók is megtalálhatók.¹⁴

A férfiasság irodalmi reprezentációit vizsgálva különösen érdekes kérdés férfiasság és érzékenység kapcsolata. Az érzékenység összetett diskurzusainak tárgyalására itt nincs lehetőség, csupán azt szükséges megemlíteni, hogy olyan új magatartási mintáról van szó, amely a társiasság eszményét követve a gyengéd érzelmek és ezek testi jelekkel való kifejezésének kultiválásában öltött testet, s hogy az érzékenység irodalmi megjelenési formái között mind az eszmény sikeres meg-

12 Peter Uwe HOHENDAHL, „Die Krise der Männlichkeit im späten 18. Jahrhundert: Eine Problemskizze”, *Zeitschrift für Germanistik* 12, 2. sz. (2002): 275–286.

13 Martin BLAWID, *Von Kraftmenschen und Schwächlingen: Literarische Männlichkeitsentwürfe bei Lessing, Goethe, Schiller und Mozart* (Berlin–New York: de Gruyter, 2011).

14 Robert TOBIN, *Warm Brothers: Queer Theory and the Age of Goethe* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2000), 37; Franziska SCHÖSSLER, „Familie und Männerbund: Die Erziehung zur Männlichkeit in Goethes Roman *Wilhelm Meisters Lehrjahre*”, *Freiburger Zeitschrift für Geschlechter Studien* 13 (2007): 241–254; Britta HERRMANN, „Auf der Suche nach dem sicheren Geschlecht: Männlichkeit um 1800 und die Briefe Heinrich von Kleists”, in *Wann ist der Mann ein Mann? Zur Geschichte der Männlichkeit*, szerk. Walter ERHART és Britta HERRMANN, 212–234 (Stuttgart: Metzler, 1997).

élésére, mind a valósággal való konfrontálódására találni példát.¹⁵ A felvilágosodás-kutatásban is gyakran megfogalmazódó nézet, hogy az érzékeny magatartási módok nőies jellegűek, s hogy térhódításuk a férfiak elnőiesedését, vagy legalábbis kevésbé férfiasá válását hozza magával. Többen is rámutattak azonban arra, hogy erről nincs szó.¹⁶ Philip Carter az érzékenység kultúrájában központi szerepet játszó sírás, könnyezés funkcióját elemezve fejti ki, hogy az érzékeny könnyek a férfiak közötti új típusú, szimpátián alapuló kapcsolatok jelei, s ilyen fajta funkcionálisuk különbözteti meg az érzékeny könnyeket a sírásra vonatkozó korábbi társadalmi normáktól. Míg ugyanis az érzékenységtérhódítása előtti időszakban a sírást alapvetően olyan privát érzelemmegnyilvánulásként fogták fel, amely a testi-lelki megtisztulást szolgálhatja, az érzékenységtérhódítás szociális funkciót tulajdonítottak neki. Az egyének közötti interakció módját szem előtt tartva pedig a könnyek, a sóhajok újraértékelése azt jelenti, hogy a szavak, a társalgás helyett a – közvetlen és őszintének tekintett – testbeszéd kerül előtérbe. Carter szerint azonban nincs szó arról, hogy a nemek közötti határ az érzékenységtérhódításban megszűnne, vagy hogy a férfi nőiessé válna: legfeljebb arról, hogy a szimpátia, a könnyezés és sóhajtozás mint érzelemkifejező stratégia nemcsak a férfiak közötti kapcsolatban, hanem a férfiak és a nők, illetve a nők közötti kapcsolatokban is megjelenhet, s ilyen értelemben uniszex.

3.

A magyar felvilágosodás irodalomtörténetében ez idáig nem születtek a férfiaság problematikájára vonatkozó elemzések, a társadalmi nemek kérdésköre csak a nők, a női irodalom esetében vetődött fel.¹⁷ Ugyanakkor az emberkép változá-

15 Részletesebben lásd DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009); LACZHÁZI Gyula, *Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában* (Budapest: Ráció Kiadó, 2015).

16 Philip CARTER, „Tears and the men”, in *Women, Gender and Enlightenment*, szerk. Sarah KNOTT és Barbara TAYLOR, 156–173 (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005); Philip CARTER, *Men and the emergence of polite society in England, 1660–1800* (London: Routledge, 2001), 53–123. Hasonló irányban érvel Claudia L. Johnson, aki azt igyekszik bizonyítani, hogy az érzékenységtérhódítás nem a férfiak elnőiesedését, hanem női tulajdonságok elférfiasítását, a férfiak általi birtokba vételét jelenti. Claudia L. JOHNSON, *Equivocal Beings: Politics, Gender, and Sentimentality in the 1790s: Wollstonecraft, Burney, Radcliff, Austen* (Chicago: University of Chicago Press, 1995).

17 Lásd például *Nők és férfiak... avagy a nemek története*, szerk. LÁCZAY Gabriella (Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar–Hajnal István Kör, 2003); HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Molnár Borbála levelező társasága”, *Irodalomismeret* 7 (1996): 38–44; KERÉKES Erzsébet, „Nőkép

saira vonatkozó megfigyelések a férfiaság szempontjából is relevánsak. Debreczeni Attila szerint e tekintetben a 18. század végi magyar kultúra legfontosabb fejleménye egy új hőstípus, az érzékeny ember eszményének megjelenése.¹⁸ Eddig nem merült fel azonban az a kérdés, vajon e hőstípus férfiak és nők esetében egyaránt jellemző-e, illetve hogy vannak-e esetleg nemspecifikus különbségek a hőstípus irodalmi megjelenésében.

Egy korábbi konferencián foglalkoztam azzal a kérdéssel, Verseghy költeményeiben tematikusan és poétikai szempontból nézve milyen módon jelenik meg az érzékenység.¹⁹ Itt most e megfigyeléseket a férfiaság problematikájára fókuszálva igyekszem kiegészíteni. E megközelítéssel szemben felmerülhet az a kifogás, hogy Verseghy költői és prózai munkái többnyire nem eredetiek a szó romantikus, modern értelmében, hanem fordítások, átdolgozások, magyarítások, s így inkább a források, minták férfiaságesezményéről vallanak; azt gondolom azonban, hogy ha a kérdést a korabeli olvasók szempontjából tekintjük, Verseghy munkái mint populáris olvasmányok relevánsak lehetnek a férfiaság magyar irodalom-beli ábrázolásának kérdése tekintetében.

Az érzékenység a versekben elsősorban mint az érzékeny szerelem eszménye tematizálódik. Ennek lényege, hogy a szerelem két erkölcsös, jóérzésű szív egymásra találása, kölcsönös gyengéd érzelmek – éppen ezért hasonló a barátsághoz, hiszen az érzékeny felfogás szerint a barátságban is a kölcsönös gyengéd érzelmek mutatkoznak meg (néhány példa: *Laura' Képéhez, A' Házasság, A' Veréb és a Gerlicze, Dóriszhoz*). Ugyanakkor olyan verseket is találhatunk, amelyekben a szerelmi csalódás miatti elkeseredés, szenvedés nyilvánul meg (például a *Bútsúzásban* vagy a *Panaszban*).²⁰ Ez a szerelemkoncepció a férfiaság szempontjából lényeges változást jelez: eltérően a reneszánsz és a barokk költészet jellegzetes alapsémájától, ahol a rideg nő elutasítja a férfi udvarlását, a férfi az érzékeny költészetben nem ostromolja a nőt, hanem hozzá hasonlóan érző társat keres benne. E koncepci-

a 18. század végén – 19. század elején: Molnár Borbála és Újfalvy Krisztina levelezése”, in *Fogalom és kép*, szerk. GÁL László és EGYED Péter, 43–55 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2013); *A göcseji Helikon költőnői: Kazinczy Klára, Tuboly Erzsébet, Dóczy Terézia, Tuboly Rozália*, kiad. S. SÁRDI Margit (Budapest: Universitas Kiadó, 2002). A 19. század esetében lásd legújabban: *Nőszervezők a 19. században: Lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 4 (Budapest: Reciti Kiadó, 2019).

18 DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 121–122.

19 LACZHÁZI Gyula, „Az érzékenység és az érzelmek megjelenítése Verseghy Ferenc költészetében”, in *In memoriam Verseghy Ferenc 7. Emlékkönyv a Szolnokon 2017. április 3–4-én rendezett tudományos konferencia anyagából*, szerk. DONCSEZCZ Etelka és LENGYEL Réka, 70–81 (Szolnok: Verseghy Ferenc Könyvtár és Közművelődési Intézmény, 2018).

20 Uo.

óban a férfi és a nő egyaránt képes a gyengéd érzelmekre, éppen ezért a férfi és a női szerep megkülönböztethetlenné, felcserélhetővé válik. A szerelmi tematikájú versek között egyaránt találunk olyanokat, amelyekben egy férfi, és olyanokat, amelyekben egy nő beszél, ezek olykor szinte egymás párjai (pl. *A' haldokló Legény*; *A' haldokló Leány*; *Az elhagyott Leány*). A versekben gyakran csak a szeretett személy vagy a beszélő foglalkozásának megnevezése teszi eldönthetővé, férfi vagy női beszélőről van-e szó: például az *Eggy Kemény szívű Széphez* címűben csak az utolsó sorban szereplő „pásztorod” jelzi, hogy férfi beszélőről van szó.

A szerelmi tematikájú versek részletesebb elemzését itt mellőzve, csak egy olyan verset emelek ki, amely magára a szerelmi költészetre vonatkozó reflexiót tartalmaz, s ezért a férfiaság kérdésköre szempontjából különösen érdekes. *A' Magyar Kisasszonyokhoz* című vers, melynek két változata is elkészült, költői önreflexiónak tekinthető.²¹ Az önreflexió alanya itt saját művei két, tematikusan különböző csoportját határolja el: a tudományos, illetve vitézi hősiességet megénekklők mint jellegzetesen férfi tematikájúak a nőiesként értékelt szerelmi tematikájú versekkel kerülnek oppozícióba. E szembeállítás nyilvánvalóan megfelel a katonai, illetve tudományos közösség homoszcíális szférája és a férfi–nő szerelem heteroszociális világa közötti különbségnek. A versbeli költő – aki persze Verseghy alakmásának tekinthető – egyrészt azt állítja, hogy az utóbbi tematika magasabb rendű, másrészt pedig, hogy ilyen jellegű verseit kimondottan női közönségnek szánja.²²

Vadásza bátor a' borostyánt,
 Ki bajnokversben harsogtattya
 Bellóna' véres hartzait,
 Vagy a' ki fönn a' Tsillagok közt
 Hálátlan elmefuttatással
 Fáraszttya gyenge szárnyait:

Ha nékem a' Magyar Kisasszony
 Kerékre fűzött szegfüvekkel
 Felékesíti lantomat:

21 A vers az 1793-ban megjelent *Költeményes Enyelgések* nyitódarabja; később Verseghy *Diána* címen dolgozta át: VERSEGHY Ferenc, *Összes költeményei*, II., kiad. HOVÁNSZKI Mária, Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, 18 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021), 263–264, 375–376.

22 Hasonló programot találunk Csokonainál, *Az én poézisom természete* (korábban *A vidám természetű poéta*) című versben: „Nékem inkább oly bokréta / Árnyékozza képemet, / Melyet nyer a víg poéta, / Múlatván a szépnemet.”)

Ha egy futékony mosolygással,
Egy jóbaráti kéznyomással
Hálállya nyájasságomat:

Ha versemet majd nedves szemmel
Majd óhajtozva eldalóllya
Hív Kedvessének karja közt;
'S ha gondos kézzel öszve hajtva,
'S egy pántlikával általkörve
Rejtektebe zárja mellye közt;

Ha sóhajtás közt szép kezéből
Síromra hintett Nefejejtssel
Megtisztosítói híremet:
A³ Hertzzegeknek sírhalmával
A³ bajnokoknak nagy nevével
Fel nem tserélem béremet.²³

A szerelmi költészet művelése persze mindig is része volt a férfiköltészetnek, sőt, a középkori, reneszánsz vagy barokk szerelmi költészet döntő mértékben férfiak műve. A szóban forgó vers által hirdetett programban irodalomtörténeti nézetben nem a szerelmi költészet férfi általi művelése az új elem, hanem az, hogy ezt a költészet más válfajainál magasabb rendűnek állítja. Balassinál vagy Zrínyinél ugyanis a szerelem, s így a szerelmi költészet a saját verseikből rekonstruálható értékrend szerint végső soron negatívum, vagy legalábbis kevésbé értékes, mint a vallásos költészet vagy a heroikus-vitézi eszmény.²⁴ A versbeli költő (Verseghy alakmása) programja szerint férfiként kíván énekelni nőknek, női témáról, azaz a szerelemről; e program által elhatárolja magát más férfitípusoktól (a katonáktól, a tudósoktól), mégpedig oly módon, hogy az érzelmek iránti fogékonyságát emeli ki, ily módon nőies vonásokat építve be férfi szerepébe. E költő-alakmás ezért az érzékeny ember egy változatának tekinthető.²⁵

23 VERSEGHY Ferenc, *Összes költeményei*, I., kiad. HOVÁNSZKI Mária, Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, 18 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021), 63.

24 Balassiról lásd HORVÁTH Iván, „Balassi Bálint verseinek fragmentumi”, *Credo* 24, 3–4. sz. (2018): 18–39. Zrínyiről: LACZHÁZI Gyula, *Zrínyi Miklós költészete: a Szigeti veszedelem és a Syrena-kötet* (Budapest: Napút Kiadó, 2018).

25 A dolgozat keretein túlmutató kérdés, vajon az érzékeny olvasást mennyiben tekintették női jellemzőnek a kortársak, s hogy vajon a valóságban is nők olvasták-e Verseghy szerelmes, vagy más

4.

Az érzékenység – s így az érzékenység férfieszményének – nyomai Verseghy más munkáiban is fellelhetők. Így a *Gróf Kaczaifalvi László, avagy a természetes ember* című (August Lafontaine *Naturmensch*e alapján készült) regény-magyarításában, mely a Rousseau-féle „homme naturel” valóságidegenségét mutatja be parodisztikusan, de egyúttal az igazi, érzékeny szerelmet is példázza. A regény eleje és vége a családi viszonyok tekintetében éles ellentétet mutat: míg a kis Kaczaifalvi Lászlót apja egyedül neveli, mivel érzéketlen anyja elhagyta egy másik férfi kedvéért, a záró fejezet azt hangsúlyozza, hogy Laci és az általa Indiában megismert Nahida kölcsönös szeretetben, erkölcsösen élnek, miután letelepedtek Kaczaifalván. A Laci és Nahida között kibontakozó szerelemben a férfi és a női viselkedésben nem fedezhetők fel különbségek, az érzékeny szerelem ilyen értelemben uniszex. Arra vonatkozóan, hogy Kaczaifalvi és Nahida életük során hogyan osztják meg egymás között a feladatokat, vannak-e női és férfi szerepek, ki milyen módon vesz részt a gyermeknevelésben, a regény nem ad támpontot.

Az érzékeny embereszmény formálódik meg a *Báró Külneki Gilméta és Arany-pataki György* című regényben is – melynek mintáihoz való viszonya még nem tisztázott. Fried István a legfontosabb jellemzőjét abban nevezte meg, hogy megvan benne a nevelési, illetve a nevelődési regény lehetősége, mivel a főhősök „a csalódások, csalatások és szétfoslott reménykedések nevelési iskoláját járják végig”.²⁶ Itt most Arany-pataki György nevelődésének egy eddig figyelmen kívül hagyott aspektusára szeretném felhívni a figyelmet, illetve arra szeretnék rámutatni, hogy a férfiasság szempontjából Gilméta apjának nevelődése is releváns.

A regény olvasható úgy, mint a franciás (ál)műveltség, a francia mintát követni akaró, külföldieskedő, idegen mintákat majmoló nevelés kritikája a magyarság és az igazi emberség, az igazi tudás nevében. E nézetben fő mondanivalója a hazai erkölcsök és tudomány védelmezése az idegen minta szolgálai követésével szemben. Ugyanakkor, valamivel általánosabb szinten a főhősök nevelődése során a külsőségeken, színlelésen, önzésen, érdeken alapuló magatartás és az igazi emberség, az érzékeny embereszmény szembeállítását tematizálja, s a regény egyértelműen az

érzékeny verseit. E kérdéskör összefoglalása magyar nyelven még nem született meg. A német irodalom tekintetében alapvető: Silke SCHLICHTMANN, *Geschlechterdifferenz in der Literaturrezeption um 1800? Zu zeitgenössischen Goethe-Lektüren* (Berlin: de Gruyter, 2001).

26 FRIED István, „Verseghy Ferenc »romános rajzolatai« és történelmi témájú magyarításai”, in *In memoriam Verseghy Ferenc, 6. Emlékkönyv a Szolnokon 2002. szeptember 27-én rendezett Verseghy tudományos ülésszak anyagából*, szerk. SZURMAY Ernő, 7–20 (Szolnok: Verseghy Ferenc Könyvtár, 2003).

érzékeny eszmény melletti állásfoglalásnak tekinthető. Ezen túlmenően azonban a regényben a patriarchális férfiasság kérdésköre is igen hangsúlyosan jelenik meg.

A cselekmény alakulásában fontos mozzanat, hogy Külneki Gilméta apja, Külneki László gyenge férj és gyenge apa (292).²⁷ Ez teszi ugyanis lehetővé, hogy felesége – aki vakon követi a francia dámákat, pazarló életet folytat, elherdálja férje vagyonát, maga pedig semmivel nem járul hozzá a család anyagi boldogulásához – franciásan neveltesse Gilmétát. Külneki László öccse, Külneki Mátyás óbester, aki azzal a céllal érkezik Lászlóhoz, hogy bátyja házában helyreállítsa a (szerinte helyes) rendet, igen kemény szavakkal veti bátyja szemére férfiatlan viselkedését:

De látom én, édes Öcsém! hogy te magadot a ’ férjfiak’ dolgába sem avatod. Tegnap estve, mikor irántam goromba feleségeddel egy keveset ellenkeztél, hinni kezdettem, hogy csak úr vagy még is a ’ háznál; de már most saját szavadbúl tudom, hogy egészen a ’ czipő alatt fekszel. A’ te feleséged tégedet haszontalan embernek tett, mivel az ő kedvéért a ’ Hazának nem szolgálsz; koldúsnak tett, mivel pompájával már annyit elemésztett, hogy romlásod nélkül meg nem fizetheted; rossz atyának tett, mivel gyermekedre gondot nem viselsz; szolgájának tett, mivel egy csöpp akaratom sincsen. Szígyen, gyalázat, pökeelem, hogy magadot ennyire el tudtad felejteni. Ha édes szülőkink élnének, véres könyeket kellene sírniok elfajulásodonn. (285)

Az elfajulás itt egyértelműen azt jelenti, hogy Mátyás szerint László mint család-fő férfihoz nem méltó módon viselkedik. Ezen túlmenően Mátyás Lászlót asszonyoszolónak is nevezi, akinek annyi bátorsága sincs, hogy egy rendetlen asszonyt megzabolázzon (286). Külneki Mátyás szerint a franciásan nevelt világra – László szóhasználatában a nagyvilágra – általában is jellemző, hogy a nevelés elnőiesíti a fiukat²⁸:

27 Itt és a továbbiakban a zárójelben megadott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak: VERSEGHY Ferenc, *Szépprózai művei*, kiad. BÉRES Norbert, Csokonai könyvtár: Források 20 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018).

28 Az elnőiesedés fogalma hasonló kontextusban jelenik meg Pálóczi Horváth Ádámnak a nők jogairól írt pamfletjében, pontosabban annak második részében, ahol az elnőiesedést az erkölcsök romlásával, az idegen minták követésével hozza összefüggésbe (*A’ férjfiak’ felelete az asszonyokhoz*, 1790). Gondolatmenete szerint a nők egyre inkább elhanyagolják gazdasszonyi feladataikat, elpuhulnak, idegen, mesterséges divatot követnek, s ez a férfiakra is kedvezőtlen hatást gyakorol: „magunkat el-asszonyosodni, és igaz ítélőiteket, a’ puhaságot el-asszonyodásnak nevezni lassan lassan megtanítottatok.” PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *Művei: Elektronikus kritikai kiadás*, hozzáférés: 2021.08.06, http://deba.unideb.hu/deba/paloczi/text.php?id=paloczi_proza_020_k. A mű értelmezéséről lásd BIRÓ Annamária, „A’ magyar asszonyok Prokátora és A’ férjfiak’ felelete (1790) korabeli kontextusai”, in *A kis világbeli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*, szerk.

A' ti nagy világtokban nagyon rendes az énelőttem, hogy az asszonyok a' fiú gyermekeknek nevelésébe való avatkozást jussoknak tartják, és a' fiúkat valóban meg is rontják, megasszonyosítják; a' férjfiak pedig a' leányoknak nevelésébe avatkozni nem mernek, kiknek jó vagy rossz tulajdonságaitúl a' maradékoknak boldogsága szinte azonkép függ, mint a' férj fiakétúl. (285)

Aranypataki családfői szerepét tekintve Külneki László ellentéte, ő képes a férfias, határozott viselkedésre. Határozottan visszautasítja Külneki Gilméta nevelőjének, Madame de Folle-nak azt a kijelentését, hogy a nőnek kell kormányoznia a házban (265). Ez egy olyan beszélgetésben hangzik el, ahol Gilméta leendő házasságáról, Gilméta, illetve Aranypataki házasságra vonatkozó nézeteiről van szó – érdemes ezt hosszabban idézni:

De mondgya meg nekem Asszonyanyám, fog-e nekem ő lovakot, hintót, vadászt, inasokat, szobaleányokat, kiváltkép pedig komornokot, és udvarmestert tartani?

Arrúl neked, Angyalom! semmi kétséged se legyen, mondá Aranypatakiné.

Azonkívül, folytatá beszédgyét a' leányka, azt is szeretném, ha az én Györgyöm többet nem tanulna, mint én; mert Madame de Folle nekem azt mondta, hogy soha se válasszak magamnak olyan férjet, a' ki nállamnál többet tud, vagy legalább többet tudni akar. E' regula énelőttem tellyességgel új, mondá Aranypataki mosolyogva. Hisz a' gavalér, a' ki hazájának szolgálni, familiájának virágzást szerezni, és jobbágyainak a' boldogságra útat mutatni akar, soha eleget nem tanulhat.

Ezt mind megteheti mások által, mondá a' francia asszony; a' háznak kormányozását pedig, szükséges, hogy hitvessére bízza; mert az olyan házban, a' hol asszony nincs, vagy a' hol asszony nem kormányoz, keresztül kocsúl meg minden.

Bocsásson meg az Asszony! mondá Aranypataki. Én a' háznak kormányát az én asszonyommal felosztom, kivel ez iránt örömet tanácskozok; de azért, Istennek hála! az én házamban a' rendtelenség nem uralkodik.

Felosztja az Úr? kérdező gúnyoló kacagással a' francia asszony. Felosztani látszik csak, azalatt hogy semmi sem történik egyéb a' háznál, hanem a' mit az asszony akar.

Aranypataki nyájas mosolygással megfogta erre, 's megcsókolta asszonyának kezét, és szeme közé nézván, Kincsecském! úgymond, most legelőször hallom, mióta egybe kelünk, hogy te nadrágot viselsz, és én főkéntében járok! (265)

CsÖRSZ Rumen István és MÉSZÁROS Gábor, 45–60 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020). Az angol nyelvű szakirodalom arra mutat rá, hogy az elnőiesedés (effeminacy) a 18. században igen sokféle jelentéssel rendelkezett, de jellemző módon nem a szexualitással hozták összefüggésbe. COHEN, *Fashioning masculinity...*, 5–7.

Madame de Folle tehát nemcsak a férfi családfői szerepét vitatja el, de ezzel összefüggésben a férfiak tanulásának szükségességét is megkérdőjelezi. Aranypataki e felfogással nem a férfi korlátlan uralmát állítja szembe, hanem azt hangsúlyozza, hogy ő együtt kormányoz a feleségével. Nemcsak az apa utasítja el Madame de Folle felfogását, de az ifjú Aranypataki is határozottan kijelenti, hogy nem fog egész nap Gilmétával szórakozni, inkább tanulással tölti az időt: „De én hivatalt akarok viselni, melly miatt, ammint Uram Atyám mondgya, sokat kell, még férjfi koromban is, tanulnom.” (267)

Aranypataki mint erélyes apa kiutasítja házából fia francia nevelőjét, Frippont, aki visszaélt bizalmával, a tanítást elhanyagolta, s fiát és feleségét ellene igyekezett fordítani. Madame de Folle Fripponnak írt levele szerint cselszövésük egyértelműen arra irányult, hogy Aranypataki kezéből kiragadják a szülői hatalmat (278), Aranypataki pedig ezt úgy értékeli, hogy egész házának boldogságát akarják tönkre tenni. Felfogása szerint az apa parancsol fiának, s annak követnie kell a parancsokat. (280)²⁹ Nemcsak saját házában tesz rendet, hanem ő kezdeményezi azt is, hogy térítsék a helyes útra Külneki Lászlót.

A regényben tehát nemcsak a helyes nevelésről, hanem a férfiaságról, a családfői szerepről is szó van. A férfiaság lényegének a *Külneki Gilmétá*ban a feleség és a gyermek fölötti uralom mutatkozik, mely ha veszélybe kerül, meginog vagy eltűnik, az erkölcsi, sőt akár anyagi romlással is jár. A patriarchális férfi regénybeli eszménye ugyanakkor érzékeny – tiszta szívű, önzetlen, a gyengéd szeretetre képes – ember is.

A vázolt kettősség a kevésbé központi szereplők szintjén is felfedezhető a regényben, így a műveletlen cselszövő Frippon (Madame de Folle férfi párja) és a tanult, erényes Hevesi kettősében. A férfiaság kérdésköre szempontjából érdekes, hogy Hevesi családfőként jelenik meg a regényben, aki éppen azért vállalja a tanítói szerepet, hogy gondoskodni tudjon családjáról:

E' szolgálat által pedig semmi egyéb különös szerencsét szerezni nem kívánok, hanem csak valamellyik Uraságnak jószágában olly tisztességes hivatalt, mellyben magamnak egy kis gazdaságot tarthassak, elegendőt arra, hogy abbúl feleségemmel és gyermekeimmel együtt gond nélkül élélhessek. (263)

Az alacsony sorból származó Hevesi alakja arra is fényt vet, hogy a családfői szerepnek komoly anyagi, gazdasági vonzata is van. Ez az arisztokrata Aranypataki

29 „Fiam! Mond meg nekem, mi vihetett tégedet arra, hogy parancsolatimot olly csúfúl megszegted, és ehhez az Úrhoz, kit én tanítódnak rendelttem, olly alacsony szívet mutattál?”

esetében kevésbé hangsúlyos, de a hivatal vállalásának szükségessége, a tanulás az ő életfelfogásában is meghatározó.³⁰

A regény utolsó fejezetében – nem meglepő módon – a két címszereplő házasságáról értesül az olvasó. Az ezt megelőző fejezetben azonban még egy érdekes jelenet zajlik le. Aranypataki itt Kábaszögiként és Gilméta jegyeseként szerepel, s leendő felesége megkérdezése nélkül megbotoztatja annak egyik cselédjét. Gilméta tiltakozását Aranypataki (mint Kábaszögi) azzal hárítja el, hogy férjeként nem lesz szüksége Gilméta engedélyére: „Ha Méltóságod meg nem engedheti, mondá Aranypataki, eljön majd az üdö, hogy én ezt engedelmé nélkül is megtehetem.” (357) Gilméta ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a férjnek sincs joga a feleség beleegyezése nélkül megbüntetni a cselédek: „Hisz olyan dolgokat visz végbe házamnál, mellyekről hírem nélkül még akkor sem kellene csak gondolkodnia is, ha férjem volna.” (357) Úgy tűnik, Aranypataki és Gilméta mást gondol arról, a feleségnek van-e beleszólása abba, mit csinál a férje. Gilméta tiltakozása után Aranypataki térdre esik a nő előtt, bocsánatát kéri, s megígéri, hogy a jövőben tartózkodik az önkényes cselekedetektől – tehát elfogadja Gilméta álláspontját. A jelenet egyik szemtanúja, az ifjú Szélfő báró ezt helyeslőleg kommentálja: „Soha ennél jobb férjet nem kívánhat, ha egyszer a' házasságnak jármát úgy megtanúllya húzni, ammint az asszonyok szeretik.” (357) Úgy tűnik, Aranypataki nevelődésének része az a felismerés is, hogy a házasságban a férfinak is alkalmazkodnia kell társához, nem lehet korlátlan úr.

Összegzésképp megállapítható, hogy Verseyhynak az érzékenység diskurzusaihoz kapcsolódó munkáiban olyan újfajta férfiasságszmemény jelenik meg, melynek központi eleme a gyengéd érzelmekre való képesség és fogékonyság. Az elemzett művekben az érzékeny ember nem rendelkezik nemspecifikus, sajátosan férfi, il-

30 A mai viszonyokkal való hasonlóság fedezhető fel Hevesinek a pénzromlásra, azaz az inflációra vonatkozó szavaiban. Hevesi szerint – mint azt korán elvesztett apja példája mutatja – fizetésből pénzromlás idején nem lehet megélni: „Boldogúlt atyámnak érdemeire nézve várhattam volna a' Kamaránál szolgálatot; de eszembe jutván, hogy szegény szülőimnek a' legnagyobb drágaságban szintazon fizetésből kellett élniek, mellyből az ócsó időkben is allig élhettek, és hogy következendőképen gyermekeiknek adósságoknál egyebet nem hagyhattak, tanácsosabbnak tartottam, édes atyámnak nyomdokit nem követni.” (263) Hevesi ezzel szemben olyan munkakört választ, amely védi a pénzromlással szemben: „Tapasztalásból tudgyuk, Méltóságos Uram! hogy a' producens rendek soha sem szenvednek semmi szükségét, akárminémű drágaság nyomja a' többieket. Mikor a' földes Uraságok és a' parasztok drágán adgyák az eleséget, a' mesterember, és a' kézműves is drágán adgya munkáját, és úgy él, mint egyébkor. De a' kik ellenben fizetésből, interesből, 's egygy szóval kész pénzből élnek, azoknak a' drágaságnak üdejenn fél annyi jövedelemmel kell megelégedniek, és szörnyen szenvednek. Tapasztaltam én ezt szülőimnél, tapasztaltam boldogúlt bátyámnál, és feltettem magamban, hogy én is a' producens rendekhez ragaszkodom.” (263)

letve női vonásokkal. Ugyanakkor – legalábbis a *Külneki Gilméta* példája ezt mutatja – az érzékeny férfi eszménye nem feltétlenül jelenti a patriarchális férfiasságtól való elszakadást, a férfi családfői, a családot kormányzó felfogással összeegyeztethető volt. A patriarchális modell történeti változása szempontjából különösen fontos az a momentum, hogy e regény sem a férfi korlátlan uralmát jeleníti meg, ezzel szemben a férfi és a nő szövetségeként, együttműködéseként értelmezett házasságot mutatja példaszerűnek. Az érzékenység férfieszménye ily módon a patriarchális modellen belüli hangsúlyeltolódást jelez.

Névmutató

- Addison, Joseph 92
Akenside, James 92
Alberti, Ignaz 14
Alexovics Vazul 113
Almási Sámuel 85
Almásy család 57
Almásy Pál 57
Almásy Pálné Kapy Anna Mária (Almásy-
né) 57
Ányos Pál 46, 85
Aranka György 112, 113
Arany János 63, 67, 79, 80
Aratosz 25
Argelander, Friedrich Wilhelm August 43
Ariosto, Ludovico 94
Auserve, Philippe 89
Austen, Jane 131
- Balassi Bálint 63, 134
Balázs Debóra 69
Balogh Piroska 49
Bán Péter 55
Bárány Péter 30
Barát Erzsébet 128
Barkóczy Antal 75
Barkóczy Ferenc 46, 75
- Barnes, Thomas 106, 117
Bartók Béla 77
Bartók István 83
Bartók Zsófia Ágnes 69
Batsányi János 30
Batthyány József 47, 54, 57, 58
Becker, Ursel-Margret 89, 91, 92, 104
Béda Venerabilis, Szent 28
Behrens, Rudolf 92, 99, 100
Beke Margit 50, 56
Benda Kálmán 52, 54
Bényei Péter 126
Béres Norbert 7, 110, 136
Berlász Jenő 111
Bertholdt, Ludwig 89
Biró Annamária 113, 136
Bitnitz Lajos 23
Blaga, Cristina 25
Blawid, Martin 130
Berzsenyi Dániel 112
Blamberger, Günter 43
Blum Béla 56
Bode, Johann Elert 26, 27
Bodrogi Ferenc Máté 111
Bognár Péter 69
Bonstetten, Charles-Victor de 100

- Boros, Ignatius 48
 Boubée, Nérée 41
 Bourdaloue, Louis 115
 Bozsik Pál 46
 Brod, Harry 125
 Buffon, Georges-Louis Leclerc 30, 34–36
 Burney, Frances 131

 Carter, Philip 131
 Catullus, Caius Valerius 25
 Chateaubriand, François-Auguste-René de 87, 105
 Choiseul-Gouffier, Marie Gabriel Florent Auguste de 98
 Christen, Franz Anton 48
 Cicero, Marcus Tullius 119
 Cohen, Michèle 127–129, 137
 Connell, Raewyn W. 125
 Copernicus, Nicolaus 29
 Crowe, M. J. 41

 Csaba György Gábor 27
 Császár Elemér 7, 45, 46, 50
 Cseh Zoltán 126
 Csokonai Vitéz Mihály 7, 63, 65, 77, 79, 81, 82, 114, 133
 Csörsz Rumen István 8, 9, 28, 63–85, 112, 137

 Dante Alighieri 94
 Darwin, Charles 38
 Darwin, Erasmus 38–40, 43
 Deáky Zita 66
 Debreczeni Attila 79, 110, 111, 131, 132
 Delille, Jacques 8, 87–108, 111, 112, 114–116, 119
 Derham, William 35
 Dessewffy József 115

 Diderot, Denis 99, 100
 Dobás Kata 126
 Dóbék Ágnes 30, 75
 Dóczy Terézia 132
 Domokos Mária 67, 75, 77
 Doncsecz Etelka 7–9, 45–62, 63, 65, 83, 87, 110, 132
 Dudik Annamária Éva 125
 Dugonics András 69, 70

 Éder Zoltán 15, 16, 19
 Eggenberger, Joseph (Eggenberger József) 15, 52
 Egyed Emese 113
 Egyed Péter 132
 Erdélyi János 64, 71
 Erdő Péter 53, 54
 Erhart, Walter 130
 Esménard, Joseph-Alphonse 92, 96–99, 119

 Faludi Ferenc 70–72, 85
 Fancsali Emőke 9
 Faragó József 66
 Fénelon 100, 101
 Ferenc, I. Habsburg-Lotharingiai (oszt-rák császár, magyar és cseh király; Franciscus) 60
 Ferret, Olivier 101
 Figueró, Silvia F. de M. 41
 Fixlmillner, Placidus 27
 Fodor István 88
 Fontenelle, Bernard le Bovier de 94
 Forgács Tamás 16
 Fórizs Gergely 87
 Foyster, Elizabeth A. 127
 Fränkel Bertalan 66
 Frenreis, Ernestus 47

- Freud, Sigmund 128
Fried István 135
- Gaab, Hans 34, 35
Gabelhofer, Julius 114
Gáhy Ferenc 55, 62
Gál László 132
Galilei, Galileo 29, 34
Gazdag István 28
Gárdos Bálint 38
Genlis, Félicité (Madame) de 99, 115
Gerézdi Rabán 69
Goethe, Johann Wolfgang 130, 135
Görgy Márton (Martinus Görgei) 55, 61, 62
Görög Demeter 30–32
Guitton, Édouard 89, 90
Gvadányi József 65, 79, 80
Gyói Renáta 8, 11–24
Gyöngyösi István 65
György, III., angol király 26
- Habermas, Jürgen 127
Habermas, Rebekka 128
Hadas Miklós 126
Hajnóczy József 52
Hamel, Jürgen 34
Harsányi István 111
Harsányi János 77
Harvey, Karen 127, 129
Haspelmath, Martin 12
Hász-Fehér Katalin 131
Hatvani István 79
Hegedüs Béla 83, 112
Hell Miksa 25–28, 32
Herrmann, Britta 130
Herschel, John Frederick William 26
Herschel, William 38–41, 43
- Hésziodosz 96
Hitchcock, Tim 127, 129
Hoffius, Stephen G. 41
Hohendahl, Peter Uwe 130
Homérosz 94, 96, 102
Honty Krisztina 9
Horatius Flaccus, Quintus 94
Horlacher, Stefan 126
Horváth András (Pázmándi Horváth Endre) 68, 71
Horváth Iván 83, 134
Horváth János, székesfehérvári püspök 8, 47, 57, 69, 87, 88, 104–107, 114
Horváth József 106
Hovánszki Mária 7, 9, 29, 64, 65, 75, 80, 81, 85, 87, 110, 133, 134
Humboldt, Alexander von 41
Husztai István 113
- Inoue, Sakurako 90
Ivanics Zsigmond 115
- Jakabfalvi Román 75
Jaki, Stanley L. 30, 34
Jankovich Miklós 64, 69, 72, 73
Jansen, Bettina 126
Jarrell, Richard 43
Jelinek, Venceslaus 56
Jézus Krisztus (Jesus Christ) 56
Johnson, Claudia L. 131
József Arttila 63
Juhász Ildikó 88
Juhász Nepomuk János (Joannes Nep. Juhász) 60
- Kalmár György 126
Kant, Immanuel 30, 34, 36
Kästner, Abraham 27

- Katalin, II. Romanov (orosz cárnő; Nagy Katalin) 48
 Katona Mihály 35, 36
 Kazinczy Ferenc 23, 53, 57, 81, 110, 114, 115
 Kazinczy Klára 132
 Kecskeméti Gábor 9
 Kelényi B. Ottó 29
 Kemény Zsigmond 126
 Kepler, Johannes 25
 Kerekes Erzsébet 131
 Kerényi Ferenc 80
 King, Helen 128
 King-Hele, Desmond 38, 39
 Király István 88
 Kircher, Athanasius 35
 Kis Elemérné 115
 Kis János 30, 115
 Kisfaludy Károly 110
 Kiss Béla 114
 Kiss Dénes 85
 Kiss József 80
 Klein (seborvos) 50
 Kleist, Heinrich von 43, 130
 Knott, Sarah 131
 Kodály Zoltán 77
 Komáromy Zsolt 38
 Konfúcius 95
 Koppányi Júlia 87
 Kotzebue, August von 115
 Kovács József László 115
 Kölcsey Ferenc 112
 Krammer József 49
 Kreskay Imre 46, 72
 Küllös Imola 66, 68, 70, 72, 82

 Láczy Gabriella 131
 Laczházi Gyula 9, 125–140
 Ladányi Mária 12

 Lafontaine, August 135
 La Fontaine, Jean de 94
 Lalande, Jérôme Le Français 26
 La Mettrie, Julien Offray de 100
 Langren, Michael van 28
 Laplace, Pierre-Simon de 30, 34
 Laqueur, Thomas 128
 Leblanc, Nicolas 89, 91
 Leich, Pierre 34, 35
 Lengyel Réka 8, 65, 78, 87–124, 113, 132
 Lessing, Gotthold Ephraim 130
 Ley János 48
 Locke, John 102, 123
 Lofft, Capel 40, 41
 Lucanus, Marcus Annaeus 25
 Lucretius Carus, Titus 92, 95, 96, 98, 101

 Madarassy János 28
 Majthényi Mária 56
 Malchukov, Andrej 12
 Malebranche, Nicolas 100
 Manilius, Marcus 25
 Marczibányi család 56, 57
 Marczibányi István 56
 Marius, Simon [Simon Mayr] 34, 35
 Marmontel, Jean-François 115
 Maróthy Szilvia 69
 Martinkó András 80
 Martinovics Ignác 52, 53, 57
 Mártonfi Attila 83
 Martschukat, Jürgen 125
 Mészáros Gábor 28, 112, 137
 Mészáros Ignác 70
 Milassin Miklós 47, 48
 Millot, Claude François Xaviere 51, 52
 Milton, John 88, 94, 96
 Mindszenty Dániel 71
 Mohamed 95

- Molière 94
Molnár Borbála 131, 132
Montaigne, Michel de 94
Mozart, Wolfgang Amadeus 78, 130
- Nagy János 82
Nagyivánné Barhó Margit 114
Németh Miklós 16,
Neuhäuser, Dagmar L. 34
Neuhäuser, Ralph 34
Newton, Isaac 28, 29
Nouhuys, Tabbitta van 25
Novák Lajos (Novák-melodiárium) 75
Numa Pompilius 95
- Orbán László 111
Orford, Earl of [George Walpole] 40
Orosz Beáta 114
Ottlik Géza 126
Ovidius Naso, Publius 25, 94, 96, 110
Örs, Zeki 89
- Paksa Katalin 67, 75, 77
Pál Bernadett 25
Pálffy Károly (Carolus Pálffy) 60
Pálóczi Horváth Ádám 27–29, 63, 67, 71, 77–79, 85, 112–114, 136
Pankl Máté [Matthaeus Pankl] 27
Pascal, Jean-Noël 89
Pázmándi Horváth Endre lásd Horváth András
Péti Miklós 38
Petőfi Sándor 63, 79, 80
Pianton, Pietro 53, 54
Pindarosz 96
Pintér Borbála 126
Pinzger Ferenc 27
Pipics János 28
- Plinius Secundus, Caius 28
Pluche, Abbé 100, 101
Polgár János 55, 62
Pope, Alexander 96, 101, 116
- Racine, Jean 94
Racine, ifj. 96
Ráday Pál, III. 114
Radcliffe, Ann 131
Raffaello Sanzio 94, 102, 123
Ragó Márton 56
Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem 75
Ratzky Rita 80
Reeser, Todd W. 126
Reeves, Eileen 34
Révai Miklós 14, 16, 23, 30, 70–72
Robert, Hubert 98
Rousseau, Jean-Jacques 90, 94, 98, 100, 115, 135
Rudnyánszky Antónia 56
- Sághy Ferenc 46, 50
Sághy Sándor 50
Sade márkí 100
Saint-Lambert, Jean-François de 96
Saint- Pierre, Bernardin de 98
Sándor Bea 128
Sarbak Gábor 25
Sárdi Margit, S. 132
Sári B. László 126
Schaibl Erzsébet 45
Scheiner, Christoph 34
Schielicke, Reinhard E. 36
Schiller, Friedrich 130
Schlichtmann, Silke 135
Schnitzler, Jacob 25
Schössler, Franziska 126, 130
Schröter, Johann Hieronymus 43

- Schumacher, Heinrich Christian 43
 Schwanebeck, Wieland 126
 Schwemin, Friedhelm 26
 Sebestyén László 115, 116
 Segesvári István 27, 28
 Seivert, Johann 25
 Seláf Levente 83
 Seprődi János (Seprődy) 66
 Shepard, Alexandra 129
 Simai Kristóf 83
 Simon Zsolt 69
 Sinkovics Balázs 16
 Sivry, Louis Poinciner de 26
 Soós István 111
 Sömmering, Samuel Thomas von 43
 Spencer, Andrew 12
 Steigerwald, Jörn 92, 99, 100
 Stieglitz, Olaf 125
 Stoll Béla 64
 Storck, Barbara 92
 Surányi Beáta 101
 Swedenborg, Emanuel 36
 Sylvester János 13
- Szabó András (Andreas Szabo, Andreas Szabó) 54, 55, 58–61
 Szabó G. Zoltán 80
 Szabó Valéria 128
 Szakolczai István 72
 Szapáry Leopoldina (Leopoldine von Szapáry, Szapáry Leopoldína) 52
 Szász Géza 87
 Szauder József 46
 Szegedy-Maszák Mihály 83, 126
 Székesi Dóra 99
 Szelestei N. László 54
 Szemere Miklós 80
 Szent Erzsébet 56
- Szent István 50, 53, 56
 Szentmiklóssy Alajos 116
 Szentpéteri Márton 83
 Szerdahely György Alajos (Georgius Aloysius Szerdahely) 27
 Szerdahely István 88
 Szilágyi Márton 53
 Szilágyi N. Sándor 83
 Szinnyei József 115
 Szophoklész 96
 Sztankovits Gergely 87
 Szurmay Ernő 135
- Taylor, Barbara 131
 Tahy Gáspár 72
 Tasi Réka 112
 Tasso, Girolamo 53
 Tasso, Torquato 87, 94, 96
 Thaisz András 115
 Thaly Kálmán 64
 Thomson, James 96
 Tobin, Robert 130
 Tolcsvai Nagy Gábor 12
 Toldy Ferenc 116
 Tóth Barna 78, 79
 Tóth Béla 28
 Tóth István 85
 Tóth László 128
 Tóth Sándor Attila 27
 Török Zsuzsa 132
 Trattner Mátyás 15, 51
 Trattner–Károlyi István 23
 Trenkl Frigyes 30
 Triesnecker, Franz de Paula 27
 Tuboly Erzsébet 132
 Tuboly Rozália 132
 Tüskés Gábor 87, 113
 Twain, Mark 42

- Újfalvy Krisztina 132
Ungvárnémeti Tóth László 111
- Váczy János 111
Van Helden, Albert 34
Velladics Márta 47
Veres András 83
Vergilius Maro, Publius 25, 88, 90, 94, 96
Verseghy Ferenc (Eugenius Versegi, Franciscus Eugenius Versegi, Franciscus Verseghi, Franciscus Versegi, Franciscus Verseghy, Franz Eugen Versegi, Franz Verseghy, Verseghy Ferencz, Versegi Ferentz) 7–9, 11, 13–24, 29–32, 34, 37, 38, 43, 45–59, 61–73, 75–77, 79–85, 87, 88, 104–111, 114, 115, 119, 125, 132–136, 139
Verseghy János 45
Vigh Ignác 45
Viszota Gyula 116
Vitkovics Mihály 79
Vitruvius Pollio, Marcus 28
Vitus, Pater 71
Vladár Zsuzsa 8, 11–24
- Voinovich Géza 80
Voltaire 87, 88, 94, 98, 101, 115
Vörös Imre 88, 89, 102
Vörösmarty Mihály 116
- Weidner, Johannes 25
Weingand János Mihály (Wingand Ján. Mih) 51
Wiedeburg, Johann Ernst Basilius 36, 37
Wieland, Christoph 115
Wiggins, Ezekiel Stone 41, 42
Williams, Susan Millar 41
Wilson, Alexander 31, 40
Wilson, Henry 97
Wolff, Christian 112
Wollstonecraft, Mary 131
Wünsch, Christian Ernst 8, 30, 34–38, 40, 43
- Zaluska, Apolonja 104
Zrínyi Miklós 134
Zoroaszter 95
Zvara Edina 30–32
- Zsoldos Endre 8, 25–43

A kötet szerzői

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos főmunkatárs

DONCSE CZ ETELKA

HUN-REN – Debreceni Egyetem Klasszikus Magyar Irodalmi
Textológiai Kutatócsoport, tudományos munkatárs

GYÓI RENÁTA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Nyelvtudományi Doktori Iskola

LACZHÁZI GYULA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, habilitált egyetemi docens

LENGYEL RÉKA

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet,
tudományos főmunkatárs

C. VLADÁR ZSUZSA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, habilitált egyetemi docens

ZSOLDOS ENDRE

Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet, tudományos főmunkatárs

